

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

130

Sønderjydske Aarbøger

III. RÆKKE

I. Halybind

1941

Udgivet af
Historisk Samfund for Sønderjylland

A A B E N R A A

Kirker i Tønder Provsti.

Af **Carsten Petersen.**

Langsomt forandrer Billedet sig for den der kommer nordfra. Tufstenen forsvinder. De tørninglenske Taarne hilser os endnu langs Kysten, men spredt, ikke i Flok og Følge. Aanden, der skabte dem, naar ikke længere beherskende frem.

Den herlige Kirke i Løgumkloster, Vesteregnens rigeste historiske Mindesmærke, har efter den store Restaurering faaet sin egen fyldige Beskrivelse; Kirken i Højer er ligeledes behandlet i Sammenhæng med Byens Historie. Her røres derfor kun lejlighedsvis ved disse to Bygninger.

Vi tager et første Overblik over dette Stykke Jord fra Skast Kirke. Ikke fordi denne beskedne Bygning skulde være et Storværk frem for andre; men fordi dens haandskrevne Krønike indbyder os saa smukt til et Rundskue. Fra dette Taarn, som er vanskeligt at komme op i, siger Forfatteren, har man det herligste Panorama, som tænkes kan. Rundtomkring ser man i det fjerne Kirkerne rage frem. Her Ribe Domkirkes Koldes, hist i Naboskabet Ballum Kirkes Taarn, her de hvide Blytage af Randerup og Mjolden Kirker, hist den mægtige Bygning i Døstrup, her de slanke Taarne over Brede, Løgumkloster og Daler, hist det massive Taarn i Visby, her Kirken i Hjerpsted, som synes at danne Spidsen paa hele Byen.

Bredt og storladent ligger Landskabet foran os. Bredt og storladent bevæger Vesterhavet sig frem og tilbage i Aartusinders Ebbe og Flod, og naar Efteraarstormen rejser sig, dukke gamle Minder op om Dage og Nætter, da de salte Bølger slikkede Væggene i Kirker og Præstegaarde. Provsten i Løherred kendte godt disse Vande fra sine Rejser. Han kaldte sig Provst over Løherred og omliggende Øer (Røm, Amrum, Vesterland, Før).

Hele Vestkysten med Løherred, Møgeltønder og Ballum Birk, dertil Tønder- og Højerherreder hørte fra Arrilds Tid og

hører nu igen til Ribe Stift, medens det øvrige hørte til Slesvig Stift. I Slutningen af Middelalderen hørte endnu Bedsted, Hellevad og Egvad under Ribe.

Fra Overgangstiden.

Jeg lukker op en gammel Bog, hvis Mage ikke findes i Sønderjylland. Den er skrevet i første Halvdel af det 16. Aarhundrede og har ligget den meste Tid stille hen i Rigsarkivet. Ærkedegnen i Ribe skrev den eller lod den skrive paa Latin eller Dansk, som det bedst kunde falde. Mads Markvardsen var den første, som skrev, derefter var det Klavs Gjordsen. Paa nogle Blade har en Mand ved Navn Jacob vann der Wettringe Amtsskriver i Tønder, gjort sine Indførsler paa Tysk.

Det er en Regnskabsbog, omfattende alle de Kirker i Ærkedegnens Provsti, som laa uden for Tørninglen. At blade den igennem som en Billedbog bringer ingen Frugt. Den maa studeres i Dage og Uger. Men da bliver den til en Billedbog for den som læser taalmodigt. Den begynder ved Aaret 1514, da den katolske Kirke endnu stod uanfægtet paa sin tilsyneladende urokkelige Grundvold. Just deri bestaar Bogens største Værdi, at den endnu engang inden Tæppet falder, viser os selve den levende Middelalder i dens egen uforandrede Dragt.

En efter en møder Kirkerne frem, hver med sine Ejendomme og Værdier, med Navne paa Præster og Bønder.

De gamle Klenodier er endnu i Behold (1514). Skt. Laurentius i Døstrup har 3 Kalke med Plader (Patener), en forgyldt Monstrans, en Sølvdaase, en Sølvske. Skt. Laurentius i Brede har en forgyldt Monstrans, 2 Kalke med Brødplader (en af dem forgyldt), 2 smaa Sølvskeer, en Sølvdaase. Desuden et forgyldt Sjæpel. Skt. Mauritius i Mjolden har 3 Kalke med Patener (en forgyldt), 3 Skeer, en forgyldt Monstrans paa en Fod af Kobber, en Sølvdaase, et Røgelsekar af Malm. Skt. Laurentius i Randerup ejer 3 Kalke m. Pat., 2 Skeer, en Sølvdaase, et Vaskefad af Malm. Skt. Nikolaus i Abild har 2 Kalke m.

Pat. (en forgyldt), 2 smaa Sølvskeer, en Monstrans af Kobber forgyldt. Skt. Laurentius i Udbjerg tier (lige som Lilletønder), nævner ikke sine Klenodier. Skt. Nikolaus i Møgeltønder har 4 Kalke m. Pt. (en forgyldt), 4 Sølvskeer, en forgyldt Monstrans, en forgyldt Daase, en forgyldt Krone af Sølv, en maadelig Ske. Skt. Mauritius i Daler har en forgyldt Monstrans, 3 Kalke m. Pat., 2 Skeer. Skt. Laurentius i Visby kan kun fremvise en Monstrans, 2 Kalke m. Pat., en Ske og en Daase. Skt. Peder i Højer tier, Skt. Andreas i Emmerlev og Skt. Johannes i Hjørpsted ligesaa. Skt. Laurentius i Skast var paafaldende velhavende: 4 Kalke, m. Pt. og Skeer, en forgyldt Monstrans, 2 Sølvdaaser. Skt. Nikolaj i Ballum har 3 Kalke m. Pat., en Monstrans, 2 Sølvskaale og en forgyldt Daase af Kobber, et Vaskefad af Malm; desuden har den salige Jomfru et Sjøpel. De tre Kirker i Sønder Rangstrupherred, Skt. Laurentius i Egvad, Skt. Laurentius i Hellevad og Skt. Godehard i Bedsted saa vel som Skt. Klemens paa Røm fortæller intet om deres Kostbarheder.

Det er mærkeligt, at saa at sige alle bogførte Klenodier grupperer sig om Alteret. men at Lysstager, Messeskrud o. a. ikke nævnes. En Messehagel var dog en meget kostbar Ting, som senere Slægter kviede sig ved at anskaffe. Døbefonten, Skriftestolen, Prædikestolen omtales aldrig, et Røgelseskar kun een Gang.

Af disse Sager forsvandt Monstranserne, Skeerne og mange af Kalkene med tilhørende Patena. Kongen tog det meste deraf. Flere Steder (Brede, Møgeltønder, Ballum) gemtes et kostbart Brudesmykke. Sjøpel kaldtes det, hvilket kommer af det franske chapeau (chapel) og betyder et Hovedsmykke. I Møgeltønder var det en forgyldt Krone. Mest malende og smukt lyder Beretningen fra Ballum, hvor dette Smykke ejedes af den hellige Jomfru selv (beata virgo). Dette kan vel ikke forstås anderledes, end at Guds Moder bar Guldkronen paa sit Hoved og afstod den til Bruden paa hendes Højtidsdag. Hvilken Følelse af Lykke og Hæder maa have fyldt den unge Bondepige, naar

man hentede Diademmet fra Himmeldronningens rene Pande og satte det paa hendes Hoved. Ingen Hertugdatter i alle fem Verdensdele var skønnere prydet.

Men Kirkerne havde meget andet Gods. Ved festlige Lejligheder, særligt Begravelser, skænkede Bonden en Hest, en Ko eller et Faar. Enten blev Dyret staaende paa Gaarden mod en vis aarlig Afgift eller det sattes ud til andre. Saaledes stod rundt om paa Gaardene i Døstrup Sogn 85 Dyr, i Brede Sogn 81, i Mjolden 47, i Randerup 27, i Abild 76 o. s. v. De gik i Arv som Jernkøer og tabtes med Tiden.

Da det var skralt med Penge hos Menigmand, maatte der ofte stilles i Pant. I Ballum opføres følgende pignora ecclesiae (Kirkens Panter): 1 Sylje for 5 M. og 1 Gylden, 1 Sølvske for en Gylden, Morten Iwerssens Rose (20 Skill.), Svend Anderss 3 Sylffroser oc en sølffringh (1 M.), 1 Bratse (1 M.), 1 Ske (2 M.), 1 Ske (1 Gylden). Bodil Madskone i Døstrup satte sin Kaabe (togam suam) for 20 M. En Bratse kaldtes et Brystspænde af Guld.

Mangfoldige og mærkelige er de Ting, som man skænkede Kirken. Ester Madskone i Harris skænkede til Brede Kirke og til Jomfru Maria et Brystspænde (1514). Dette Smykke var pantsat til hende for 12 Steder Mark; men Ove Madskone havde det i Brug. Thomas Nissen skænkede en rød leydisk Kjortel. Da Kirken aabenbart skulde til at bygge eller restavrere træffer vi Gaver som Bly eller Penge til Kalk eller en Gryde til en Klokke og endnu en Gryde til samme Brug. Kirken fik ogsaa et Talent Kobber og en Kohud. Til Kirken i Mjolden testamenterede Præsten Anders Heds en Kjortel, som Hr. Jep (hans Efterfølger?) købte for 10 M. Jens Smed skænkede Kapellet i Lilletønder sin bedste Ambolt, Bannek Jepsen endog et helt Smedetøj. Inger Bornes gav til samme Kapel en Sylje (sylffnæ), en Bryggerkedel og 3 M. Præsten Hr. Jakob rakte en Sølvskaal med Penge i for at faa Monstransen gjort istand. Esbern Vinter gav sit halve Hus til Kirken, hans Broder Nis i Brevad købte denne Halvpart for 36 M.

Bløde maatte Kirkerne ogsaa til Tider. Ikke blot tilegnede Konger sig meget af deres Guld og Sølv, men ogsaa rede Penge gik denne Vej. Da Amtsskriveren holdt Regnskab i Ubjærg 1536, skrev han i Bogen, at af alle Oppebørsler fra de sidste 3 Aar er intet blevet ved Kirken, efterdi Kong. Maj. min naadige Herre har modtaget de rede Penge til sine høje Krigsforetagender.

Per Adersen skænkede en Ager, kaldet Korsager, til Daller Kirke, hvorfor en Kærte skulde holdes foran Kucifixus. Jep Persen skænkede et Bynnik til Visby Kirke. Cicel i Emmerlev Præstegaard stiftede et Legat til Hjerpsted Kirke og gav dertil bl. a. ith Stryckedt (Hovedklæde?). Mathias Lassens Hustru i Hostrup gav sin Kaabe (Toga), som hendes Mand dog købte for 3 M., medens Jep Jensen i Øbening »gaff Kirchen (Egvad) til selegafue wdj siit leffvend liif ith skippunæ bly (altid en velkommen Gave) saa at thet scal ydes til Kierken strax nor han død er førre end godtzet skyfftes«. Hellevad Kirke fik en Pude af Nis Hansens Kone. Bedsted Kirke fik af en Mand »ith bytree« (= Bisværn). Til samme Kirke forærede Mette Jebs et Sølje, Per Andersen en leydisk Kaabe (for sin Hustru), Povl Jebsen en Kohud. En Mand paa Røm skyldte Kirken 20 Skill., for at Rømmes Mænd »updroge ith skib paa helgelandth«. Med Helgeland menes vistnok en Fiskeplads ud for Ribe, som i gammel Tid kaldtes Helliglandtz fiskind og maaske var forbeholdt Kirken. En Mand i Toftum skyldte 6 Gylden for sit Hus, som han skænkede. Boel Nelskone gav et Spænde og et Korelbond, Met Geerskone en Tunica.

Ad den Vej strømede alskens gangbare Sager sammen til smaa Lagre ved Kirkerne. Kapellet i Tønder ejede 3 Alen brunt Hardewixt (= Klæde fra Harderwijk i Holland), en Potte og en Kedel, et Tinkrus og et Sengeklæde. Visby Kirke laa inde med »VI alnæ ledt swa godæ som VI Skill., two alnæ wib, et bynnek, 2 stob honning seem (?), en tønne honning og VI alnæ Hardewiek«. Skast Kirke havde noget »brødet sølv, en rød leydisk Kjortel og XV alnæ wadmøll«.

Bogen ser ikke sin Opgave i at gøre Rede for, hvad hver

Skilling er givet ud til. Kun lejlighedsvis fortæller den om Arbejder ved Kirken. Brede fik aabenbart omkring 1514 en ny Klokke. Paa samme Tid sendte Mjolden Kirke til Herman Guldsmid i Ribe 56 Lod Sølv, hvorfor han skal lave en ny Monstrans. I Skt. Nikolaj Kapellet kunde man nøjes med at faa Monstransen gjort istand. Men her forelaa ellers større Planer. Der staar et Sted 12 gode Mark paa Rente »for ith Klockhwss«, og ved Aar 1530 blev Kirken 40 M. skyldig til Iver Jepsen »for Kaast oc thæringh for thorn Bleff bygeth«. Da var Hr. Søren Præst. Han er død; men Taarnet staar endnu ved Tønder Kirke. Anno 1517 fik en Snedker i Ribe, som hed Mauns eller noget lignende, 5 M. 4 Sk. »paa thend bogestoel han scal giøræ til kerchen« i Døstrup. Nogen rigtig Prædikestol var det ikke. Derfor er det, at Biskop Peder Palladius noget senere befalede: »Prædickestoelen schal icke verre en bogstoel eller en hiffgippe neder paa iorden, men deylig opbygget hoess den sønder side i Kircken att huert mennische kand see sin sognepræst under øgen«. Om Daler meldes 1521, at »Thomas tembermand wortæ tengdt (blev tinget) til thet spir pa tornet for 120 M. oc 4 ørtug rug oc 1 guld (gylden), thaa haffuer han fanget 4 ørtug rug or gaff esbern hannem 60 m. oc en rinsk gylden. Item Mathias gaff hannem oc 40 lyb. M.«. Emmerlev Kirke brugte 1523 alle sine rede Penge til Anskaffelse af en Messehagel og et Alterforhæng.

Særlig Opmærksomhed vækker Navnet Lukas Maler i Vlensborg. Denne Kunstner har arbejdet flere Steder paa Vestkysten. Aar 1515 havde Kirken i Hjerpsted 8 Gylden i sine Gemmer, som denne Maler skulde have for en Tavle med Skt. Johannes (tabula sa' iok.). Endnu 1521 bemærkes: »the effterskrefne penge haffuer lucas maler fangét wdi vlensborgh paa en taffuel XX gyld. + XII rinske gylden«, og samme Aar skylder Kirken Lukas Maler 20 gode Mark. I Højer kunde man ikke godt være ringere og gjorde ligeledes Bestillinger. Men ved Regnskabet kom det til lidt Skærmydsel. Der staar: »The 3 gylden, som kærchewærgæ gaffue lukas maler aff kerckens penninge, thennem scall kerchevergæ staa til regenskaff foræ

wdthen swa skeer att all then del kommer wdh som giffuen er til sancti Jørgen«. Der taler mellem Linjerne en Forsigtighed, som forekommer helt betænelig. Den samme Tilbageholdenhed synes at have raadet i Møgeltønder, hvor man ligeledes lod Skt. Jørgen male. Regnskabet for 1523 bestemmer, at der skal ikke betales mere til Maleren for den hellige Georgs Billede, da man betaler 40 M. — *Ecclesia amplius no solnat picto' ob imaginem divi georgii quia (eller qum) solvét XL mr.* Endeligt gaar der Hul paa Mistænkksomhedens Pose i Hellevad. Sagen er beskrevet paa Latin, men vi forstaar nok Meningen. Jes Lausen i Kasø (som dengang hørte til Hellevad) gav Maleren i Flensborg 13 M., som ikke er kommet til Regnskab eller blevet ham tilbagebetalt, fordi Kirken ved Købet af Tavlen (in enmptione ta'le) er blevet skammeligt bedraget. Manden udbetalte ovennævnte Beløb paa Trods af mit (Ærkedegnens) Forbud, derfor forlanger han det tilbage af Maleren uden Kirkens Skade. Ligeledes Jes Madsen gav samme Maler 2 Gylden, som ikke er beregnede i hans Sum, fordi han udleverede den uden min Befaling. Af den Grund maa han sammen med sin Fælle (vel de to Kirkeværger) forlange godtgjort, hvad der er udlagt ud over den omtalte tavles sande Værdi.

Det ses ikke, at noget af disse Kunstværker er bevaret.

Saa lukker vi den Bog; der er saa mange andre, vi skal læse i. Men ved Afskeden dvæler Tanken et Øjeblik ved de mange Navne, vi mødte: Bønder og Herremænd, Kirkeværger, Præster og Kaplaner, Biskopper og Prælater. Engang byggede de høje Kirketaarne. Nu hviler de i Glemselens fjerne Land.

Kirkebygningen.

Hvor Ærkedegnens Bog tier (1543) er der foreløbigt ingen mere, som taler. Først i Slutningen af Aarhundredet faar Historien sit Mæle igen. Peder Rantzau, en Søn af Feltherren Daniel Rantzau, blev 1579 Ejer af Trøjborg. Hans første store Bedrift blev skrevet i Træ og Sten; det var den stærke Borg,

som paa hans Bud fuldførtes sidst i 80erne. Ruinerne staar endnu og taler tydeligt om det Stovværk, der engang synede saa langt ud over Engene ved Vesterhavet. Det faldt i en Bondes Lod at rive ned, hvad Adelsmanden havde bygget. Hver Mand har sin Tid og hver Tid sin Mand. Men Peder Rantzau Tanke og Vilje var ikke træt og mæt, da han saa det sidste Spir rejst paa sin Borg og sat en Indskrift paa den om Forfængelighedens Forfængelighed. Hans Øjne gled over mod det Hus, som han kaldte »Trøjborg Kirke i Visby«, og her fandt han et nyt Felt for sin stærke Trang til at skabe Kunst i store Formaat. En Bog, som gemmes endnu hedder *Rechenschafft von den 4 Kircken In Löyherrith de Anno 91* (Visby, Randerup, Mjolden, Døstrup). Peder Rantzau havde Forpligtelser over for dem alle; men det er Visby Kirke, hans egen Sognekirke, som indtager den store Plads i Bogen. Til den er der hentet Bly i Hamborg, mens Blytækkeren arbejdede i 60 Dage og hans Dreng i 32. Kalk bragte Mikkel Terkelsen mitt syn scheep oth Holland, nemlig 205 Tønder Skilkalk og 100 T. Stenkalk. Peter Lassen gjorde samme Rejse efter 350 T. Stenkalk. Desuden kom mange Læs Kalk fra Emmerlev, 3000 Mursten fra Solvig, 6000 Astrak thor Kerckendeelen (vel ogsaa fra Solvig). Der smededes 164 Nagler med store Hoveder til Pryd paa Dørene. Fire Mand arbejdede det meste af 3 Maaneder med Kalk og Sten, før enhver Sten sad, hvor den skulde. En Tømmermand med 2 Medhjælpere havde at bestille med en ny Tagstol over Korset (maaske over Kirken med), Bjælker og Spær, i en Maanedstid. Hans Korntvwedt hjalp med at rejse Alteret o. a. Junkeren gav Kirken 1000 M. i Forskud (1589) og atter 2000 M. (1590). Det maa have været en næsten helt ny Bygning, hvis Taarn nu knejsede omkap med Borgens Tinder. Inden Døre prangede Peder Rantzau's Vaaben paa Alteret (1593), paa Stolene (1592) og paa Skjulet over Daaben, En Klokke støbtes 1592. Det er forstaaeligt, at en Slægtning af Peder kunde skrive (1653): »Es verhält sich damit also dass anfänglich mein Fätter T. R. so die Kirche in Wisbye Fundiret auch selbige

miltiglich mit Unterhaltung des Pastoren und allem was zum Gottesdienst nötig versehen«. Han byggede ogsaa Præstegaard i Visby og efterlod sig mindre kostbare, men dog tydelige Spor i de andre Kirker.

Peder Rantzau var en af Renæssancens stærke Mænd. I fuld Bevidsthed om Menneskenes Synd og alle Tings Forkrænelighed begik han, som vi senere skal se, ret anselige Synder og satte sig Mindesmærker, som skulde staa evigt. Manden er præget af en Skabekraft og Byggelyst, som svarer baade til Tiden og de Rantzauske Slægtstraditioner. Hele Tidens Adels-tanker er legemliggjorte i ham.

Nyt af et andet Slags meldes fra Højst. Kirkebogen fortæller, at der 1576 forøvedes et Indbrud. Kalk og Disk, Messeklæder og en Kapital af 2000 M. blev bortstjaalet af Kirkens Skab, hvilket havde Fattigdom til Følge. Sidst i Aarhundredet var den lille beskedne Kirke i Ubjerg kommet i en hjælpeløs Tilstand. Den kunde ikke selv raade Bod paa sine Brøst. Da besluttede Sognefolket at ofre noget paa at faa den paa Fode. De gamle Kirkestole skal nedbrydes og omflyttes, saaledes at der bliver Mands- og Kvindestole paa hver sin Side. Man skulde næsten antage at de gamle Stole endnu tildels stammede fra den katolske Tid. »Idt schall ock de Kercke inwendig mit bestem Kalk gekalket werden, lige som den udentil skal pyntes (bemantelt und verbeteret werden) Til Taget kal bruges gode Tagsten og Istag (Rør) for at det ikke regner ned i Kirken. Til et lille Vaabenhus havde en Mand skænket 100 M. Men det blev ikke bygget, da Døren blev tilmuret. Denne Beslutning toges 1592 og blev stadfæstet af Hertug Johann Adolff 1595. Jeg maa gøre et Par Bemærkninger dertil. At Kirken udvendigt skal have et Overtræk med Kalk (bemantelt) sætter os i Forundring. Man har altsaa anvendt Kalkpuds. Det samme er opdaget visse andre Steder i det indvendige som Underlag for Bemaling. Muligt er det netop saadant Overtræk der skal tænkes paa, naar Ubjerg Kirke skulde »kalkes«. Videre er at bemærke, at Bly ikke omtales, hverken denne Gang eller i

Ærkedegnens gamle Regnskaber. Hvad har da været Bygnin-
gens oprindelige Tækkelse? Lader vi Øjet glide rundt i Nabo-
skabet, opdager vi at to af Kirkerne i Vidingherred endnu i den
nyeste Tid har haft Straatag (een har det endnu), og tager vi
endvidere i Betragtning, at Egnen er rig paa gode holdbare
Tækkerør (Istag), saa er den Gisning ikke uberettiget, at der
syd for Vejen Tønder—Højer i sin Tid har ligget en Samling af
straatækte Kirker, hvis sidste Udløbere muligvis var Ubjærg.
Hvilken Modsætning til den Overflod af Bly, ja Kobber, nord for
Vejen. Fortsætter vi denne Linje ned over Tønder mod Øst og
følger Skellet mellem Slogs- og Kærherreder, lægger vi Mærke
til, at der paa Sydsiden ligger — som paa en Snor — en Række
af Kirker med særlige Klokkehuse (som dog nu ikke eksisterer
alle mere), medens der paa Nordsiden ikke er en eneste Klokke-
stabel at opdage. Det stadfæster, hvad vi ved i Forvejen, at
vore Kirker ligger samlede i Landskaber. Selv om det nu-
værende Tønder Provsti ikke er ensartet, er det altsaa, som
her ses, tydeligt afgrænset mod Syd. At der er Forskel paa
Sognene i Øst og Vest har sin naturlige Grund i Deltheden
mellem Slesvig og Ribe Stifter.

Emmerlev Kirke undergik Anno 1604—05 en ret omfattende
Restavrering. Der nævnes en Udgift »til Kjercken Inden vdj at
dønnicke kalke oc male«. Vi mindes, hvad der skete i Ubjærg,
hvor Kirken fik et Slags Afpudsning, der kaldtes Kalkning. I
Emmerlev er nok det samme sket, medens Udtrykket »dønni-
cke«, svarende til det tyske »tünchen«, kun kan betyde den
egentlige Hvidtning. Vi møder da her Hvidtekosten for første
Gang i vore Landsbykirker. I Haderslev havde man allerede
1570 en Udgift paa 290 M., die Kerche zu weissen (formodentlig
Hospitalskirken). Naar det skete paa saa tidligt et Tidspunkt
i selve Hertug Hans's By, kan man antage, at der fandtes
Fremstillinger paa Væggene, som den lutherske Menighed ikke
kunde eller skulde se. Denne Formodning er sikkert paa Plads
ogsaa andre Steder. Saaledes bliver det forklarligt, at Til-

dlækningen sker til højst forskellige Tider og at der efter Overhvidtningen senere kunde ske Bemaling paany.

Men i Tidens Løb fik Hvidtekosten saare meget at bestille. Hele Malerpenslens Kunst, som den fra Middelalderen bredte sig over Kirkens Vægge, har den almægtige Kost begravet. I tre til fire Aarhundreder har den fortsat sin Gerning roligt og uden at spørge om Forlov. Bisper, Provster, Kirkeværgen, Slægt efter Slægt saa paa dens Færd. Gamle og unge gik ud og ind og lugtede den friske Kalk men tænkte ikke over noget. savnede intet, søgte intet, betalte en ny Kost, naar den gamle var opslidt. Og Kosten har ikke fundet Hvile indtil denne Dag.

Man faar en Fornemmelse af, at der herskede en vis Travlhed i den første Del af det nye Aarhundrede. I Brede byggedes baade Pulpitur og Prædikestol (1611—12). Paa Røm forstørredes Kirken 1623—26. Kvinder gjorde Haandlanger-Tjeneste. Senere (1642) var der en Udgift til Præsten Hr. Jens for Resøll denadaag wy Reiste Kircken. I Tidens Løb blev Kirken til en Korskirke. I Ballum holdt man Lejekøb med Blytækkeren og drak »Sogne hottets Øle« 1625. Fra Daler bestilte man en Skipper och Kjøbmand att kiøbe hiem fra Hollandt 12,000 dubbelse Murklincker til Kirkens Bygning 1633. Der maatte 54 Vogne afsted til Højer for at hente dem.

Sporene gaar igennem Regnskaberne ogsaa paa den Maade, at selve Regnskabsopgøret blev mere besværligt. Provsten (d. e. Ærkedegnen) sad i flere Dage paa en Gaard i Svanstrup og gennemgik de mange Udgiftsposter. Han fik endog en ekstra Godtgørelse for sin »wmag och vandring« (for at tage Brede Kirke i Øjesyn). Gaarden, hvor Sammenkomsten fandt Sted, ejedes af Kirkeværgen Peder Madsen. Ved Mødet 1611 gav Provsten til Fortæring 9 M., for 1 Tønde Hamborger Øl 10 M., Værtinden, Pigerne og Børnene til Gæstepenge 6 M., Sognemændene til Øl 13 M. Hans Kok 2 M. Næste Aar fik Archidiaconus af Fyrst. Naadde endnu 4 M., for hans store møde oc wmag, som han vdi Try dage anuende offuer denne store oc lange Regen-

skab at forhøre oc forklære«. Baade han og Amtskriveren havde hver en Famulus og en Karl. Næste Gang (1616) fik Peder Madsen for Ild og Lys, Mad og Øl ved Regnskabet 11 M., »Hans Chocke i Closter, thil løhn for Madd at tilrede offuer Kirckens Regenskab forthert 2 M., Høstrwen Quinderne och Schwenene til Drickepenning i Husedt 6 M.« I Ballum drak Sognefolket 1627 3 Tønder Øl fra Husum og 1 Tønde Riber Øl. Der maatte gøres lange Kørsler for at faa Tørsten slukket. Men den Dag sang Jeppe paa Bjerget og hans Venner stærke Sange.

Maaske tændtes ved slige Fester Velgørenhedens beskedne Flamme. Ikke blot i Ubjærg lukkede Menigmand Pungen op for sin Sognekirke, Hiebei zu wisen, skrev man i Nørreløgum 1633, dass eine alte betagte medt abgelebte magett Christine Jeps in Closterdorff (Løgumkloster) dieser Kirchen Lügum in brew und Siegell 127 Rtl. vermacket. Derefter læser vi 1635: Dieweiln Sell. Christinen Jeps begrebnis undt Grabbier von Ihrem anderen geringen Nachlasse nicht hat gehalten werden können, als ward der Rest (2 M. 14 Sk.) von den 127 M. Kapital abgezogen. Ellin Martens forærede 100 M. Asmus Abening in Closterdorff (en Tjenestekarl) hat der Kirche (N. Løgum) freiwillig und bey guter Vernunft verehret 40 M.

Ellers er det Krigene, der sætter de dybe Spor. Kejserkrigen har aabenbart ikke virket meget ødelæggende i Vesteregens Kirker. I Bylderup, Mjolden, Døstrup mærkes den svagt. Præsten i Rabsted klager 1629 over, at der har været 7 store Indkvarteringer, den mindste paa 500 Mand, men om sin Kirke tier han. Præsten i Tinglev siger, at der er røvet fra ham for 13 Rd. Præsterne i Slogsherred har ikke udstaaet svære Hjemsgøelser. Dog udtaler Amtmanden Wolf Blome sig om Undersaatternes Fattigdom.

Værre var det, da Svenskerne kom 1644. Da maatte man købe Bly til Burkal Kirke, da der hyppigt var bortstjaaet Bly af de svenske eller andre under deres Navn. Der tales om mangfoldig Udplyndring af Sognefolket. Kirkens Kiste var sønderslaaet. Kirkeskabet to Gange slaaet i Stykker af Ryttere,

Stole, Døre o. s. v. ilde medhandlede, Kalken itu. Tilsidst blev Kalken røvet (von den schwed. Rüttern ut de kercke gerøvet), og der maatte anskaffes en ny for 180 M. Endnu 1648 er der grote armot. Hele Kirken fik en Omgang 1654, hvortil der brugtes bl. a. 110 Tønder Kalk. Naar der siges, at 2 Malere tjente 465 M., maa man tro, at der ogsaa udførtes bibelske Malerier. I Nabo-sognet Bylderup slog de samme Ryttere Kirkevinduerne ind, derefter satte de Ild paa en Bondegaard og gav sig til at slaa Vinduerne ind paany. Højt maatte lade gøre 2 Flasker, fordi Rytterne tog de forrige. Vinduerne maatte have nyt Glas, Laase og Nøgler anskaffes. Et Par Huse laa i Aske. Ogsaa her tales der 1648 om de grote armot, so by den meisten Kerspellen sich befindet. Da Fjenden naaede til Rabsted var Kirken for faa Aar siden (1637—39) undergaaet en gennemgribende Restauration. I Maaneder havde et stort Antal Haandværkere været beskæftiget. Nu beretter Kirkeværgerne ved Regnskabet 1644, at de havde samlet en Beholdning af 130 M. til Kirkens Bedste, som de af Hensyn til de ved Dag og Nat gennemstrefende svenske Bander ikke havde kunnet bringe sikkert til Tønder, hvorfor de havde bedt deres Præst, at han uden sin Skade vilde unde samme Penge det sikreste Rum i sin Husning, hvilket Hr. Johan Thomæus gjorde. Ikke længe efter er de Svenske ved Nattetid (bi nachtslapende tide) uformodentligt faldne ind i Byen, Kirken og Præstegaarden, har ved Lys opsøgt alt og altsaa ogsaa fundet disse Penge og taget dem. Kirkestolene blev itubrudte, saa at 2 Snedkere havde Arbejde i 25 Dage, Jernet paa Kirkedøren blev stjaalet. Den ene Plyndring fulgte efter den anden. Peder Nissens fattige Enke i Favdrup, dere Mann von den Schweden jammerlich erschlagen, fik 6 M. til Trøst. Hans Jepsen i Knivsig, ein armer utgeplünderter Mann, fik 12 M. Han havde været Kirkeværge, en farlig Bestilling i saadanne Tider. Matthias Asmussen i Favdrup mistede alt sit og led legemlig Overlast. Kirken havde et Sejerværk, som vakte Soldaternes Begær. Visse Dele deraf stak de i Tornystren, det hele blev ødelagt. En Sejermager hentede Ruinerne (de

reliquien van den olden werk) og leverede et nyt Værk, som fik sin Plads nede i Kirken. En lille munter-sørgmodig Bemærkning trænger sig ind, nemlig at Børneantallet vokser dagligt og at der derfor maa tænkes paa en Tilbygning ved Skolen, hvortil Kirken ogsaa maa hjælpe med, da Sognet er helt udmarvet (ganz uthgemergelt) af Plyndringer og andre Pressurer. Til de øde Gaarde var der ingen Købere. I Tinglev var der Jammer og Graad. Byen laa i Nærheden af de store Veje, hvor Skarer af rovlystne Krigere paa sultne Heste drog frem. Svenske Eder lød i den danske Bondes Øren — ustandseligt. I Kirken brød de et Hul — Dørens jernbeslaaede Egeplanke vilde vel ikke give efter og der var ingen Penge til at faa Hullet stoppet igen. Den kostbare Messehagel var kært Bytte (1644). Præsten Hr. Broder blev udplyndret og led Skade paa mange Maader. Gentagende skete der Plyndringer i Sognet (1645), Voksløysene forsvandt. Vinduerne blev slaaede ind. Samme Aar kom en ny Flok Blodsugere til Præstegaarden. Da blev Præstens Datter Enke, idet Svenskerne slog hendes Mand jammerligt ihjel. Det var Hans Jørgensen i Egbæk. Boh Jessen i samme By blev ogsaa dræbt, efterladende sig Enke og mange Børn. Jes Madsen gik samme Vej bort fra Kone og Børn. Mett Jessis og Inge Nisses i Terkelsbøl stod som Enker og græd over de svenske Bødler. Tre Gaardmænd stod ved de rygende Tomter af deres Hjem. Til dem alle delte Kirken ud af sine Forraad, saa langt det vilde række. En halv Snes øde Gaarde, nogle ganz wüste, opføres i Regnskabet. Næste Aar (1646) fik Ingeborg Jesses i Terkelsbøl lidt Hjælp, deren Mann verdrencket (druknet?) og som selv havde faaet sit Ben slaaet itu af Svenskerne. Anni Hanses i Kravlund kan hverken gaa eller staa og har intet at tære paa. Nis Stødt i Broderup, en gammel fattig Mand, er lammet paa begge Hænder (Svenskernes Bedrift). Ellen Eriks i Tinglev er blevet Enke paa samme Maade som alle de andre. En Kirkeværge i Hjerpested (Præsten selv?) fører til Udgift 1644: »Noch wdlagde ieg till Suenskens Rytter for Præstegaarden, som de vilde Anstunget med Ild, 12 M.« I Randerup var der Udgift for Kirkens Vinduer.

»som Rytter stagh ud«, og for Mursten til at fly »Kirkegulvet, som Rytterne groff op« (1646). Som et Slags Gengæld kunde den fjendtlige Armee ogsaa efterlade noget af sit. I Hostrup begravedes en svensk Officer. Hans Arvinger var saa anstændige at udsætte en Sum Penge for Graven.

Med disse Krigsbilleder i Erindringen hører vi med Undren, at der fra alle Prædikestole var oplæst en Skrivelse fra General Torstenson gaaende ud paa, at i Hertugens Lande skulde især Kirker og Præstegaarde forskaanes. Allerede Torstenson og hans Folk har vidst, hvad »et Stykke Papir« betød.

Men Danmark og Sverige var ikke færdige med hinanden. Da Provsten fra Tønder drog paa Visitats i 1657, lod han sig ledsage af en svensk Korporal — i hvert Tilfælde fra Rabsted til Tinglev. Da beherskede Svenskerne paany de slesvigske Landeveje. I Krigens andet Afsnit, da de tyske og polske Hjælpetropper flommede op gennem Halvøen, søgte mange Beskyttelse hos Brandenborgerne. Kirker og Præster forskaffede sig for 6 M. en salvaguardia (Beskærmelsesbrev). Burkal, Bylderup, Højst, Rabsted, de samme Sogne som var haardt med forrige Gang, forsynede sig med dette Papir, hvis Ordlyd omfattede Kirker og Kirkehuse. En opmærksom Gennemlæsning af Regnskaberne synes nu virkelig at give det Resultat, at ingen Kirke i disse Egne har lidt nogen større Overlast. Polakkerne slog Dørene i Stykker i Rabsted, nogle Vinduer gik vel ogsaa i Løbet. Alterkærterne forsvandt fra Burkal Kirke, men kunde købes tilbage. Ellers møder vi ingen Ødelæggelser. Men blev Kirkerne forskaanede, gik det desmere ud over Sognets Beboere, og dette betød igen tilsidst Fattigdom for Kirkerne. Wüste Bohlen und verarmte Debitoren, wüste und verarmte Restanten, besværlig Krigstid, kundbare Armut, afbrændte og forladte Gaarde, Tab af Kapital og Renter — det er det Sprog, som tales gennem Aartier frem i Tiden. Ingen Salveguardie frelste den slesvigske Bonde.

I Tinglev Sogn haabede man 1664, at Debitorerne (de, der skyldte til Kirken) med Tiden skulde komme til Hægterne, men

Krigen trykkede endnu. Fast viele güter sind verwüstet und verödet. Den ene Konkurs kommer i den andens Kølvand. Ved Regnskabet var der ikke en Penning i Kassen. Kirken kan ikke faa sine Penge. Præst og Degn savner det daglige Brød. Provsten lod opsætte et Register over die Bettel-Armen Debitoren og de øde og opgivne Gaarde. I Højst havde Præsten endnu 1671 tilgode fra Krigstider 469 M., som Kirken ikke kunde betale. Flere Steder kunde den velhavende Provst St. Kenckel hjælpe med et Laan. Mange Kirker forfaldt fra Aar til Aar. I Daler truede en Ulykke. »Den 29. Maj 1693«- hedder det, »begyndte vij kircken at reparere, som vaar nederfolden paa dend Sønderside og dend stoer Portestette som vaar gandske under fødderne«. Under Striden mellem Konge og Hertug skrev man i Burkal: »Fordi Tiderne bliver værre og værre og Folkene jo længere desmere aftager i Næring, saa er paa deres almindelige Veklage, Tryglen og Beden den aarlige Pligt eftergivet dem for denne Gang«. I dette Sogn er der øde Gaarde og Konkurser til henimod 1700, sande Krisetider. Betalingsevnen er ikke genoprettet 1706. I Rabsted sad man 1663 med den aabne Regnskabsbog og talte om Tingene. Saa skrev man: »Af den Aarsag nu at af disse Indtægtsposter paa Grund af den trængselsfulde Tid og usædvanlig store Pøngemangel intet eller lidet kan inddrives, men Kirken ikke længere kan staa uforberdet, tilmed da Hvælvingen under Taarnet er nedfalden, Spærværket forskellige Steder raadnet o. s. v.« — saa har Provsten paa Kirkeværgernes Bøn laant den 500 M.

Selv om man i Randerup, Mjolden og Visby slap med at faa nogle Døre slaaet i Stykker, saa lød her den samme Melodi om forarmede Bønder. Kirken i Døstrup mistede Jernet paa Taarn-døren, »som Schwenschen hoffde off Brechet och Borttaget en stor Block i Muren ved Kirkedøren, hvilcken Swenscken haffde afbrevet.« Det var Indbrudstyve. Man faar en Mistanke om at de ogsaa her standsede ved Sejrsværket og pillede ud af det, hvad der stak lidt i Øjnene. Der tales nemlig 1694 om det overblevne af det gamle Sejrsværk. Ved Regnskabet 1663

»haffuer Kircken inttet kunde vinde aff sin Indkomme formedelst dend besværlig Kriig och Misswext och formedelst en stor deel aff Sognen Vor Ødde och Sognefolchen forarmed och en stor deel hendøde;« Pesten var den værste Hjem søger. Tyve Aar senere klager Jes Jensen i Lovrup, som var i Gæld til Kirken: »Effttersom ieg fattige mand effter Krigstiden war forby och dj Fremmede ware ude aff Landet som enhver her i Sognet witterligt ehr det ieg hafde intet uden Alleniste. En Koe och et Gammelt Øde-huus och sammme Koe maatte ieg Pandsette till andre odjfden store dyre tid for brød till at æde och Korn att saa« — beder at han maatte eftergives $\frac{1}{3}$. Hvis ikke, ser han langt hellere, at man fratager ham alt, saa maa jeg igien Trælle for mit arme Brød som ieg tilforn hafver gjort.« (1681). I Hjerpsted og Skast var det och hverken værre eller bedre. Selv over Vandet fandt Rytterne Vej og slog Vinduer ind i Røm Kirke. Saa kunde man med god Samvittighed sige, at intet var forsømt.

Et Lysglimt kommer før Aarhundredets Slutning fra Hjerpsted. Her kunde man virkeligt 1685 give Kirken en ny Farvedragt. Regningen lød: »Først haffuer ieg stafferit En altertaffle oc en Predikestol (oliefarve med guld ziret). Item et Crucifix oc twende andre taffler (Lukas Malers Billeder?) paa ny opstafferit 26 Rd. Herforuden ziret Predickestolen effter begiering med Guld, so mey war vdj min Betingning 3 Rd. Item Bichtstollen oc Degnens stoel till med daaben udj olliefarve stafferit 2 Rd.

R. Peterss

Springenberg.«

Den samme Maler arbejdede i de samme Aaringer i Højer. Her kaldes han Rasmus Maler.

Saa begynder vi paa et nyt Aarhundrede. Det var et ynkeligt Syn at se Brede Kirke omkring 1705. Da skrev Provsten til den hertugelige Regering: Den Brevader Kirke har haft den Ulykke, at der paa Sydsiden er udfaldet et stort Fag Mur af firkantede huggede Marksten, over hvilket Hul der ligger et

tungt Blytag. Det maa befrygtes, at Muren ikke vil kunne modstaa dette Tryk i Særdeleshed da denne Ruin nu allerede findes i 8 Aar og præsenterer sig for alle Mennesker som et daarligt spectacul. Tilmed har Kirken haft et andet Uheld, nemlig at Stormen har sammenrullet og nedkastet alt Bly, hvormed Kirken var tækket paa Nordsiden, saa den siden September Maaned staar fra den Side næsten under den blaa Himmel, da den ingen videre Beskyttelse har end Kirkeloftet, hvorigennem Vind, Sne og Regn stadigt incommoderer Folk i Kirken. Provsten har meddelt Sagen til Amtmanden uden at der er sket noget. Da Arbejdet endeligt skulde paabegyndes, mødte der nye Vidtløftigheder, idet de Trøjborgske Undersaatter nægtede at bidrage til Omkostningerne. De var af samme Stivsind 1723, da en ny stor Reparation skulde udføres. Der førtes Proces i den Anledning gennem en lang Række af Aar. Ingen gider læse den Bunke af Akter, som var Frugten.

Hvordan der paa samme Tid saa ud i Abild skal vi nu se. Ogsaa her truede et Sammenbrud. Kirken led slet og ret af Ælde. Den havde baaret et halvt Aartusindes Byrde, og nu sukkede det i alle dens Ledemod: Jeg kan ikke mere. Faldefærdige Huse har det stundom saaledes, at de ikke ved, til hvilken Side, de vil falde, og derfor bliver de staaende. Den gamle trætte Kirke var blevet enig med sig selv om, at den vilde lægge sig mod Nord. Tilstanden skildres saaledes 1760: Kirken er af de ældste i Amtet og i en miserabel Tilstand. Murene paa begge Sider i den store Kirke hælder mod Nord og læner sig til nogle paa Nordsiden anbragte Piller. Men ogsaa Overdelen har bøjet sig mod Nord. Derved er Bjælkerne delvist afbrudte og hænger kun i Jernbolte. Nu er Spær og Lægter blevne for svage til at bære Tagstenene, de rider saa at sige løst paa Muren og støttes fra Tid til anden af 20 Tværmurstykker. Hvis det hele en Dag faldt ned i en Storm vilde alt være ødelagt. Man vedtog at ombygge hele Kirken. Tønder Amt skal til Hjælp give en Daler af hver Plov (952 M.), Kirkerne i Amtet desuden 129 M. Amtmanden har i sin Betænksomhed overladt

Kirken de Egebrædder, som sad omkring Sundhedskilden i Rørkær; man benyttede dem til Loft og Stole. Sognet selv skaffede 36,000 Mursten tilveje og stod dog raadvild paany, da der endnu manglede 1300 M. En Billedhugger fik for udhugne Sten og Englehoveder 14 M. Hele Arbejdet udførtes 1709.

Dette var altsaa et Par af de gamle Kirker, som truedes i deres Grundvold og maatte i Støbeskeen. Omtrent paa samme Tid kom en Haandværker og saa paa Randerup Kirke. Han skrev: »Jeg undertegnede Matz Tyesen i Harris vidner hermed ad jeg hafuer været hos Hr. Broder og arbejdet paa Randerup Kirke og ofuen paa lofftet indlagt 5 Sparrer dermed ad stürke kirchen som gaf sig wester ofver —« »Kirken truer med at falde ned«, hedder det nogle Aar senere. Da stod ogsaa Korpartiet i Hjerpsted og vilde skride ud. Da det maatte tages ned, forsvandt Korrundingen. (Apsis).

Disse næsten katastrofale Tilstande i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede kan ikke forklares alene af alle Tings Forkrænkelighed, men er den sørgelige og kostbare Følge af det 17. Aarhundredes Elendigheder.

Saa kom Udvidelsestrangen. Kirken i Emmerlev havde i lange Tider været for lille. Paa et vist Tidspunkt afgav 19 Mænd i Sognet en Erklæring; den lød saaledes:

Vores Betænkning om Emmerlef Kirke
Naar Guds Thieniste (der udj skeer

- 1ste Blifuer der Folk hiemme, Formedelst som Skyld udj Kirken;
- 2den er kirkegol fuld af Mennisker, Vnder Guds Thieniste, som vel Er kedsomlig at staa, og svæker Andagten;
- 3die De, som staar paa kirkegol, er til fortræd for Daabens-Brug Vdj henseende til Vanskelighed Med smaa Børn;
- 4de Liegeledes for Gudsbor gængere Meest gamle folk, og Frugtsomlig Quindfolk;
- 5te Staaer der to Mennisker (Meestendeel) Vdj hvert kirkestand saa den Enne Maa staa Naar den Anden Sider, som og kand svæke et Meniskes Andagt;
- 6te Ønsker vie slig oplysning til Landsens Fader.

Det var i Biskop H. A. Brorsons Tid. Han gik ind for Sagen til Gen. Kirkeinspektionen. Men en Tilbygning til Kirken blev for kostbar.

Døstrup Kirke maatte udvides, for de mange Kniplingeskolers og Folkemængdens Skyld«. Der var særligt Mangel paa Kvindestole, »som ikke vel kan afbødes uden det capelle, som tilforn til Stoele er opteret maatte nedlægges og et større derfor som kunde blive dobbelt saa vidt og dobbelt saa lang igjen maatte opsættis«. Det skete 1734. Men Byggeriet førte Præsten ind i en Strid med Herreerne paa Schackenborg og Trøjborg, som forbød deres Tjenere at søge de dem tilfaldne Stolestader under Bøde af 10 Rd. Man var nemlig af den Mening, at Herren paa Trøjborg som Kirkepatron burde have været taget med paa Raad. Anføreren i Striden var Overinspektøren paa Schackenborg C. Lehmann. De Skrivelser fra ham til Præsten, som endnu gemmes, er Eksempler paa, hvorledes den Slags adelige Betjente behandlede Borger og Bonde. Inspektøren sendte sine Breve til Sognefogeden med følgende Paategning: »Den grevelige Sognefoged H. B. i Døstrup haver strax at tiltage sig een af de schackenborger Underdanere sammesteds og tillige med ham forføje sig til Sognepræsten og Probsten Velærv. Hr. Nissenius Wedel i Døstrup hannem ovenmelte Requisition forlæse, som hosfølgende Copie deraf meddeler, hans positive Svar derpaa æske, eller i Mangel deraf protestere og hvis som til Svar bekommes herpaa under deres Hænder tegne, som de dereffter strax her til Skriverstuen paa Schackenborg indlevere«. Provsten svarede kort og afvisende. I anden Omgang bemærkede han: at var hand — Hr. Lehmann — og græfflig Overinspektør, saa var Provsten en kongelig Inspektør og hand tog indted imod saadanne Beskikkelser med mindre at det var paa stemplet Papir. Senere lempede han sig lidt, men da Biskoppen kom imellem som den rette Myndighed og satte Tingene paa Plads, maatte den enevældige Herre paa Skriverstuen give tabt. Biskop Anchersen synes forresten at have været en gammel Ven af Overinspektøren, idet han i et Privatbrev til denne

udtaler sig saaledes: — »dig skal Djævelen tage, dersom ikke du snart lader den Strid med Døstrup Kirke have Ende. Hand (Provsten) sendte mig Eders vedtagne Stefning af 30. Sept. till Løherritzting. Er det at gøre skrolske Bønder galnere i Hovedet. Troe mig de skall icke nær blive saa gode till at faa roliggiorte som de har vaaret rede till, at opvikles imod deres ærværdige Fader Præst og Provst. Er det icke lige godt, hvor vi sidder i Kirken (jeg sidder nederst i Domkirken), naar vi kuns høre Guds Ord om vi ellers kand kuns faa dem at høre«. Senere blev Biskop T. K. Block indviklet i Sagen, og det var aabenbart ham, som førte den igennem ved Herredstinget.

Det er nok en Genklang af disse Oplevelser, naar en senere Provst i Løherred glæder sig over, at man nu da Biskoppen raader let kan faa Reparationer udført. »Men hvordan gaar det til paa de allerfleste af de Steder, hvor jus patronatus hører Proprietæren til? Da maa jeg en fattig foeragtet Landsbypræst staa med Hatten i Haanden for Proprietærens Fuldmægtig eller Ridefoged, der i Almindelighed er nær slægtet til hine ægyptiske Plage Fogeder, naar kun f. Eks. et vindve Rude skal isættes«.

Der kunde dog ogsaa ellers komme noget i Vejen, saa Sagen ikke vilde glide. Kirkeværgerne i Rabsted var meget forharmede over, at de ikke kunde faa Lov til at lade det meget brøstfældige Tag gøre istand (1750). Provsten (B. Petersen, Seminariets Grundlægger) holdt den stadig hen med, at der først skulde fortages et Syn. »Es scheint also, skriver de, dass unseres vor dem Altar geleisteten und bezahlten Eydes ungeachtet wird keine fidem meritieren (ikke fortjener Tillid), dahero wir mit Zuziehung der 12 Männer das durchlöcherte Blei besichtigt, so dass wir nun hoffen unter 14 gezeugen genommenen Augenschein geglaubt und zugelassen zu werden, vor unsere eigene Kirchengelder die Reparatur zu unternehmen«, at de efter et Syn med 14 Vidner endeligt maa blive troet og faa Lov til at udføre Istandsættelsen for deres egne Penge).

Store Arbejder udførtes ved Daler Kirke 1772, men 3 Aar

efter skrider Muren i Koret ud til begge Sider. Et sagkyndigt Skøn melder, at Hvælvingen i hele Lavkirken skal nedtages og den hele søndre Mur samt et stort Stykke af Nordsiden lige-saa. De gamle Bjælker udtages og den nederste Rad Bly paa begge Sider er afbrækket. Nyt Loft skal lægges under Bjælkerne i hele Lavkirken. Alteret, Skriftestolen og Degnestolen maa ogsaa nedtages og Daaben flyttes ned i Kirken. En lille Bigtestol skal midlertidigt indrettes. 24,000 Mursten o. m. a. er nødvendigt. Det var omtrent Oplevelsen fra Abild om igen. Korhvælving og Apsais har ofte været de første til at give efter for Tidens Tryk.

St. Clemens paa Røm havde længe været bekymret for sit Udkomme. Nu begynder Præsten at tale om »vores saa aldeles forfaldne Kirke« (1795). Han selv er lige saa fattig og frygter, det bærer henimod en Bankerot. Folk paa Øen kommer i Bevægelse og skriver en Dag til Biskoppen: »I Anledning af at et Rygte har sagt os, at vores Kirke skulde være i Gæld og at dens Kreditorer vilde nu have sine Penge, denne Gælds Høyelse kommer os uformodende, da Mand altid har troet at Kirkens Indkomster kunde svare imod dens Udgifter, ja endog i forrige Tider. Og da vi Elsker vor Guds Huus, hvor Endeel af os har til Temlig Høye Priser til købt os Ejendoms Sæder i det Huus vor vi Søfarende trøstes og glædes af Guds Ord mens vi om Vindteren ere hjemme. vilde det gøre os meget ondt om vi som altid trænger til Hielp og skulde komme i Armod, lige som Fattigdom iblandt Almuen tiltager. Saa er det vi paa Egne og Samtlige Sognets vegne underdanigst Indflyer til Deres Høyærv, som vist er vores fattige Rømøe Kirkes høye Patron med ydmyg Bøn og Ansøgning om Hielp«. — Et Par Aar gik hen; det gør der altid, naar noget har Hastværk. Da blev en Tømmermand sendt op i Kirken for at se. Han forkyndte, da han kom ned: »Jeg gav mig med min Kael altsaa til allerførst at opbrikke den gamle Rende men hvor [blev] ieg iche henrycket ieg saa de mange forraanede bielker og Sparrer at dette havded aldrig nogen Tænkt«. Denne Tømmermandens Henryk-

kelse gjorde et stærkt Indtryk paa Præsten. Et Brev til Biskoppen var Jammer og Suk: »Vores Kirke har virkeligen denne Sommer pillet Kiødet af mig, Gud er Vidne at jeg Baade selv har tænkt, talet og consuleret andre fornuftige men med ald min Fliid seer ieg ingen Udgang«. Kirken stod dog aabenbart godt nok paa sine Ben. Den kunde hjælpes og blev hjulpet. En Dag laa der 100 M. i Kirkebøssen, et godt Lægemiddel til den syge. Til den afmagrede Præst lod man endda gøre, en ny Rund-Stoel til at sidde paa i Skriftestolen.

Af Malerpenslens Bedrifter i det 18. Aarhundrede kan følgende anføres. Niels Petersen og Søn af Ballum udførte 1753 og 1754 noget Arbejde paa Røm (Udhuggen ved Alteret, Loftets Maling og 4 Billeder til Alteret). I Visby blev hele Kirken malet 1758, 1762 og 1769. Ved Prædikestolen var 2 Mand beskæftiget i 43 Dage. Mesteren var Lars Maler fra Skærbæk, som i de samme Aaringer malede i Mjolden. Aar 1781 malede Joh. Conrad Kolp fra Løgumkloster i Bylderup Kirke. I Hjørsted brugte man Christian Jørgensen fra Randerup (1788), medens Andreas Jørgensen fra Roager arbejdede med sin Søn i Døstrup 1799 og 1800. En anden Andreas Jørgensen fra Hostrup malede 39 Dage paa Alteret i Daler 1777. Derimod var det Christian Jørgensen i Toghale, som fik Arbejdet i Daler 1781. Der skulde »gives Perlefarve marmoreret Couleur«. Andreas Jørgensen fra Roager malede endnu 1805 i Visby.

Oplysningstiden kom og gjorde lyst ogsaa i disse Kirker. I første Halvdel af det 19. Aarhundrede forsvandt meget af Fædrenes Udstyr; det gamle mistede sin Ret. I Døstrup solgte man 1822—25 en stor Del af Kirkegaardsdiget. Ogsaa disse Stenmasser havde deres Værdi. Skade, siger Krøniken, at dette mægtige gamle Dige blev ødelagt for en saa lurvet Vindings Skyld. Og dette »Skade!« kunde anbringes mange andre Steder i Landet, hvor Hensynsløsheden raadede. Ogsaa i Kirkerne Indre maa man gentagende sige: Skade! Det var allerede ynkelig nok, naar man fra det 17. Aarhundrede forsynede Døbefontene med flade Messingfade. men i Døstrup anskaffedes

1828 »en liden Terrin at bruge ved Barsedaaab«. Ved Aar 1857 er denne Kirke efter Tidens Begreber undergaaet en betydelig Forskønnelse. Nye Vinduer er indsatte med Ruder af fineste Brabandter Glas, smukt Gulv i Koret, smukke Jernbalustre foran Alteret bragt tilveje, medens Vaabehuset, gennem hvilket Indgangen var, samt den udvendigt til Rotunden murede Skriftestol er borttaget og et Materialhus opsat paa Kirkegaarden. Det gamle Laurentius-Alter vandrede senere til et Museum i Kiel.

Kirkerne i Skast, Randerup, Højst, Hostrup, Rabsted, Tinglev og paa Røm blev gennemrestaurerede omkring 1850. Sikkert ikke uden Tab. Tinglev fik i Tidens Løb Gypsloft, egefarvede Stole og Tegtag. Brede har ladet sig forære adskillige Sager til Kirkens Pryd og Zirats, som dog kun er almindelig Fabriksvare. Jernstøberierne begyndte at tjene Penge ved Kirkerne.

Jens Christensen Mahler fra Sølsted penslede 188 Dage i Visby Kirke 1818. Hans L. Sølbek fra Løgumkloster malede i Døstrup 1816. Da han i 1835 pyntede Loftet med Perlefarve, var hans Haand gammel. I Mjolden opfriskede L. Sølbek — maaske den samme — Altertavlen med mange Slags Farver 1845. H. L. Ramms fra Løgumkloster tilbragte 35 Dage i Randerup Kirke i 1836. I hans Potter var der Grønt og Gult, Sinnober og Kienrøg. Paa Røm fik man i 1839 følgende Overslag: Altertavlen overalt, opmalet, dets Malerie, som forestiller Nadveren, forsynet med nye Coloridt, samt de øvrige Figurer og Ornamentter opmalt og paa passende Steder anbragt Sølv og Forgyltning. Muren bag Alteret marmorert i Limfarve. Daabefonten ligeledes malet med Forgyltning. Præstens samt Degnens Stol tillige med Gelænderet med passende Perlefarve med Udsiringer, Crucifix malet og lakeret. Prædikestolen overalt malet og udsiret med Sølv og Forgyltning samt Opgangen. Sølv og Forgyltning skeer med uægte Guld og Sølv, som godt kan staa sig i en Kirke. — C. F. Lind Maler«.

Uægte Guld og Sølv — det er den nye Tid. Og saa Perlefarve.

Vil man i fuldt Maal nyde Indtrykket af et gammelt stilfuldt Kirkerum, skal man en Solskinsdag gaa ind i Rabsted Kirke. Den har nu oplevet en meget heldig Restavrering, hvorved de gamle Farver saa vidt muligt er komne frem. Helhedsbilledet er ualmindelig kraftigt og stemningsfuldt. Da Hovedfarven var et stærkt Rødt hørte der Mod til at genindføre den. Hvor mange moderne Mennesker kan taale at se sligt? Man skygger for Øjnene, naar man ser et Bord malet gult. Men i Rabsted gik det. I hele sin Varme og Fylde vendte det gamle tilbage, og Tidens Børn kendtes ved det. En Overflod af Sinober svulmer omkring os, naar vi skrider op ad den smalle Gang mellem to Rækker lukkede Stole. Over dette farvemættede Rum hvælver sig de rene hvide Hvælvinger gennem hele Kirken. Under den velbevarede Korbue med sine Udkragninger stiger man et Par Trin op til Koret og ser sig omgivet af et nyt Farvespil: Blaåt med Blomster og Slyngninger i Guld. I hver sin Krog til højre og venstre staar nu Præstens og Degnens Stole; men i gammel Tid var der et lille Orgel med Panelværk og musicerende Engle. Det er disse Skikkelser, som endnu blæser en Farvernes Symfoni ud over Rummet med Genklang fra Alteret og dets Omgivelser. En passende Gulvbeklædning under vore Fødder stemmer med i Højsangen, der kunde være taget af de Salmer, som bærer Overskriften: en Sang paa Trapperne (Sa. 132, 7. 9):

Vi vil gaa ind i hans Bolig,
Vi vil tilbede for hans Fødders Skammel.
Lad dine Præster klæde sig med Retfærdighed
Og dine hellige synge med Fryd.

Paa Alteret straalere og troner Guds Moder med sit Barn. Imperialissima Virgo Maria. Sanctissima Trinitas. Sanctus Laurentius. Ordene klinger om Kap med Farverne. — Dog er det menneskelige, det uundgaaelige, Disharmonien, kommet med i Form af nogle Varmerør og en stakkels Præstetavle.

Møgeltønder Kirke.

At et stort Stykke hjemlig Historie kredser om denne prægtige Kirke, undrer os ikke. Den har talt til mange Slægter og taler endnu. Det lønner sig at lytte.

Med Undtagelse af Tidsrummet 1864—1920 har den sikkert aldrig været løst fra Ribe. Som den mest betydningsfulde af Stiftets Kirker ved Sydgrænsen har den helt siden sin Opstaaen forkyndt Sammenhængen med den danske Folkekirke.

Første Gang den dukker op i Historien — 1214 — er den allerede et af Biskoppens kære Børn. Han skænker den sammen med Ballum Kirke til et Par Kanniker i Ribe. Det undrer os, at han saaledes kunde skille sig ved sin Borgkirke, hvis Klokker han lyttede til, naar han sad paa Møgeltønderhus. Senere er Kirken gaaet fra Kapitlet til Bispens Haand og omvendt. Valdemar Hertug har overladt den til Biskoppen 1363 imod at han lod afholde Aarsmesser i Domkirken. Fuldstændig Besked om disse Handeler savnes.

Om Overgangstiden er der fortalt ovenfor efter Ærkedegnens Bog. Til den Tid hører endnu nogle Hemmeligheder, som skal omtales senere.

I Slutningen af det 16. Aarhundrede (1571) fik Kong Frederik II at vide, at nogle Kirker i Møgeltønder Len var meget bygfaldne og skrev derfor til Claus Rantzau, at han skulde lade disse Kirker beholde Kongetienden. Det drejede sig vel mest om det udvendige (Tag og Fag). I det Indre maa der paa hint Tidspunkt have været megen Pragt. Fra det 16. Aarhundrede stammer nemlig i det væsentlige alt det storstilede Arabeskværk, som nu fylder Hvælvingerne i Koret. Der var ogsaa en skøn Messehagel af gylden Sammit, item en god rød blommet Fløjels Messehagel. Et Stolestaderegister blev opsat 1554 paa Plattysk. Det opviser 17 Kvindestole, hvori alle Bønderkoner (N. N.s Wiff) fik anvist deres Pladser. Havde Mændene (og Tjenestefolkene) endnu ikke Siddepladser? Det ældste Skilderi blev ophængt, da Peder Henriksen døde 1592. Han var da

127 Aar gammel, og Billedet, som hænger endnu, viser os sikkert det ældste Menneske, som Historien melder om i Sønderjylland. Tilsidst (1599) maatte man for Kercktorns Spaan betale 60 M. Blyet ofredes, et Tegn paa, at det var Alvor med Kirkens Fattigdom.

Vi lister ind i et nyt Aarhundrede og opdager, at alle Vinduer trænger til Hjælp. Det er utroligt, saa mange smaa Ruder der sad i de gamle Blyvinduer. Hans Thomsen fra Tønder indsatte 42, det næste Aar 26 og atter det næste 64 (1602—04) foruden de mange, der tiltrængtes i Præstegaarden. Og hvad blev der saa af dette Glarmesterværk, naar Stormen rejste sig af Sydvest, naa den buldrede frem over Marskens flade Land og tørnede mod Bredsidens af Møgeltønder Kirke? Som det skete Anno 1628. Da gik et langt Vindue »sønderst ved Alteret« i Stumper og Stykker, og hvad der stod paa Alteret røg med i Farten. Til Paaske maatte man betale Mette Lauersis for 2 Vokslæs at omgøre, som wor nedblæst off Alteret och sønderslagen.

I denne Storm gik der mere i Stykker. Den er dateret til den 16. Dec. 1628, hvilket ikke vil stemme rigtigt overens med det foranstaaende. Maaske har der to Gange efter hinanden været Uvejr. I alle Tilfælde har det ved Juletid 1628 set uhyggeligt ud i Møgeltønder. Hele det høje Spir maatte vige for det mægtige Tryk og brasede ned over Kirkebygningen, splintrede alt, hvad der stod i dets Nærhed. Er det sandt, at det genrejste Spir blev 15 Alen lavere, saa maa Møgeltønder Kirketaarn i sin Tid have været det højeste i Sønderjylland.

Der brugtes 40 Traver Tag til at tække den vestre Ende paa Kirken med. Saadan lukkede man foreløbigt Saaret. Straks gik man i Gang med at skaffe Materiale tilveje til det forestaaende Genrejsnings Arbejde.

Haffuer Jeg — skriver Kirkeværgen — verit for Kircken heend till Søgaard och paa Graasten om træit till Kircken och der vor en att bekomme. — Sproget er vestslesvigsk.

Giffuen Lauers Mommesson J. Tønder for hand reed til Flensborre att giøre affdragt medt en Skipper om Itt Skib att fragte til Gulland.

2 Lass Weydt (Brænde) som dhy hint for Kyrcken i Jøster Hasterup.

Tomas Hansen paa sin Fragt 60 M. Item effter att Reisen vort giort giffuen Th. Handsøn 300 M. Item kom Lauerst Temnermand fra Norge met tømmerit til Kirckens bygning. Foormanden Oeg hannem til Ribe. Bud fra Skipperen, att vi skulle komme och kiøre temmerit paa landitt (ved Højer). Bud, at hentte den sidste flode tømmer til landitt (hvorpaa der sattes Vagt paa Pladsen).

Anders tegelmester udj Kloster for 9000 Steen.

Kirkeværgen — Michel Kristensen i Rhae — drog hen at betinge Spaan til Kirkens Taarn og leverede selv meget, baade Tømmer og Sten.

Saa steg alt i Vejret igen. Der fejredes Smaafester langs afsted, mens Bygninger voksede.

For en thun øll och Nogell Kaner øll som dy feck den dach dhy Rest sparre paa Kyrcken 7 M. — Given thyll Øl den dagh dhy Rest dhy først Byelcker fi torn. — For øll der dhy feck fogell Karell (nogle Karle), som vor medt thimer Mendt f 2 dage der dhy Rest dhy Averst sparre Pa Thoredt och Murmendt feck fogell Kaner Øhll thyll Brundt Rodt der kom Pa. — Anders Kromand for 1 Tønde øl som sogne Mænden drack aff der di Reste Kircken. — Den samme for 3 Tønder øl, som sogne Mænden drack aff, der de Reste Tornidt.

Saa havde de drukkit allesammen. Og nu er vi ved Toppen: Las Maler udj Tønder for Kors ogh Stang att forgyldte 5 M. 8 Sk.

Møgeltønder Kirke var genrejst. Fire Aar efter skulde den staa sin Prøve. D. 12. Okt. 1634 den tid floden her Indbrød och det Schwaë Sturmweyr wahr bleste her aff Kirchen 13 Taffler Blye och Windwoverne i Styrcker. Men ellers rokkedes ikke en

Bjælke. Der var gjort godt Arbejde. Den største Udgift paa Regnskabet er da ogsaa: 4 Tønder øl til sogneølet 28 M.

Men nu høres der en underlig Lyd rundtom i Landsbyerne omkring Tønder. Ikke Storm og Uvej, ikke Brag af faldende Taarne. Nej hen over hundrede Knipleskrin rasler smaa Pinde med den fineste Traad, kastede frem og tilbage af hvide Kvindehænder. Et nyt Skønvirke er opstaaet, som sætter sine Spor ogsaa i Vesteregnens Kirker.

Velkommen, I Vesterbo Kvinder, i Herrens Hus med eders fine Fingerværk. I er, tror jeg vist, de første Kvinder, som skrev Kunstens Sprog paa Alterbordet. Thi hvad der i fordums Tid fandtes af rigt baldyrede Messekaaber o. l., var vist sjældent skabt af Kvindehænder. Nu staar der i Møgeltønder Kirkeregnskabet for 1640: »En ny Messesærk med Knippels« og atter 1646: »En ny Alterklæde aff grøn blommet Atlask med Sølvknipling stafferit«. Dette Kunstværk har Tiden fortæret. Og hun, som kniplede, blev aldrig nævnt. Der var en Tid, da Mennesker kunde glemme sig selv.

Paa samme Tid kom andre Stafferere. »Den Gang Malerne aff Ribe var her at fortinge Kirckens Malningh wdj Kroen med dennem fordrucken 3 M.«. Dette Arbejde maa være blevet fuldført inden Svensken kom (1644). Antageligt drejer det sig om Kirkeskibet. Thi Koret blev først udsmykket en halv Snes Aar senere. I 1652 flyttede man Daaben bort fra Nordsiden og anbragte 3 nye Stole, hvor den stod. Aaret efter hjalp Hans Snedker Maleren med at sammensætte Fontlaaget. Dette rigt udskaarede Laag, som endnu hænger paa samme Plads, har nok givet Anledning til Flytningen. Maleren har malet det, før det blev samlet. Samme Maler (fra Ribe) stafferede Korset, som Hans Snedker havde forfærdiget, for 72 M., lige som han malede og stafferede nogle Stole i Kirken. Ogsaa Sprinkelværket for Koret blev opsat af nyt. Kirken havde aabenbart overvundet sin Fattigdom. Paa Alteret laa en rød silkesyet Dug og 2 smalle Duge var til at brede for Altergæsterne (senere tilføjet:

»findis icke effter de for lang Tid siden har været afskaffet«). Fire store Lyse Kaaber kiertter prydede Bordet.

Krigene har aabenbart ikke været saa haarde mod Møgel-tønder Kirke som mod mange andre. Kejserkrigen gled stille forbi. General Torstenson voldte ingen Fortræd, som det synes. Fra den store Svenske Krig er der et Par Efterretninger. Regn-skabet fra 1657 siger: »Efftersom Hr. Bagge icke kunde Bruge Kirckens Kalck och disch udj dend bedrøffuelig Krigstilstand da haffuer wj kiøbt et forgyldt Beggere og en tin Briche for 1 M. 5 Sk., en tinflaske for 14 Sk.« Vinduerne maatte ogsaa repareres, som var højst fornøden. Om Tilstanden i Sognet giver følgende Andragende Besked: »Gunstige Her Doctor och guode Husbunde, wy eders fattige undersatter och Thjenere kand ej forbigae Eder wwis store Elendighed och Armod at tilkiende giffue at Effterverer wi udj denne hoytregnde Krigs forløb liche alleniste off finder, men end ochsaa Aff di Allierte med Indquartering, Contribution, Pløndren och Røffuen, Hardeligen med hoffuer werit offuer — falden. Saa huis Arme Formuffue wj fattige folk haffde och aff Gud wahr med forlent. Moxsen frakommen och udj saa Maade om ehre Bleff, men och J Armod geraadedn. (De beder om at faa Afgifterne eftergivet) paa det wy Nogenledis komme Till voris Næring och Ringe Aufflingh och wy Icke med Hustru och Børn slett udj Armod skulle wndergaa.

Mogeltunder D. 17. Martj Anno 1661.

Eders H. Doctor Bischops fattige ydmyge och wnderdanigste samptlig Undersaatter I Mogeltunder Sogn.«

Men Nøden kan ikke have været saa grumme stor. Thi Kirken anskaffede 1663 et Sejrværk (eine neue Uhr) for 330 M. Mester Johann Philip, Urmager i Flensborg satte det op, mens Hans Sned'ker fabricerede Huset og gjorde »Trende Lofft«. En Mand i Roskilde havde Aaret i Forvejen foræret den liden Klokke over Koret. Man hentede 1667 et Læs Maj og holdt en glad Pinsefest med friske grønne Birkegrene.

I 1669 købtes der Bly til det liden Klokkehus paa den østre Kirke over Hvælvingen, som var brøstfældig. Lige som dens Søstre i Brøns og Ballum har altsaa ogsaa denne Kirke haft et Rytterspir, hvori de saakaldte Stimere hang.

En mærkværdig Udgift findes i Regnskabet for 1678, nemlig til Søren Drejer, for sin Skruer dend Tid lofftet bleff siunctet. Maaske staar det i Sammenhæng med Orgelet, som anskaffedes kort efter, dels ved Indsamling, og som det hedder, paa Grevens Befaling. Værket kom fra Hamborg og kostede 420 Rd. Endnu mærkeligere lyder det, at det gamle Alter blev nedbrudt (1691). Det staar jo endnu. Alterbordet er vel blevet overmuret og Tavlen sat bedre op. Forøvrigt er det vel Begyndelsen til de Udsmyknings- og Udvidelsesarbejder, som udfylder Aartiet indtil 1700. Naturligvis krævede Orgelet et Loft ved sin Side, det kaldes nu »Storkereden«. Men 1691 indkøbes der Materiale til et nyt Loft eller Pulpitur. Der sættes Stole, ikke blot i Kirken men ogsaa i Koret. Folket formerer sig og kræver Plads i sin Sognekirke.

Grevindens Stol-Buret, som det kaldes med et smukt gammelt Navn — byggedes 1692. Billedhuggeren (eller — Skæren) Peter Petersen af Tønder dannede Kapitælerne og Underhænget dertil. Sønke Detlefsen, ligeledes fra Tønder, anstrøg og numererede Kirkens Stole, ogsaa det nye Kirkeloft; desuden malede han Fru Grevindens Stol, Sprinkelværket for Skriftestolen og Degnestolen. Forresten maa der til de nye Kirkestole være benyttet gammelt Træværk, thi paa mange af Gavlene ses endnu gennemskaarne Prydstykker og Aarstallet 1633.

Overinspektøren over de Schackenborgske Godser, Tyck, skænkede Kirken en ny Prædikestol, den skønneste i sin Art her i Landet, i det hele taget efter mit Skøn det skønneste Stykke Barokkunst i vore Landsbykirker; man bliver aldrig træt af at se paa det Samspil af Kræfter og Former, der aabenbarer sig i de tvende Engle- og Børneskikkelser, i Bjælkeværket og alle Stolens velberegne Omrids. »Om Søndagen«, melder Kirkeværgen, »da Prædikestolen her ankom med 2de Hom-

melkarer og ved nogle stærke Karle skulle aflæssis Maatte ieg anmode adskillige Godsfolk om at afhielpe dend samme, saa at dend icke blev beschadiget, samme Dag blev fortæred af forskrefne Folck og Hommel-Kaar Mænd hos Jens Pedersen Kromand 12 Kander Øl og Brændeviin«. Kormuren blev genemhugget for at gøre Plads til Trappen. Den gamle Prædikestol blev solgt til Kirken i Keytum paa Sild, hvor den staaer endnu. Langt borte fra den nye Prædikestol, paa Kirkeskibets Vestmur, hang en lille Klokke, som stod i Forbindelse med Sejrværket og ved sine Halvtimeslag skulde minde Præsten om Tiden. Men Værket sad højt oppe i Vejr og Vind, og paa den Tid var, Sejrværket og Viserne udj Taarnet ganske udj Confusion og Urigtighed og maatte hjælpes tilrette af Urmageren Johan Beyer. Nu er den lille Klokke skjult bag Orgelet og tier ganske stille. Men inden vi gaar videre: Hvem var Mesteren for den stilfulde Prædikestol? Kunstnerens Navn er ikke kommet med i Regnskaberne. Vi maa gætte. Det nærmeste Stykke i Kirken er Grevens Bur. Her har Manden med det meget almindelige Navn Peter Petersen arbejdet. Han stod dengang altsaa i Grevens eller Grevindens Tjeneste. Skulde ikke Overinspektøren have benyttet sin Herres kunstfærdige Billedskærer? Og skulde det ikke være den samme Mand, som genrejste det nedbrudte Alter og forsynede det med Sidevedhæng af rigt forgyldte Tidselblade? Og dannede de smukke Ornamenter paa Pulpiturets nederste Rand (1693)?

Kirkens Gulv blev lagt med bremiske Fliser, og i Stolene indlagdes Brædder til Fodtrin (altsaa ikke til at knæle paa). Men saa skete der noget uventet. En Udgift fra 1697 lyder paa: »Kohret at udvidte«. Det er som et bedøvende Kølleslag. Vi flygter ud af Kirken, mens Hvidtekosten arbejder.

Udentil er der ogsaa Travlhed. Kirkeværgen betalte ekstra for Arbejderne, Blytækkeren og Plejlsmandene til at animere dennem til Arbejdets Fortsættelse for Øl og Brændevin til adskillige Tider 1 Rd. Ogsaa paa Kirkegaarden maatte der ofres

2 Tønder Øl til Vederkvægelse, fordi Sliddet med de store Sten var baade tungt og helt farligt (1700).

Efter dette store Arbejde, som ganske forandrede Kirken i det Indre, kom der et Pusterum. I det næste Slægtled lød dog atter Raabet om mere Plads. Man skred til »2d nye loffers opbyggelse og Skamlernes borttagelse af Kirkegulven«. Jens Sønnichsen af Langhorn lavede Snitværk for 120 Rd. Johannes Sønnichsen af Tønder renoverede det gamle Karleambonium samt Prædikestolen, Alteret, Daauen, Bigtstolen, Degnestolen (1738). Det nye Dobbelpulpitur i Koret skulde ogsaa have Farve. Men da Bygnings, og Malings Omkostninger, maatte falde Kirken alt for svære, om den skulde bære Byrden aleene, saa anmodes Sogneraadene at de særdelis til at bestriide Malings Omkostninger paa bemeldte Loffter, effter deris forfædris Glædelige Exempel ville bekoste hver en Tavles Maling«. Det skete, og hver Giver fik sit Navn malet under det bibelske Billede, han lod male. Det ses altsammen endnu. Desuden maledes et Epitafium i Koret og — Hvælvingene, de i sin Tid overkalkede Hvælvinger. Maleren var Sønnich Sønnichsen fra Tønder. Senere skriver Præsten, at der i Koret er to Hvælvinger med Evangelisters og Apostles Billede, som af Kendere berømmes. Altertavlen er et Stykke Arbejde, som priser sin Mester. Forgyldningen er endnu (1766) som ny, saare dejlig. Loftet er ganske nyt og malet i 3 Felter (Skabelsen, Lidelsen, Dommen): Et greveligt Kapel er bygget for 3 Aar siden (W. C. Zoëga). Ikke saa underligt, at en Efterfølger kan skrive: »Indtil er Kirken vel den Ziriligste af alle Landsbykirker i Dannemark efter sin Størrelse; thi der er intet sparet til dens Zii af den sist Salig afdøde Hr, Greve Otto Didrich af Schack, som lod forfærdige en ny Alter-tafle af Bilthugger Arbejde som er over og over forgyldet«.

Bispedatteren Elise Hertz, besøgte Møgeltønder i 1820 og besaa Loftmaleriet, der efter Provst Cramers Mening var en Copi efter Rubens. Ved to svære Bjælker var Loftet delt i 3

Felter. Maleriet fyldte dem alle tre og var en temmelig plump Copi af den Dommedag, hun havde set paa Selsøe. Det hele gjorde et uhyggeligt Indtryk. Det blev da ogsaa overmalet med graat (som det er endnu) »da det distriherede Menigheden for meget«.

Ved Afskeden fra denne prægtige Kirke vil vi mindes en Slægt, hvis Navn dens Historie nævner uden at trættes fra Slægt til Slægt: Greverne Schack. Sjældent har Fædre og Sønner saa vedvarende og beundringsværdigt sat deres Præg paa en Kirke, som det er sket her. Tag alt det bort, som ikke har Tilknnytning til Schack, da bliver der tomt i det store Rum. Og naar i den nyeste Tid Godsinspektøren H. C. Davidsen med flittig Granskning har gjort sit til at oplyse Kirkens Historie, da kan ogsaa dette vel kaldes en Fortsættelse af Grevernes Omsorg for deres Sognekirke.

Bygningens enkelte Dele.

Taarnene i Ballum, Emmerlev, (Døstrup) og paa Røm er rene Tørninglener. I Hjerpsted o. a. St. kan der oprindeligt have været Taarne af samme Slags. Møgeltønder og Daler ligner, men forraader fremmed Paavirkning. Af 21 Kirker har 12 Spir, 4 andre har haft det, medens 4 Kirker (med Højer 5) aldrig synes at have ejet denne Pryd. En eneste var kullet.

I Brede fik Taarnet en kraftig Omgang 1670 men omkring 1830 tales atter om »Turmbau«. Danske Atlas kalder det et lidet spidst Taarn, skønt Kirkekroniken angiver dets Højde til 33 m. 1798 stod det for Fald.

I Mjolden ramtes Taarnet af Lynet 1692. Det afbrændte Spir, som skal have været ca. 5 m højere end det nuværende Saddeltag, opførtes ikke igen.

Kirketaarnet i Ballum ragede 52 lybske Alen i Vejret og trodsede Vestenvinden i en Bredde af 13^{1/2} Alen. Omkring 1754 var dets Mur uden til, med hvide Fuger imellem de røde brændte Stene paa nye prydet. Det staar uforandret.

Danske Atlas kalder Taarnet i Emmerlev højt og sirligt. Men det kostede noget at holde det vedlige. Derfor fremkom der fra Sognet et Forslag om at Spiret, som er 15 Alen højt, formedelst dets Brøstfældighed, maatte nedtages og Taarnet blev lukket som de øvrige Taarne i Højerherred. Dette Ønske blev heldigvis ikke opfyldt. Om afstumpede Taarne var en Ejendommelighed for dette Herred, maa ogsaa betvivles. Taarnet i Skast, som rigtignok er uden Spir, skal være bygget af en Bonde i Aas.

Det mest omtalte af Egnens Kirketaarne er det i Visby. Ærkedegnen i Ribe skrev bl. a. i sin Regnskabsbog (1615—20): »Vistby Kierke er Trøjborgs Sognekierke som affgangne welb. Peder Rantzow udi sin tiid lod kosteligen bepryde oc paa tornet lod opsætte en høj smal Spir paa den manier, som spiren paa Hattersleffs bykierke er bygt. Hand lod samme Spir tæke med fortinnet Stockblick, som i det første skinnede og pralede megit i marcken, men varede icke længe førind samme blick forrustet oc efterhaanden blæste aff tornet, saa at der bleff funden deraff paa andre bymarcker. Derfaare er tornet i forgangne aaringer teckt igien aldeles aff ny med egespon oc med bly velforuaret. Oc effter som samme Spir er bygt off snag timmer, da er det seet i store stormvær, at den haffuer giffuen sig far veerit, hvorfaare den er ond at holde ved maet«. Hvad der har været i forvejen, kan ikke siges, men Muren løb op i 4 Gavle, hvilket tyder paa Slægtskab med Tørninglen. Heller ikke kan det siges, hvori Ligheden med Spiret paa Haderslev Kirke har bestaaet. Maaske er det en Forveksling med Tønder. I alle Tilfælde synes Peder Rantzaus Værk at have været dødsdømt fra første Færd. Spaantaget vilde heller ikke holde. Tømmeret har vel bevæget sig. Blytækkere og Tømmermænd tjener mange Penge paa Spiret. I 1695 arbejdes der med 3 Mand i 8 Uger og der bruges 8000 Spaan, 5 Aar senere er der 2 Karle i 13 Uger. Endeligt 1735 truer Taarnet dagligt med at falde ned, skønt Synet erklærer, at der er saa meget Tømmer i det, som man aldrig har set i nogen Kirke. Det faldt dog ikke, men

stod »med et højt Spir« indtil midt i næste Aarhundrede. En Synsforretning forkyndte 1849, at Egespaanene var nogenledes, men Spiret var betydeligt skævt og skraanede to danske Alen mod Syd. Om dets sidste Timer giver Kirkekroniken følgende Beretning: »Det gennembrudte Taarn, som Digterinden Anna synger om, er det gamle Kirketaarn, som i Form og Skønhed lignede Taarnet paa Kristkirken i Tønder (der tænkes paa det »gennembrudte« Spir). Taarnet havde i Aarenes Løb med den øverste Spids bøjet sig lidt mod Vest. Bygmestrene erklærede dets Nedbrydning for nødvendig, og Biskoppen i Ribe befalede, at det skulde ske. Saa maatte det gamle Taarn falde, som havde været en Pryd for Kirken og den hele Egn. Det var saa højt, at det tjente som Ledemærke for Skipperen paa Søen. Tømmermesteren lod et Reb fastgøre ved Taarnets Spids, det var saa langt, at det naaede langt over i den vest for Kirken liggende Degnefenne. Heri trak en Mængde Mennesker, men de trak forgæves. Taarnet faldt ikke, heller ikke, da de bærende Bjælker var savede halvt igennem, saa fast var de sammenføjede og havde vist kunnet holde længe endnu. Først da alle Bjælker var savede helt igennem, lykkedes det at faa Spiret til at falde. Det var ret en Jammer, og mange Folk græd, da Taarnet faldt, det kunde have staaet endnu i Aarhundredre, det smukke Taarn! En Bygmester i Ribe udfærdigede Tegningen til det nye Taarn, saadan skulde det harmonere med Kirken. Paa den Maade fik Kirken sit massive formløse Taarn, hvis Spid næsten er begravet i den tykke Underbygning« (1857). Til den sidste Udtalelse skal jeg bemærke, at hvem der er opvokset der paa Egnen og fra Barns Ben har set Visby Kirketaarn tone frem i Horisonten, meget nødt vilde undvære dets karakteristiske Omrids i Landskabsbilledet. Der er kun dette ene i sin Art. Aaret efter Spirets Nedtagelse »sank ogsaa Taarn og Tind paa Peder Rantzaws Trøjborg« (H. Knudsen).

Taarnet paa Røm Kirke maatte repareres 1751, »at dend icke selef nedfalder med storm og veyerligt«.

I Provstiets østlige Egne (Slesvig Stift) finder man ikke

mere tørninglenske Former, snarere derimod nogen Paavirkning fra Løgumkloster. Hvad R. Haupt mene med den Bemærkning, at i Slogsherred mangler det gamle Taarn kun i Burkal, er ikke let at sige. I Virkeligheden forholder det sig nemlig saadan, at alle Kirker langs med Grænsen i Tidens Løb har faaet nye Taarne, d. e. nye Spir.

Hostrup har haft et højt Spir. Det blev ødelagt af Lynet Natten mellem den 11. og 12. Sept. 1650 og knuste i sit Fald Taget paa Karnhuset. Sammensunket i sig selv staaer Taarnet indtil denne Dag, som om det bar paa tunge Minder.

Det var ogsaa Lynet, som fortærede Spiret paa Bylderup Kirke 1682. Christian Jessen Quernholtz fik 3 M. for det store Arbejde, han ydede under Branden, og Nabosognene gav i de følgende Aar Bidrag zur Wiedererbanung des von Wetter Gottes abgebrannten Kirchturms. Det hele maa have taget Tid, da det samlede Regnskab først opsattes 1709. En Beskuer kaldte Taarnet 1776 et stumpet Taarn uden Spir, medens der tilforn havde været et temmelig højt Spir. Om der til en Tid var et Klokketaarn af Træ, er et Spørgsmaal. Aar 1637 skriver Herredsfogden Hans Nissen til Hertugen: Wasgestalt wie unser Kirchen alter Klockenturm vast bawfellig geworden Als dass derselbe nothwendig hat gebawet und gebessert werden müssen Als haben wir der Kircke zum Zirode einen neuen Glockenturm zu bawen A: 1626 angefangen Und Gottleb glücklich vollenführet. Aar 1753 staaer der i Regnskabet: Einige brauchbare Pfähle von dem alten Glockenturm verauktionieret.

Der er i Burkal ikke Spor af Brand eller anden Ulykke; men 1664 tales der om Udgifter am neuerbauten Turm. Aar 1793 er der atter store Turmbaukosten, dertil freiwillige Beisteuer zum Bau des neuen Turmes 115 M.

I Nabosognet Tinglev har der i gammel Tid været noget usædvanligt at se, idet Kirkens høje Spir var tækket med Kobber. Hvordan dette er gaaet til, er vel en af Middelalderens Hemmeligheder, som ikke skal aabenbares. Men Regnskabsbogen taler tydeligt nok. Der var 1661 en Udgift til Blytækkeren

for at fastgøre Kobberet paa Taarnets ene Side. Men lige efter kommer den triste Meddelelse, at det snart er forbi med Herligheden. Det gamle Kobber kan ikke holde mere, og nyt er dyrt og Krig har der været, ikke mindst i Tinglev Sogn. Kirken har i Vente, hvad der faas for det Kobber, som er taget ned af Taarnet og sendt til Lybæk mod nyt Kobber eller til Salg for Penge. Næste Aar er der indløst 283 M. for gammelt Kobber og derefter (1663) 17 M. aus dem neulich abermahl abgefallenen Kupfer. Mere og mere forsvinder den fornemme grønne Metal-farve deroppe, Plade efter Plade rasler ned ved Taarnets Fod, en Ynk at se. Da Krigen var forbi, havde Kirken ikke en Øre i Kassen. Derfor hedder det 1668: »Kirketaarnet, som til dato var tækket med Kobber, men nu af Mangel paa Penge ikke længere med Kobber kunde vedligeholdes, maatte tækkes helt af nyt med Spaan«. Kobberet indbragte endnu 860 M. Præsten rejste til Angel for at se sig om efter Spaan og Spaantækker. Et Par Kirkeværger maatte rejse 8 Dage i samme Ærinde. Smeden i Rens lavede 20,000 Spaansøm. Men heller ikke i denne Klædning blev Tinglev-Taarnet staaende til vore Dage. I det Guds Vejr, der gjorde Arrild Kirkes Taarn til en lysende Fakkell (1783), maatte ogsaa Spiret i Tinglev ende som et straalende Baal. Kirkekroniken fortæller: »En Tradition siger, at det nedbrændte (truffet af en Lynstraale) samme Nat, som den i 1763 afsatte Præst Hoeg døde i Flensborg 31. Aug. Naar Sognets Folk i forrige Aaringer besøgte ham i Flensborg, skal han ofte have spurgt dem: Staar Tinglev Kirketaarn endnu?« Skønt Brandkassen gav 2410 M. til Taarnets Genopbygning, synes der ikke at være kommet noget Spir paa. Dette hænger vistnok sammen med nogle Overvejelser og Drøftelser, som opstod i Anledning af de mange Lynnedslag. Branddirektøren i Tønder gjorde følgende Forslag: 1) at der i Fremtiden, naar Kirker skal bygges eller repareres paa Landet, ikke opføres noget Taarn eller Fløjstang paa Taget; 2) at de Vejrhaner, som findes paa nogle Kirker, straks nedtages og sælges til Bedste for Sognets Kasse; 3) at der ved alle Taarnene i Amtet anbringes Afledere. Provsten var

aabenbart enig med Direktøren. Da Sognefolket i Tinglev vilde se deres stolte Taarn rejse sig igen, var Provsten (Balth. Petersen) imod alt »Pralværk«. Knap nok tillod han, at det som var blevet staaende, forsynedes med en Spids. Før Fremtiden ønskede han kun at se Klokkehuse tilladt. I et Pro Memoria uden Navn og Datum læses: »Især foranlediges jeg nu paany til at fraraade enhver ny Taarnbygning i Tønder Amt, hvor det ikke tjener Søfarten, da forskellige Kirkeværger, som jeg heri ikke tiltror noget godt, er komne i en helt ufornuftig Bevægelse for at bygge nye Taarne, hvorved de hverken lader sig formane eller fraraade af mig«. Overkonstistoriet paa Gottorp androg paa at Kirkerne i Hertugdømmerne maatte forsynes med Lynafledere, da i dette Aar (1783) 6 Kirker har lidt Skade af Lynet. Samtidigt lod man virkeligt forespørge, om et Taarn eller et Klokkehus var at foretrække. Foruden Balth. Petersen anbefalede ogsaa Provsten i Sønderborg Klokkehuset. I Tinglev fik Provsten tilsyneladende sin Vilje. Men Sognefolket gik og knurrede, Mindet om fordums Herlighed vilde ikke dø. Vi skal slaa op endnu engang i Krøniken, hvor der læses følgende: »Ved Visitationen 1809 findes denne Bemærkning: Naar Kirkeværgerne forebragte, at en Del af Menigheden ønsker et ordentligt Taarn i Stedet for den nuværende Kuppel, saa skal denne Ændring gerne være dem undt, dog maa de inden 14 Dage indlevere en bestemt Beslutning derom fra alle Menighedens Medlemmer, ellers bliver det ved Reparationen. — Hvilken Erklæring Fler-tallet har afgivet, forkynder os det nuværende Taarn« (der er med Spir). »Provsten dengang plejede ikke gerne at gaa ind paa Menighedernes Ønsker. Derfor foreslog en af de 8 Mænd, at man hellere skulde andrage hos Provsten om at bygge et højst simpelt Taarn. Dette Raad blev fulgt og havde til Følge, at Ottemændene fik Befaling at lade opføre et anseligt Taarn«. Dets Højde er 35½ M.

Saa er der Rabsted. Hvorfor er Sproget her saa underligt tvetydigt? Naar der 1746 siges, at das sogenannte Glockenhaus bei unserern Kirchenturm er meget brøstfældig, saa kan man

ikke tænke andet end at det er selve Klokkestolen i Taarnet, som betegnes med Navnet Klokkehus. Da Taarnet skulde have en Omgang i 1772, skete der Bekendtgørelse fra Prædikestolene i Tønder, Løgumkloster, Aabenraa, Flensborg (St. Marie- og St. Nikolaj —) og i Nustrup (hvor der boede en Blytækker). Det maa have været et større Foretagende, som tyder paa noget mere end en Klokkestabel. Der tales ogsaa om et stumpet Taarn, tækket med Bly, og i 1840 var der et Taarn uden Spir. Pludseligt hedder det derefter: Im Sommer 1857 wurde die Kirche mit einem neuen Schiferdag versehen sowie auch mit einem neuen Glockenturm welcher anstatt des alten neben der Kirche stehenden Glockenhauses auf der westlichen Mauer angebracht wurde. Har der været et Klokkehus?

Auch der Turm von Højst sollte ja 1756 verschwinden, siger R. Haupt. Da var man dog endnu ikke kommet paa den Tanke, at Taarnene i al Almindelighed burde undgaas. Det har nok været de velkendte Sparsommeighedshensyn, som vi mødte dem for lidt siden i Emmerlev. Der har aabenbart været en Tidsperiode, hvor mange stolte Kirkespir paa Vestkysten syntes at være dødsdømte; men de gik nogenlunde uskadt ud af Skærsilden. Højst fik et Spir, der mindede om dem i Barvidssysel, andre blev stumpede (Saddeltag).

Fra Ubjerg har vi en gammel Tegning af Kirken. Det er en teglhængt Bygning uden Taarn eller Klokkehus. Men ved Siden af Hovedindgangen til Kirkegaarden er der tegnet en lille Bygning, der tager sig ud som et Kapel med et Taarn i Vest og et Vindue. Er det et nu forsvundet Klokketaarn? I 1857 akkorderede Sognet med en Tømmermand om Oprettelsen af et Klokketaarn paa Kirkens vestlige Mur.

Vaabenhusene brugtes mange Steder til Skolestuer, eller i Landmilitiens Dage til Vaabenkamre. Fra Højst skrev man til Generalkrigskommissionen, at 40 Mand skal eksercere ved Højst Kirke og derfor 2 store Skabe indrettes i Kirkens Forbygning. Men denne Bygning er saa snæver, at naar der bygges et Skab paa hver Side til Geværerne, kan ingen Lig komme ind, og

Kirken er saa lille, at de 40 Mand ikke kan faa Plads (Mandskabet skulde nemlig tage Del i Gudstjenesten). Man beder om, at Halvdelen maa sendes til Nabosognet.

Paa Kirkegaarden i Døstrup har Præsten, med nogen Forstrækning af Kirken hos Armhuset opbyggt et nyt Skole-Huus 1735. Ogsaa i Brede fik et Skolehus Plads paa Kirkegaarden.

Sidst i det 17. Aarhundrede kommer Trangen til flere Siddepladser. Folk i Burkal snakkede allerede 1687 om et Ambonium, men fik det først 1691. Det blev malet 1704. Sognefolket i Døstrup klagede 1692 over, at de paa Grund af Pladsmangel ikke kunde komme saa tidt til Guds Hus, som de gerne vilde og tilbød at betale Stادهpenge paa et nyt Pulpitur, som ogsaa blev opført. Det blev stafferet med bibelske Billeder 1708 og prydet med følgende Vers:

Frederik d. Fjerde til Danmark var Konge
og Freden her blomstrede for Borger og Bonde,
og Otto Friedrich af Buchwalden Herre
til Trøjborg fandtes i Løe Herred at være,
da her den velædle Riiber Biskop Muus
lod male og ziirligen stafere Guds Huus,
hvor Døstrup Sogn samtlig at tjene vor Gud
med Andagt, Bøn og Tak gaar ind og ud.

Senere byggedes et nyt Pulpitur, men i nyere Tid er atter et forsvundet. I Emmerlev, hvor man gennem Aarhundreder har kæmpet med Pladsmangel, fik man et Pulpitur 1693. Abild, Hjørpsted, Ballum, Hostrup, Daler indrettede Pulpiturer i det 18. Aarhundrede, for ikke at tale om Møgeltønder, der tilsidst havde 4 Pulpiturer foruden den grevelige Stol og Stole til Tjenerskabet. Et Loft i Brede kaldes 1720: das von Sel .Hr. Pastor Fabricius erbaute Ambonium (1693) wovon dessen Erben bis 1719 die Heurgelder genossen. Den der byggede kunde tage Lejen. Paa Røm mylrede det i den Grad med Mennesker, at man foruden de mange Udbygninger, der var opstaaede, endnu maatte indrette Siddepladser, hvor det kunde lade sig gøre. Et Ambonium i Rabsted var i Landmilitsens Dage et Munderingskammer.

Mennesketætheden aabenbarede sig ikke blot ved Tilvejebringelse af »Stolestandelser, Skamler, Flytteskamler, Klapper« o. s. v. men ogsaa ved saadanne Lejligheder, som da Stolestaderne skulde fordeles f. Eks. i Mjoldden, hvor man skrev: »Denne Deling var meget høyt fornøden, thi som Quindfolkene ikke kand faa Rum i deres egne Stole, saa søge de her og der Platz i Mændenes Stoele, hvoraf en deel har besværgt sig over dend U-orden i Kirken, at Mænd og Quinder sidde blændede iblandt hinanden og at Mændene tit maa vige deres Stader for Quinderne«.

Genstande til Brug ved Gudsdyrkelsen.

Ballum havde langt ned i Tiden en Altertavle med Slag-døre og kunstigt udhuggede Billeder. I Midten sad en aldrende Mand (Gud Fader), ved hans højre Side en kronet Kvinde med udslaget Haar (Jomfru Maria). Det var skrøbeligt og gammelt men har nok i den gode Tid med sin Guldglang straalet ned gennem hele Kirken. Omkring 1800 kunde den ikke mere, en ny blev opsat, og ved denne Lejlighed fandt man i Alterbordet en Relikviæske af Bly, som nu opbevares paa Schackenborg. Paa Laaget staar indridset med et spidst Instrument og en fin og sikker Haand:

Sci Nikolaj
Scæ Virginis'

Æsken indeholder en lille bitte spids Pose, næsten af Form som en Hue, tilvirket af Guldbrokade, med et lille Lukkelse forneden. Heri gemmes et lille Stykke Ben (af Skt. Nikolaus?). Et Par andre smaa Benstumper har været indsvøbte i Tøjstumper. Et Stykke Tid har man ment, at Sagerne stammede fra Møgeltønder Kirke, indtil Hr. H. C. Davidsen fandt den rette Sammenhæng. Lignende Fund er gjorte i Døstrup og Hostrup. Blyæsken fra Hostrup, som nu findes i Nationalmuseet, indeholdt en Pergamentseddel, hvorpaa der stod at Biskop Helricus fra Slesvig i Efteraaret 1477 indviede Højalteret med de inde-

sluttede Relikvier. Lige som Ballum har Daler, Højst, Møgel-tønder, Nørreløgum, Skast, Hostrup bevaret de gamle Kunstværker fra Middelalderen. Altertavlen i Rabsted, som ligner den i Abild, skal være udført af samme Mand som den i Aven-toft og den i Hald ved Randers.

En anden Række af Kirker har fulgt Tidens og Teologiens Krav i det 17. Aarhundrede. Blandt disse er Brede mærkværdig derved at Altertavlens Billede fremviser et Par Portrætter, det ene aabenbart af Maleren selv; det er nu hængt op paa Sydvæggen. Fra Døstrup lyder en gammel Beretning: »Langfredag oc Skærtorsdag om Natten Vaar det saadan Frøst, at di Aag (agede) den Ny Altertaffle i styck vis til Kirchen Paa sledder, som paa Skærtorsdag eodem anno bleff opsatt 1643«. Det gamle Laurentiusalter fra 1499 med et meget smukt Billede af denne Helgen gemmes endnu. Beslægtede med den nye Altertavle i Døstrup er Tavlerne i Burkal og Bylderup, aabenbart en Flok Søskende, som gerne kan have den bekendte Billedskærer Heinrich Ringeling i Flensborg til Ophavsmand. Randerup, Hjørpsted og Mjolden fik meget tarvelige Altertavler. Men Mjolden bevarer endnu noget af en udskaaret Beklædning paa Alterbordets Forside, der minder om Døstrup og Visby og vistnok stammer fra Peder Rantzau's Dage. Der læses paa en Liste: Cor nostrum et altare dei in quo semper debet A. I. C. H. som vel skal tydes saaledes: Cor nostrum est altare dei in quo semper debet amor Jesu Christi habitare d. e. Vort Hjerter er et Guds Alter i hvilket Jesu Kristi Kærlighed altid skal bo. En Messehagel af rødt Karmesinfløjel samt Guldskræmmering skulde anskaffes 1714 for 89 M., en Gave fra Præsten Peder Mortensen Stavning. »Denne bliffuer, skrev han, i Jesu Nafn Kirken foræret. Den gamle Alterklæde og Dug, som min Kiereste og jeg haffuer Kircken forhen foræret en nu forslit og snart forderffuet og skal vi i Jesu Naffn med første saa snart vi Tøyet dertil kand bekomme forære Hende en ny anseelig Klæde og Dug igien«. Næste Aar betalte samme Præst 32 M. til Hjælp, da Maleren pyntede Kirken. »Det loffuede Alterklæde har jeg

endnu ikke faaet Tøjet til men skal med første i Jesu Naffu bliffue anskaffet«. Det blev en Dug med Knippels og Klæde af Karmesin (1716). Nørreløgum Kirke solgte 1801 en Sølvkande an die Müntz in Altona, war geschenkt in uralten Zeiten.

Lys paa Alteret skænkedes i det 18. Aarh. saa rigeligt, at man maatte sælge af dem. Præsten D. Outzen i Branderup fortæller 1787, at han kom engang i en Kirke i Tønder Amt, hvor han saa staaende paa Væggen over 40 Lys med Skilte og Flor, og da han spurgte, hvornaar de vilde faa alle de Lys brændte, svarede Præsten, de blev ikke brændte men solgte paa Licitation, naar de havde staaet en Tid. Kirken kunde ofte ved en saadan Auktion have 4 til 500 M.. Hver Bonde gav gerne et Par Lys. I Branderup derimod skete det næppe engang i hvert Aarhundrede. Det var altsaa Vesterbo-Skik.

De ældste Prædikestole staar i Abild, Bylderup, Hjerpsted, Løgumkloster, Røm og Skast. Fra Aar 1608 er den i Ballum, prydet, som Præsten siger, med ypperlig Bildhogger Arbejde, og menes den Døstrupper ufejlbalig efter vores at være giort (1601) af een og dend samme Mester allerheldst et Æg ey kunde være det andet ligere. Mangen Prædikestol er kommet som en Gave. Saaledes i Daler, et smukt Stykke Lybækker Arbejde fra 1606. Beboerne i Hostrup Sogn samlede Gaver til en ny Prædikestol 1611. Næste Aar blev man i Brede ked af at se Præsten staa paa den gamle Stol og kom i Tanker om, at Kirken i Løgumkloster, som helt siden Middelalderen havde faaet Hjælp fra Brede, kunde blive glad ved at faa ogsaa den ærværdige Prædikestol. »Lauritz Snedicker vdi Tunder fik faar den ny Predicke stol som hand gjorde her til Brewad Kircke aff sit eget Træ oc effter Johann von Wowerens scriffuelse paa første lig Naadis vegne til Amtsscriffueren 232 M. en er nu opsat her i Brewad kircke i den anden liden Prædikestoels Sted som bleff hensat vdi Lugomklosters Kircke«. Om Prædikestolen i Tinglev, der ikke hører til den tønderiske Gruppe, siges, at den skal være en Gave fra en Familie, som indtil efter 1850 havde en aaben Begravelse i Kirken. Den berømte Peter Fischers Apostelfigurer

i Nürnberg skal være benyttede som Mønster, og der var oprindeligt kun Forgylndning paa visse Partier, ellers ingen Farver.

Med stor Overraskelse hører vi, at der allerede 1637 er et Orgel i Rabsted og at en Mand faar 8 M. 4 Sk., die Ogel zu schlagen. Det siges at stamme fra 1634 og stod paa Nordsiden i Koret. Efter den store Svenskekrig bemærkes: itzo kein Organist. Først 1682, da en Reparation havde fundet Sted, slaar man paa Tangenterne igen. Det kaldes et Positiv eller lille Orgel uden Pædal, hvorpaa Degnen altid spiller Hovedsalmen. Man var endnu i det 18. Aarh. sparsom med Musikken. Højer var, som det synes, den næste Kirke, der fik sig et Musikinstrument. Ved en Brudevielse 1679 hedder det: »NB. De første Brudfolck Orgelwercket haffuer klingelet for«. Kraftige og skønne Toner brusede samme Aar gennem Møgeltønder Kirke. Saa var der i rum Tid ingen, der vovede saa store Spring. Man skrev 1712, da Johan Clausen eller Claudius, den sidste paa Stedet af den senere berømte Claudiuslægt, kom til Emmerlev. Han blev Magister, Provst og gift med Provstens Datter i Tønder. Hans Aand spændte videre end over det rent dagligdags: Inden han døde (1744) skænkede han sin Kirke et Orgel. En af hans Efterfølgere kalder det et lidet Orgelværk, og det maa være sat op omkring 1730. Rester af dets Opbygning gemmes endnu paa Schackenburg. Det er stærkt udskaarne Pilastre, som tyder paa, at det ikke var et nyt Værk, som Magisteren forærede sin Menighed. I det 18. Aarh. steg Interessen for Musik i Kirken. Et Opraab til Beboerne i Rabsted Sogn indeholder følgende Sætninger: »At Orgelet i vor Kirke er opbrugt, opslidt og næsten ganske udeligt er en kjendt Sag, som paatrænger sig enhver, der hører det spille og hvorover man ikke kan forundre sig, da det er over 200 Aar gammelt Efter de vxlende Omstændigheder og Forhold har det deeltaget i Menighedens Glæde saa vel som Sorg, har snart tjent til at forøge og hellige Glæden, snart til at formindske den quælende, fortærende Sorg ved at forvandle den til stille Vemod og frodig Gudhengivenhed Hvorfor nu Kirkekollegiet i god Fortrøstning til Menighedens Sands for det

Høje i Synderlighed for Musik, hvis store Betydning især i vor Tid er kommen til almindelig Erkendelse, henvender sig til Menighedens Medlemmer med Bøn om Bidrag, paa det at en bedre, ophævendere og opbyggendere Musik maa høres i vor Kirke og Fremmede, som besøge den ikke for det daarlige Orgels Skyld, maa have Foranledning til at fatte en daarlig Mening om Menighedens Sands og Smag for det Højere'

Det synes, at samtidigt med de første Orgeler kom ogsaa de første Kirkeure til Egnen. Disse Sejerværker, hvis Visere maatte vandre Skiven rundt i al slags Vind og Vejr, i Sne og Storm og Slud, blev kostbare og vanskelige at holde ved Lige. Men Vesterboen vilde vide Besked om Tiden. Han har alle Dage været van til at staa tidligt op. Nu vilde han ikke mere nøjes med at høre Bedeklokken ringet af Degnen. En lueforyldt Viser skal vandre mellem lueforyldte Tal, og tunge Slag paa Klokken skal forkynde, om Natten snart er svundet og Dag kan ventes. En Solskive paa Muren kan være til Kontrol. Et Timeglas gør Tjeneste inden Døre. Til Højer Kirke blev der 1606 bestilt at Sejerværk, som skulde leveres af en Sejermester i Kolding. Døstrup sendte efter Kejserkrigen (1630?) en Vogn hen at hente Sejerværket, og en Mand satte det op i 14 Dage. Det erstattedes med et nyt 1694; formodentligt har det været udsat for Vold. I Ballum fik man en ny Degn 1637, som forpligtedes til bl. a. at stille Sejerværket. Det blev nygjort 1714 af en Mester, boende i Sejrslev. Ogsaa i Rabsted nævnes et Ur 1637, men da skal det allerede gøres i Stand. Det blev ødelagt af Svenskerne, men efterfulgtes af et nyt. Man var endnu ikke ked af at betale.

Blandt Vestkystens mange Urmagere nævnes Marten Ifversen aus dem Lügunklosterschen. Han var bekendt for sine kunstige Urværker, som han fabrikerede efter egen Opfindelse. Han var gift med en Datter af Gøddert Hansen paa Søndergaard. Senere, da hun var blevet Enke, giftede hun sig med Pastor Lykke i Skast.

En Klokke i Tinglev, hvorpaa der læses en Bøn til Moder Maria, bærer Aarstallet 1525; da var man endnu godt katolsk.

Tre Brødre i Lybæk (gebröder Moritz) skænkede 1607 en Klokke til Daler Kirke tho einer Gedächtnis ihres Vaters Morits. En Mand ved Navn Jakob Moritz havde Aaret i forvejen foræret en ny smuk Prædikestol. Baade Faderen og Sønnerne skal ved Søfart have erhvervet sig stor Rigdom, »fornemmelig da de paa deres Sejlads kom til et Land, hvor Folkene døde bort af Pest og de paatog sig at være Pestdragere«. Jakob, som maaske blev den sidste af Brødrene i Lybæk, blev saa fattig, at han modtog Understøttelse af Fattiggassen tilsidst. En gammel Klokke i Emmerlev blev omstøbt 1746 og skal have haft denne Indskrift: Venite audite, vigilate orate (kommer hører, Vaager beder). »Den gik itu, da der ringedes over Mag. Johannes Claudius, som har givet Orgelet og var den sidste af den her i Kalde det gamle fra Reformationstiden nedstammende Klaudiske Præstefamilje; ret ligesom den ey længere vilde høres, da denne Familie skulde tie«.

Haardt gik det til mangen Gang, naar de gamle Klokker svingedes i Glæde og Sorg. Man betalte ekstra for Klæver og Klokker at reparere i Daler 1766; »i dend Tiid vie ringede for Kong Frederik d. Femte«. En halv Snes Aar senere bemærker Kirkeværgen: »Da imedens de blev Ringet for den Sal. Contesse af Schack og efter Omstændighed med Tornet (som altsaa var skrøbeligt) i Kirken behøvedes En Daglig tilsyn derhos, da det gik til Omskift i Sognet blandt Boels Folk og Kaadnere, da den meeste Tiid indfandtes derhos til dette Arrebejde ulærde Folk, hvortil jeg bestandig hver gang derhos nødvendig Maatte være tilstede i 21 Dage«. Over den Sal. Contesse, som døde Aaret efter (1776) ringedes i 42 Dage. Over Kristian VI var der ringet i 67 Dage. Sligt tog paa Klokkerne. En Omstøbning kunde gaa for sig paa selve Stedet. Vi har en kort Beskrivelse af Fremgangsmaaden i Emmerlev fra 1634. I Maj begyndte Klokkestøberen med den store Klokke, og da han havde udset Stedet, han vilde støbe paa, sattes 2 Karle til at kaste Kulen den første Dag. Anden Dagen kastede de Ovnen til. En Karl gravede Ler en Dag, en anden agede Leret hen. Der brugtes

Thoe hunder eeg (200 Æg), 7½ Pund hannip (Hamp?), Kriid for 2 Sk., Trej lass vey (3 Læs Brænde), 2 Lispund Tin fra Tønder, dertil 7 Pund af Kirkeværgens eget Tin, 700 Sten fra Kloster. En Karl holdtes i 6 Dage til at tjene ved Kulen og en anden, som gravede Klokken ud af Kulen. Derefter omstøbtes der en anden Klokke: »Da vi begynte med den mindre Klokke kom dertill 2½ Pund guul vox, 4 pund hannip, Kriid och Terpentin 4 Sk., Trej Snees eeg, fra voris egen Hus 7 smaa pund tinn; Kiøffte jeg fra Tynder 4 Lisp. Kobber och 2 smaa pund, Noch gaff Jeg i Flensborg for Kobber 109 M.«. Desuden en Mængde Brænde. Mesteren (Balzer Melchersen fra Husum) og hans Karl arbejdede i 14 Dage. Foruden disse Klokker havde Kirken endnu en Messeklokke, som vist ikke trængte til Omstøbning. Den Slags smaa Klokker hang gerne i Koret og bevægedes ved Gudstjenestens Begyndelse og Slutning (Ballum, Burkal, Skast, Tinglev). De kunde ogsaa hænge i et Rytterspir over Koret (Møgeltønder?). Blandt Præstens eller maaske Degnens Indtægter i Løgumkloster og Nørreløgum var der bl. a. Glockengeld bei Kirchen- und Kanzelbussen (1739), hvilket vel ikke kan forstaaes anderledes end at der ringedes med en Klokke, naar en Synder gjorde Bod i Kordøren eller der læstes for ham fra Prædikestolen. Vi har vel her, hvad Tyskerne kaldte en Armesünder-Glocke.

Kirkens Gods.

I dette Provsti, mere end andre Steder, har vi Lejlighed til at faa et Indblik i, hvad der i Tidens Løb skete med Kirkens Guld og Sølv og Liggendefæ. Der er Sagn om, at de sidste katolske Præster mange Steder fjernede baade Papirer og Klenodier fra Kirkerne, for at de ikke skulde falde i de lutherske Præsters Hænder. I Almindelighed vil denne Paastand ikke kunne opretholdes, simpelthen af den Grund, at den store Part af Præsterne blev i Landet og antog den nye Lære. Men omkring Præstegaard og Kapelan i Møgeltønder ligger der nogle Hemmeligheder, hvortil vi ikke har Nøglen. Meget tyder paa, at her har Kirkespaltningen bragt nogle Uregelmæssigheder

med sig, som førte til baade Overgreb og Drab. Nogle Folk, som 1593 vidnede paa Møgeltønder Birketing, fortalte, at der i Kapelanhuset ikke havde boet Kapelan siden Sal. Peder blev slaaet ihjel, hvilket nu var 60 Aar siden; altsaa var Drabet sket 1533. Videre fortalte disse Vidner, at det tildrog sig i samme Hr. Peders Tid, at for hans Forsømmelses Skyld Kalk og Disk til Møgeltønder blev bortstjaalne, og han betalte dem ikke i sin Livstid men blev straks efter slaaet ihjel. Saa tiltog Lensmanden sig alt hans Gods og lod det sælge, og for Pengene anskaffedes en ny Kalk og Disk. Der er ikke antydning, hvad Grunden har været til denne Ugerning. Men Hr. Peder har efter Folks Mening været Medskyldig i et Kirkeran, en Helligbrøde. Han var ellers en velanset Person. I Sognet hed han Peder Kaplan. I Ærkedegnens Regnskaber staar han som Kirkeværge, der til Tider har en Del Penge tilgode hos Kirken. Dominus Petrus nævnes endnu 1531. Kort efter maa han have ladt sit Liv.

Det var en af de smaa Tyve, som stjal i Møgeltønder Kirke. Dem hænger man op. Men de store lader man gaa. Hvad Frederik I og Kristian III har frataget Kirkerne af Guld og rede Penge, ses tydeligt nok af Ærkedegnens Register (Jordebog) fra 1588 sammenlignet med Regnskaberne fra 1514—40. Gottorperne skal bruge Pengene til at erobre Danmarks Rige, det Rige Kristian II i en Kamp mod sig selv og Tiden og Skæbnen havde sat overstyr. Der var ingen Dommer, som dømte i den Sag, og ingen Tilbage-Betaler, som gav det mistede igen.

Men der kom Dage, da Kongemagten fik Lejlighed til at skærme Kirkerne mod andre Voldsmænd.

Peder Rantzau paa Trøjborg blev Ejer af dette Gods 1579 og Bendiks Rantzau købte Møgeltønderhus nogle Aar senere. Der maa have været Forstaaelse mellem de to; thi hele deres Adfærd over for de under Godserne liggende Kirker er et aftalt Samspil. I Trøjborg-Skødet, som vi godt kender, stod der udtrykkeligt, at Godsejeren havde Patronats-Retten, med Præster udj at sette . . . dog Bispens Visitats och Ribe Kapi-

tels Frihed med Regnskab at høre och udj andre Maader alde-
 lis uforkrencket. Her var ingen Tvetydigheder. Alligevel be-
 mægtigede begge Herremænd sig Kirkernes Jorder, forbød at
 betale Afgifter til Ærkedegnen og hindrede ham i at holde
 Regnskab. Det blev en lang og haard Kamp mellem Magister
 Erasmus Heidtmann — saaledes hed Ærkedegnen — og Her-
 rerne paa Trøjborg og Møgeltønderhus; men Magisteren sejrede.

Bendix Rantzau var den værste. Hensynsløs Magt- og Pen-
 gebegær søges tilfredsstillet med de Midler, som er nærmest
 ved Haanden: Pres paa Undersaatter, Magt over Vidner, Udflugt-
 ter over for Retten. Paa Møgeltønder Birketing sad hans egen
 Birkedommer, medens hans egne Fæstebønder, Fogeder og
 Kirkeværger optraadte som Vidner. For at komme uden om
 dette Ting nedsattes 1591 en Kommission af 4 Mænd til at holde
 Forhør paa Stedet. Den kom til det Resultat, at Bendix i Ti-
 dens Løb havde lagt Haand paa en Mængde af Kirkens Jord
 (senere nævnes 52 Demat) og udøvet Voldsomheder mod de for-
 dums Fæstere. Paa Grund af dette Forhør »er der gaaen och
 udgiffuen en Dom udi Horsens under nogle af Danmarks
 Raads og gode mændsforsegling« 1593, hvori han kendtes skyl-
 dig i alle Maader. Men hvad gjorde Bendix Rantzau? Han skaf-
 fede sig et nyt Tingsvidne, hvori to Kirkeværger (der begge
 havde vidnet under Forhøret 1591) sammen med menige nær-
 værende Birkemænd udsiger, at de aldrig har hørt, set eller
 fornemmet, at B. R., siden han kom til Møgeltønderhus, har til-
 egnnet sig noget af Kirkens Rettigheder o. s. v. Det var falsk
 Vidnesbyrd. Sagen gik til Kongens Retterting, og der blev Par-
 terne forligte. Men Bendix brød sig fejl om alle indgaaede For-
 pligtelser. Magisteren maatte tage Kampen op påany, der dog
 omsider, efter 17 lange Aar, endte med en klar Dom, som ikke
 mere var til at løbe fra. »Kirkerne fik en Skadeserstatning paa
 adskillige Tusinde Mark. Begge Herremænd solgte deres God-
 ser og forlod Egnen. Ved denne Lejlighed skrev Kongen til
 Bønderne i Møgeltønder Len om at komme ham til Hjælp med
 Betalingen (70,000 Dl.). Men senere henvendte han sig til Rigs-

raadet, som har billiget Købet af Møgeltønderhus, da det er til Gavn og Bedste for Riget, med Anmodning om, at der maa beskrives en Skat over Danmark og Norge, en Landehjælp til Betaling for Møgeltønder Hovedgaard og Gods. Hvilket skete.

Efter Svenskekrigen overtog Rigets Feltherre, Københavns Forsvarer, Hans Schack hele Godset »til Gavn og Bedste for Riget« — og for Kirkerne.

Forsvundne Kirker.

Det er gammel Fortælling, at der nordøst for Tønder laa et Kapel med Kirkegaard for Landsognet men at det blev nedbrudt efter Kirkespaltningen og at Materialierne anvendtes til Sognekirken, hvortil Landsognet derefter hørte. Ærkedegnen opfører 1514 kun Laurentinuskirken og Nikolajkapellet, begge i Tønder, men Regnskabet for St. Laurentius afholdtes 1537 o. følg. Aar i Emmerske. Dette sidste betyder næppe andet, end at der paa den Tid var et Landsogn. hvis Kirkeværge boede i Emmerske. Et Skatteregister fra 1543 nævne Emmerschede Sogn.

Bedre Besked ved vi om Kirken i Anflod eller Andeflyt. Det var den sydligste Kirke i Højerherred og den laa i Nærheden af Rudbøl. Den gik under i Vandfloden 1362.

Paa List (Øen Sild) har der været en dansktalende Menighed med sin Kirke, som hørte under Ribe Stift. Ogsaa Landsbyerne Ellum, Høgslund, Kongsbjerg og Tyvsig skal have haft deres egen Kirke.

Om flere Kirker og Landsbyer, som skal være gaaede under i Vesterhavet, fortæller det utrættelige Sagn.

Bemærkning om Herredet.

Der tales fra gammel Tid om Herredskirker. Dog kun her og der. Hvor vidt Herredet fra Begyndelsen virkeligt har været vejledende for Kirkebygning og Sogneinddeling, ligger stadigt helt hen i det uvisse. Som vi saa forhen, talte Bønderne i Em-

merlev Sogn om at afstumpe deres Kirketaarn i Lighed med de øvrige i Herredet. Tanken, som i sig selv aabenbart var ugrundet, lader dog forstaa, at Folk ved Lejligheder regnede med, at inden for et og samme Herred maatte den ene Kirke rette sig noget efter den anden. En vis Herredsfølelse var tilstede.

I Slogsherred har alle Kirketaarne med een Undtagelse (Rabsted) haft Spir, vistnok hverken af tønninglensk eller Møgeltønder Præg men maaske netop af Slogsherreds Form. Nu er det smaat med disse Spir, og Forklaringen er ikke langt borte. Se ud af Toget, mens du farer forbi. Her gror Korn til Brød. Kvæget ligger og tygger drøv, og af denne stadige Gumlen bliver der Kød og Smør. Faar tripper omkring og skænker i Majmaaned nogle Pund Uld til en Vadmelskofte. Men mere er der ikke eller var der ikke. Et Overskud til at bygge høje Kirketaarne for — som man saa gerne vilde — har disse Agre ikke kunnet give. Og derfor blev det som det blev og som det er.

Bidrag til belysning af de kirkelige forhold i Vestslesvig omkring 1650.*)

Af Johan Hvidtfeldt.

Ribe stift og dets omfang:

Før 1864 hørte en stor del af Sønderjylland i kirkelig henseende under kongeriget. Fra gammel tid havde Als og Ærø ligget under Fyns stift. Dette forhold ændredes først i 1819, da der oprettedes et særligt bispedømme for de to Øer. Og hele Vestslesvig fra Ribe til Vidaaen hørte oprindeligt under Ribe stift. I de fleste kirkelige forhold gjaldt kongerigske love og anordninger. Dette ejendommelige forhold er urgammelt, taber sig i historiens mørke.

Helt uændret forblev forholdene dog ikke i historisk tid. Landsdelens opdeling mellem de forskellige fyrstelinier medførte uendelige stridigheder mellem biskoppen, kapitlet, kongen og de hertugelige embedsmænd. Utallige forhandlinger førtes. Og flere gange ændredes forholdene. Det endelige resultat blev dog, at kirkerne i Tørninglen (Frøs (undtagen Skodborg sogn), Kalvslund, Hviding og Nørre-Rangstrup herreder samt Nustrup, Gram og Skrydstrup sogne i Gram herred), der en tid efter reformationen havde været henlagt til Haderslev provsti, forblev under biskoppen i Ribe, der i 1581 fik befaling til at visitere alle kirkerne og sognene. Kirkerne i Bedsted,

*) Hvor intet andet bemærkes, findes det i det følgende citerede arkivstof i Landsarkivet i Aabenraa. (V.) og (Ra.) angiver, at det findes henholdsvis i Landsarkivet i Viborg og i Rigsarkivet i København. De med Acta betegnede arkivalier er afleveret til Rigsarkivet og Landsarkivet i Aabenraa fra det preussiske Statsarkiv i Kiel. A. XX er betegnelsen for gottorperarkivet, A. XVII for den ældre del af Tyske Kancellis arkiv og A. VI for den slesvigske superintendentens og biskoppen over Als og Ærøs arkiv, mens signaturen C. betegner de lokale arkiver (amtsarkiver m. m.). Ved de hyppige henvisninger til Landemodeprotokollen fra 1635—1664 og Biskop Kragelunds Kopibog, der begge opbevares i Ribe Bispearkiv i Landsarkivet i Viborg, er findestedet dog ikke angivet. Iøvrigt kan det bemærkes, at en del af Ribe Bispearkiv er afleveret fra Landsarkivet i Viborg til Landsarkivet i Aabenraa.

Fgvad og Hellevad, hvorom det allerede 1562 siges, at de »visiteres af mester Peder (Generanus) udi Aabenraa«, blev i 1564 endelig henlagt under Slesvig stift.¹⁾ Ogsaa de lögumkloster-ske kirker Brede og Nørre-Løgum (med Løgumskloster) samt kirkerne i Tønder herred: Tønder, Ubjærg, Højer, Hjørpsted og Skast gik tabt. I 1562 hedder det, at provsten i Tønder herred, Jørgen Petræus, havde givet meddelelse om, at han ikke turde lade biskoppen befatte sig med kirkerne i Tønder herred, før han kendte hertug Hans' vilje derom.²⁾ Endnu i 1564 visiterede Ribe biskoppen Povl Madsen dog i Højer kirke. Men nogle aar efter forbød hertug Hans præsten i Højer at svare biskoppen i Ribe »udi nogen maade paa religions vegne, men provsten af Tøndern«. ³⁾

Striden om de tønderske og lögumklosterske kirker blev foreløbig afgjort ved Kolding recessen af 1576 og hertug Augusts voldgiftskendelse af 1578. De omstridte kirker kom under hertugens overhøjhed, og denne fik patronatsret til dem. Ærke-egnen beholdt sin ret — undtagen i Nørre-Løgum — til at høre kirkeregnskaberne sammen med de fyrstelige amtsskrivere.⁴⁾

Ærkeegnen var fra gammel tid regnskabsprovst for kirkerne i Hviding, Nørre-Rangstrup, Gram, Lø, Tønder og Højer herreder og kantoren — fra 1661 præsten ved St. Catharina kirke i Ribe — for kirkerne i Frøs og Kalvslund herreder. I regnskabspenge havde de en mark aarlig af hver kirke samt en nats tæring eller en mark lybsk i gæsteri af hver kirke, hvor de ikke overnattede. Senere var regnskabsafgiften to rigsdaler af hver kirke. Desuden havde ærkeegnen indfæst-

¹⁾ Kirkehistoriske Samlinger I 477 f; Kancelliets Brevbøger 1581 20/11, 1595 10/3; Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse II 482 ff.; Nye kirkehistoriske Samlinger VI 519 ff.; Tyske Kancelli: I. A. — 1670. X. »Die geistliche Jurisdiction des Bischofs zu Ripen betreffend« (1483—1668) (Ra.).

²⁾ Ty. Kanc. — 1670: »Die geistliche Jurisdiction...« (Ra.); jvnfr. Andresen: Geschichte der Stadt Tondern 163 ff. og Sønderjyllands Historie II 354 f.

³⁾ Claus Rolfs: Geschichte des Kirchspiels und Fleckens Høyer 25 ff.

⁴⁾ Staatsbürgerliches Magazin V. 461 ff., 465.

ningen af kirketiender og kirkejorder i Lø herred og Møgel-tønder birk (undtagen Ballum).⁵⁾

Til bestridelse af de almindelige provstempligter var der herredsprovster, som paa grund af herredernes eller birker-nes ringe omfang i flere tilfælde havde flere herreder eller birker under sig.⁶⁾

Ærkedegnen beholdt altsaa efter 1578 sin ret til — omend sammen med de fyrstelige amtsforvaltere — at høre kirke-regnskaberne i disse sogne (dog ikke i Nørre-Løgum). Regn-skaberne er derfor underskrevet af begge disse mænd.⁷⁾ Sam-var ikke altid det bedste. Kompetencestridigheder hørte til da-gens orden. I 1649 klagede hele kapitlet til kongen over de fyrstelige embedsmænd. Amtsskriveren i Løgumkloster havde faaet indbydelse til at forhøre regnskabet den 20. november. Men han havde undskyldt sig og var kommet med udflugter. Han kunde ikke give møde, »... dermed kapitlet deres højhed og rettighed at ville betage og forvilde...« Heller ikke amts-skriveren i Tønder vilde komme til den fastslaaede tid. Og borgmester og raad i Tønder, der — som det hævdes — uden hjemmel deltog i overhøringen af Tønder kirkes regnskab, havde hørt regnskabet alene.⁸⁾ Striden om Tønder kirkes regnskab fortsattes i den følgende tid. 1655 beklagede biskop Kragelund, der fra 1652 ogsaa beklædte ærkedegneembedet, sig over det samme. Det var efter hans mening, »... at gribe Kong Majestæt ind udi hans højhed eftersom kirken i Tønder

⁵⁾ Kinch: anf. sted II 510, 515; Ty. Kanc. — 1670: »Die geistliche Jurisdiction...« (Ra.); Topografica: Haderslev Amt: (1434—1748) »Copiale von Privilegien und Verordnungen p. p. betreffend Stadt und Amt Hadersleben« 321.

⁶⁾ Se fortegnelsen over de enkelte provster hos Arends: Gejstlighed i Slesvig og Holsten III 98 ff.

⁷⁾ Se for eksempel Skast kirkeregnskabsbog, hvor ærkedegnen underskriver til 1656. Regnskaberne for 1657—1660 mangler, men 1661 er det i stedet for ærkedegnen provsten i Tønder, der har hørt regnskabet; jvnfr. ogsaa Broder Boysens bemærkning 1609 (Jahrbücher für die Landeskunde V 205) og Løgumkloster amts jordebog 1607 (Acta A. XX 2185 i Ra.).

arbejdet mellem den fyrstelige og den kongelige embedsmand

⁸⁾ Ty. Kanc. — 1670: »Die geistl. Jurisdiction...« (Ra.).

hører til Riber kapitel og Danmarks krone...«. Det tilkom ærkedegnen paa kongens vegne at fastslaa det tidspunkt, paa hvilket regnskabet skulde afhøres.⁹⁾

Aaret efter opnaaedes der dog en ordning med hensyn til uoverensstemmelserne med amtsskriveren i Tønder, idet kongen henstillede til hertugen af Gottorp, at man, ligesom det var sket i Haderslev amt, skulde fastsætte en bestemt dag om foraaet, hvorpaa regnskabet kunde afhøres. Hertugen anbefalede derefter sin amtsskriver at enes med biskoppen om en dag i marts.⁹⁾

At hertugen af Gottorp i 1658 fik suverænitet over sit omraade, fik hurtigt betydning for spørgsmaalet om ærkedegnens rettigheder overfor de gottorpske kirker. Tønder bys borgmester og raad spurgte paa Gottorp, hvorledes de skulde forholde sig overfor ærkedegnen, der havde meddelt, at han snart vilde komme paa regnskabsvisitats. De mente ikke, at han efter den nye traktat havde nogen ret dertil. Et fyrsteligt brev af 20. maj 1661 gav dem fuldstændigt medhold i dette synspunkt, ligesom det ogsaa heri udtaltes, at det ikke kunde tillades biskoppen at visitere kirkerne i landsognene.¹⁰⁾ En længere strid fulgte. Amtsskriveren i Tønder meddelte i 1662 biskoppen, at han havde faaet en resolution fra Gottorp, der gik ud paa, at biskoppen ikke længere maatte præsidere eller »die Direction führen« ved afhøringen af kirkeregnskaberne. Dog kunde han faa lov at overvære regnskabsafleggelsen, da der fandtes kongelige undersaatte i sognene. Biskoppen henvendte sig til oversekretæren i Danske Kancelli Erik Kragh og gjorde rede for sagen. Ogsaa ved forskellige andre henvendelser søgte han at faa spørgsmaalet taget op til drøftelse og undersøgelse, saaledes ved et brev til feltherren Hans Schack.¹¹⁾ Der synes ikke

⁹⁾ Biskop Kragelunds Kopibog 74.

⁸⁾ Ty. Kanc. — 1670: »Die geistl. Jurisdiction...« (Ra.).

¹⁰⁾ C. F. Allen: Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland I 71 f.

¹¹⁾ Biskop Kragelunds Kopibog 144, 163 f, 196; Ty. Kanc. — 1670: »Die geistl. Jurisdiction...« (Ra.).

at være kommet noget ud af disse henvendelser. Først en del aar senere — vistnok i 1668 — udnævnte kongen og hertugen kommissærer til at fælde kendelse i dette stridsspørgsmaal. Den kongelige »Anwalt«, licentiat Otto Mauritius, og den fyrstelige repræsentant Hartwigh Blüting indsendte begge skrifter til kommissærerne, hvori der redegjordes for det kongelige og det hertugelige standpunkt i sagen. Egentligt nye synspunkter kom der ikke frem. Det springende Punkt var fortolkningen af suverænitetsbestemmelsen i recessen af 2. maj 1658, hvori det blandt andet lød, at rigsgrænserne skulde forblive »... in ihren uhralten limitibus undt scheiden auff allen Seiten unverändert, undt das Reich in seinem Bezirk bey dero geistlichen undt weltlichen jurisdiction zu lande undt Wasser unperturberet nach wie vor gelassen werden ...«. Ligesaa lidt som andre steder i recessen var der her direkte tale om ærkedegnens rettigheder med hensyn til de tønderske og løgumklosterske kirker. Der var derfor forholdsvis frit raaderum for juristernes fortolkninger. Selv om det maa indrømmes, at udtrykkene ikke er præcise og klare, synes det dog nærliggende at udlægge recessens bestemmelser om, at den gejstlige jurisdiction skulde forblive »unperturberet«, saaledes, at meningen var, at ærkedegnens ret ikke kunde antastes.¹²⁾

Men resultatet blev i hvert fald det modsatte. Det var her efter provsten i Tønder, der hørte de tønderske og løgumklosterske kirkers regnskaber sammen med amtsskriverne. Kun under sekvestrationen fra 1684—1689 var de tønderske kirker og Brede kirke atter henlagt under Ribe biskoppen.¹³⁾

Selvom Haderslev amt ved delingen efter hertug Hans den ældres død blev kongelig, var der dog ogsaa her store vanskeligheder med hensyn til afhøringen af kirkeregnskaberne. Amtmanden i Haderslev søgte paa alle tænkelige maader at

¹²⁾ Ty. Kanc. — 1670: »Die geistl. Jurisdiction« (Ra.); Danmarks Traktater V 290; jvnf. Allen: anf. sted 72.

¹³⁾ Ribe Bispearkiv: Archidiakonats Dokumenter vedr. Tørninglen 1576—1778; Rolfs: Geschichte des Kirchspiels und Fleckens Hoyer 31 ff; Allen: anf. sted 73.

tilrive sig saa stor ndflydelse og saa mange rettigheder som mulig. Og her kunde biskoppen ikke pukke paa, at Kongelig Majestæts ret blev krænket. Begge var kongelige embedsmænd.

Ligesom i Tønder amt drejede stridighederne sig ogsaa her om, hvem der skulde fastsætte tiden og stedet for afhøringen af regnskaberne. I 1587 befalede amtmanden paa kongens vegne, at ærkedegnen den 27. november skulde komme til Haderslev, hvor amtmanden vilde beordre alle fogder og kirkeværger til at give møde. Senere klarede man dette spørgsmaal ved at fastsætte en bestemt dag for afhøringen af regnskaberne.

En stor strid først i 1590erne mellem amtmand Hans Blome og ærkedegnen Erasmus Heitmann var maaske snarere af personlig art. Der rejstes stærke anklager mod ærkedegnen for at være gaaet ganske egenmægtigt frem ved afhøringen af regnskaberne. Han foretog denne alene og vilde ikke tilstede, at nogen præstemand, kirkeværge eller sognemand var hos ham og hørte regnskabet. Han afgjorde alting alene og i løndom hjemme i sit herberge. Ingen vidste, hvad han gjorde med pengene, om han satte dem paa rente eller ej. Engang havde en mand i Rangstrup bebrejdet ham, at regnskabsaflæggelsen ikke var saa aabenbar og offentlig, som tilfældet før havde været. Mester Erasmus havde da i mange af Agerskov sognefolks paahør givet ham »onde ord«. Ærkedegnen benægtede de fremførte paastande. Han havde ligesom tidligere afhørt kirke-regnskaberne i kirkerne i præsternes, kirkeværgernes og sognefolkernes nærværelse.¹⁴⁾

Mester Erasmus var iøvrigt en mand, der ikke altid kunde enes med de mennesker, han skulde arbejde sammen med. 1586 havde han for eksempel en større strid med Benedict Rantzau til Møgeltønder. Der blev i den anledning udnævnt tre kommissærer, der skulde afhøre de vidner, ærkedegnen vilde føre. Ogsaa her drejede det sig om kirkeregnskaber og bortfæstelse af kirkejord.¹⁵⁾

¹⁴⁾ Ty. Kanc. — 1670: »Die geistl. Jurisdiction....« (Ra.).

¹⁵⁾ Kancelliets Brevbøger 1586 16/6.

Et andet stridsspørgsmaal var afhøringen af Vester-Vedsted og Brøns kirkers regnskab. I henhold til Kolding afskeden mente man i Ribe, at amtmanden i Haderslev ikke havde noget at gøre dermed; men alligevel gav amtsskriveren ogsaa her møde, ligesom han tog fjerdedelen af sognetienderne og indfæstningen af kirkejorderne med sig til Haderslev.¹⁶⁾

Det kan i denne forbindelse nævnes, at der — i hvert fald fra 1642 — var indsat særlige kirkeskrivere. Jesper Hansen i Langetved, hvis bestalling udstedtes af amtmanden den 14. oktober 1642, skulde i Nørre Rangstrup, Gram og Hviding herreder »...skrive og antegne kirkernes aarlige indtægt og udgift, naar kirkens regnskab af provsten bliver forhørt, og derhos tage vel i agt kirkens rettighed og højhed, som hører til Haderslevhus...«. Hans efterfølger var ridefogden i Hviding og Nørre Rangstrup herreder Hans Outzen, der boede i Brøns, og derefter fra 5. november 1681, var dette kirkeskriverembede altid forbundet med herredsfogedembedet for Hviding og Nørre Rangstrup herreder.¹⁷⁾

Præsternes afstamning og studier:¹⁸⁾

I den tid, der her er tale om, var befolkningen og præsterne sikkert meget nøjere knyttet til hinanden end nu, og de unge præstesønner, der drog til landets hovedstad eller til fremmede lande for at studere og uddanne sig til en præstegerning, vendte i mange tilfælde tilbage til deres fødesogn som faderens efterfølger. Eller de søgte og fik kald i den landsdel, som i snævrere forstand var deres hjemstavn. Dette forhold slaar en, naar

¹⁶⁾ Ribe Bispearkiv: Ærkedegnen Ægidius Laurentius' Regnskabsbog for Kirkerne i Lø Herred m. v. 1613—1620 (V.); Ty. Kanc. — 1670: »Die geistl. Jurisdiction...« (Ra.).

¹⁷⁾ Acta A. XVII 862 (Ra.); Topografica. Haderslev Amt: (1434—1748) »Copiale von Privilegien und Verordnungen p. p. betr. Stadt und Amt Hadersleben« 318. Stiftsskriverne indførtes allerede i 1631, og aaret efter udnævntes en saadan for Ribe stift (Kancelliets Brevbøger 1631 28/7, 1632 13/2). Om Jesper Hansen se Barfod: Borgerlige Rigsdagsmænd 1660. 248 ff.

¹⁸⁾ Det følgende afsnit er udarbejdet paa grundlag af oplysningerne i Arends anførte værk.

man betragter de præster, som i tiden fra 1635 til 1664 har virket i de dele af Sønderjylland, som hørte til Ribe stift (heri ogsaa indbefattet de sogne, som i 1864 forblev ved Danmark). For ca. femtens vedkommende savnes enhver oplysning om deres fødested. Af de øvrige 57 var

23 født i Vestslesvig

5 født i det øvrige Nordslesvig

1 født i Flensborg

28 født i Danmark (heraf en paa Færøerne).

Som man ser, var ikke een eneste født i Holsten eller i Tyskland. Af dem, der var født i Vestslesvig, blev ikke mindre end 13 præster i deres fødesogn. De 28 præster fra Danmark var næsten alle fra Ribe, hvilket ikke blot hænger sammen med denne bys ret betydelige størrelse endnu paa denne tid, men sikkert ogsaa i høj grad skyldes det forholdsvise store antal af gejstlige, der var i byen. De fleste præster kom jo fra præstehjem.

Med hensyn til præsterne i de vestslesvigske sogne, der paa denne tid hørte til Slesvig stift (Nørre-Løgum, Brede, Tønder, Ubjærg, Abild, Højer, Hjørpsted og Skast), var forholdet lidt anderledes. Af de 12 præster fra tiden 1635—1664, om hvis fødested, der haves oplysninger, var

5 født i Vestslesvig

2 født i det øvrige Nordslesvig

5 født i det øvrige Slesvig.¹⁹⁾

Langt de fleste af de unge mænd, som senere skulde blive præster i Vestslesvig, fik deres første akademiske uddannelse ved latinskolen i Ribe.²⁰⁾ Men hvor drog de saa hen derfra? Gik rejsen kun til landets universitet, til hovedstaden, eller følte de som vel alle tiders og alle landes ungdom gør og har gjort — trangen brænde i sig til at lære nye og større forhold

¹⁹⁾) Enkelte af disse fem er dog lidt usikre.

²⁰⁾) Angaaende sønderjyske dimittender fra Ribe Katedralskole se: Personalhistorisk Tidsskrift 1936. 97 ff.

i fremmede lande at kende? Perioden er jo den adelige ungdoms store rejsetid. Præstesønnerne var ikke saa godt aflagt, men afsted kom mange af dem alligevel. I 45 tilfælde vides det med nogenlunde sikkerhed, hvilke universiteter de senere præster i det daværende Ribe stift har frekventeret. 27 har kun været i København, een, om hvem oplysningerne iøvrigt ikke er helt sikre, har kun været paa universitetet i Rostock, mens 17 har været baade i København og i udlandet. I hvilken orden man tog de forskellige universiteter, var iøvrigt meget forskellig. At alle de studerende saa at sige uden undtagelse har studeret i København undrer ikke. Der var vel ikke som i ældre tid noget paabud om, at studenterne først skulde have besøgt universitetet i København, inden de drog udenlands.²¹⁾ Men enhver, der ønskede kald i en af de kongerigske kirker, var faktisk tvunget til i nogen tid at have studeret i København, thi den store kirkelige forordning af 27. marts 1629 indskærpede, at ingen maatte optræde paa prædikestolen, med mindre han havde været paa universitetet i København eller havde testimonium derfra.²²⁾ Iøvrigt blev der ydet studenterne fra Haderslev amt støtte til deres udenlandske studier, idet hver kirke i amtet, ogsaa de tønninglenske, fra gammel tid maatte betale en rigsdaler i »studenterpenge« til legater for saadanne studerende. Pengene opkrævedes af kirkeskriveren ved regnskabsaflæggelsen og afleveredes til provsten i Haderslev. Antagelig er disse penge ogsaa blevet ydet til folk, der studerede i København.²³⁾

Langt de fleste af dem, der drog ud, tog — som det var at vente — til Tyskland. Det laa jo nærmest. Og af de tyske universiteter var Rostock det absolut dominerende. Ialt 12 af de senere præster i Ribe stift rejste derned. Heraf besøgte dog

²¹⁾ Slesvigske Provindsialefterretninger Ny Række III 5.

²²⁾ H. F. Rørdam: Danske Kirkelove III 158 ff, 175.

²³⁾ Kirkehist. Samlinger I 479; Slesvigske Provindsialefterretninger Ny Række III 7; Top. Haderslev Amt: (1434—1748) »Copiale von Priv. u. Verordn. p. p....« 323. At afgiften ogsaa betaltes af de tønninglenske kirker, fremgaar af kirkeregnskabsbøgerne og af Jyske Tegnelser XIII 316 f. (Ra.).

halvdelen ogsaa andre universiteter i Tyskland. Efter Rostock var Wittenberg den mest eftertragtede lærdomsanstalt, ialt fire havde været der. Jena besøgte af tre, Leipzig, Leiden og Strasbourg hver af to og Greifswald, Königsberg, Danzig, Basel og Orleans hver af een.

Med hensyn til præsterne i de vestslesvigske sogne, der hørte under Slesvig stift, var forholdet et andet. Af de 12 præster, om hvis studier der haves oplysning, havde kun een studeret i København, og han var fra Ballum, altsaa fra et kongerigsk sogn. Af de øvrige havde een studeret baade i København og i udlandet. De øvrige 10 havde udelukkende studeret ved tyske universiteter, først og fremmest Rostock. Forholdet er ikke enestaaende. Det var paa denne tid ikke særlig almindeligt, at præster under Slesvig stift søgte til universitetet i København. De fleste gik til de tyske universiteter.²⁴⁾

Præsternes kaldelse:

Naar studierne var afsluttet, og den unge mand havde samlet lærdom og erfaring, skulde han have kald. Hvordan blev man paa denne tid kaldet til præst i disse sønderjyske sogne? Fremgangsmaaden ved de nye præsters udvælgelse var for Danmarks vedkommende fastslaaet i kirkeordinansen af 1539 og senere stadfæstet og nærmere udformet. Syv mænd, kaaret af sognet, skulde sammen med provsten udvælge den, de mente skikket til at blive deres sognepræst. Derefter skulde biskoppen overhøre ham og lensmanden anerkende valget. Først da kunde han blive ordineret.²⁵⁾

Fremgangsmaaden ved præstevalget var omstændelig, og forholdet blev ikke bedre ved, at saa mange forskellige autori-

²⁴⁾ Angaaende de slevigske studenters studier, især ved Københavns universitet, se Th. O. Achelis i Archiv für Kulturgeschichte XVIII 287 ff.

²⁵⁾ Ved forordningen af 20/5 1670 bortfaldt amtmandens anerkendelse af valget. Et brev af 18/1 1732 indskærpede, at dette ogsaa gjaldt for Tørninglen (Top. Haderslev Amt: (1434—1748) »Copiale von Priv. u. Verordn. p. p. . . .« 564 ff.).

teter havde med sagen at gøre. Og naar der saa som i Tørninglen var tale om myndigheder, hvoraf de to, biskoppen og provsten, var kongerigske og sorterede under Danske Kancelli, mens den tredie, amtmanden i Haderslev, hørte under hertugdømmet og sorterede under Tyske Kancelli, forstaar man, at der let kunde komme rivninger. Og det kom der. Striden kom især til at dreje sig om den rette fortolkning af brevet af 1581 angaaende Tørninglens forhold til Biskoppen. Det hed deri, at denne »... skulde visitere alle de kirker og sogne udi Sønderjylland udi Tørning len... og til dennem at skulle have den indseende, som en kristelig superintendent og biskop bør at have...«. Han skulde have indseende med, »... at Guds ord sammesteds prædikens purt og rent, uforfalsket, og at med alting udi religionen og kirketjenesten kristeligen forholdes og handles efter den gejstlige ordinans, som om religionen her udi riget er udgangen...«. ^{26f}

De haderslevske amtmænd, der i aarhundredet 1585—1684 alle tilhørte de store holstenske adelsslægter Blome, Rantzau, Buchwald, Ahlefeldt og Reventlow, betragtede problemerne udfra deres egne synspunkter, der var betinget af forholdene i hertugdømmerne og de særlige retsregler, der gjaldt her. En vis betydning for deres opfattelse har Kolding recessen ogsaa haft. Flere gange paaberaabes den under stridighederne. Amtmændene hævdede, at brevet af 1581 nok gav biskoppen ret til at visitere kirkerne, men overhøjheden, jus patronatus og jus episcopale, hørte til amtet. Biskoppens opfattelse var derimod, at de danske lovregler med hensyn til præstevalg ogsaa skulde være gældende i Tørninglen i henhold til brevet af 1581. Det afgørende maatte dog selvfølgelig blive, hvilken stilling regeringen tog til spørgsmaalet. Der kan ingen tvivl være om, at det i 1581 var dens mening, at paa dette som paa andre omraader skulde danske regler gælde i Tørninglen. Og denne opfattelse blev ogsaa knæsat flere gange i den følgende tid. Den 1.

²⁶⁾ H. F. Rørdam: Danske Kirkelove II 332.

Oktober 1629 indskærpede et kongeligt brev (fornyet 26. marts 1653) gejstligheden i den del af Haderslevhus len, der hørte under Ribe stift, »... at I aldeles og uden nogen exception in rebus ecclesiasticis rette eder efter ordinansen og andre kongelige forordninger, som allerede udgangen er eller her efter udgaar...«. Vigtigere var det dog, at et brev af samme dato til biskoppen i Ribe udtrykkelig fastslog, »... at med præstekald, naar noget ledigt bliver, skal forholdes efter ordinansen og andre kongelige forordninger...«. ²⁷⁾

Regeringens stilling var i disse tilfælde klar og tydelig, og talrige eksempler viser ogsaa, at reglen var, at præsterne blev valgt efter de danske love. Men efterhaanden lykkedes det amtmanden i Haderslev i mange tilfælde at tvinge sin opfattelse igennem paa trods af lov og ret og uden hensyn til menigheden. Helt kan regeringen dog ikke siges at være fri for medansvar i denne udvikling. Trods sin principielt klare indstilling kunde den i sine afgørelser i de enkelte tilfælde ofte være uklar og i modsætning til de synspunkter, den ellers almindeligvis hævdede. Forklaringen herpaa er utvivlsomt, at baade Danske Kancelli og Tyske Kancelli kunde behandle spørgsmaalet og tage stilling dertil, begge ud fra deres særlige indstilling og deres forskellige synspunkter. I det følgende redegøres for en del embedsbesættelser, som dels viser amtmandens og biskoppens stilling i de enkelte konkrete tilfælde, dels belyser regeringens mangel paa konsekvens i sin holdning overfor dette spørgsmaal. ²⁸⁾

Hans Blome, der var amtmand fra 1585 til 1593, var en dygtig embedsmand, der havde spillet en fremtrædende rolle indenfor den gottorpske forvaltning. Men sin myndighed holdt han stærkt paa. I 1589 havde den gamle Hr. Niels Wulff i Bev-

²⁷⁾ H. F. Rørdam: Danske Kirkelove III 171; Top. Haderslev Amt: (1434—1748) »Copiale von Priv. u. Verordn. p. p....« 58 f., 71 f., 99, 101 f. 208 f. og 297 ff; Kancelliets Brevbøger 1629 1/10; jvnfr. brevet af 1684 23/7, hvor det samme indskærpes.

²⁸⁾ Foruden de følgende tilfælde se Sønderjyllands Historie II 354 f, og 495 samt der anført litteratur; Top. Haderslev Amt: (1434—1748) »Copiale von Priv. und Verordn. p. p....« 318 ff., 284 f og 482 ff.

toft-Tislund indsat sin søn i Tislund embedet uden at spørge ham — som om det var hans arv eller ejendom. Hans Blome bad biskoppen om ikke for fremtiden at eksaminere eller ind-sætte nogen præst uden tilladelse fra øvrigheden paa Haderslevhus. »... jus patronatus, højhed og rettighed hører her aldeles til Haderslevhus til at lade præsterne kalde, ind- eller afsætte dem efter sagens belejlighed og vilkaar...«. Hr. Niels' søn maatte se at skaffe sig et andet embede.²⁸⁾

En anden gang Hans Blome søgte at gøre sin indflydelse gældende, var, da han præsenterede David Jespersen Brun, søn af herredsprovsten i Stepping Jesper Brun, til præst i Farup. Han havde tre gange ladet sig høre i kirken, og sognemændene havde erklæret sig tilfreds med ham. Han sendtes derefter til bispren med anmodning til denne om at eksaminere og ordinere ham. Anmodningen ledsagedes af følgende betragtning: »... at jus patronatus af den kirke aleneste til slottet hører, og eder eller eders lige tilkommer at visitere, eksaminere og ordinere ...«. Han vilde ikke forkrænke nogens rettighed, men hvad han har forefundet og »annammet«, det vil han forsvare.²⁹⁾ Amtmandens udtalelser var en udfordring, og biskoppen maa have taget handsken op. Lensmanden i Ribe, Albert Friis, indberettede sagen til regeringsraadet. Den 13. januar 1592 meddelte dette, at dronningen havde faaet underretning om sagen, og at hun vilde sørge for, »at det igen skal blive afskaffet«. Endnu i december er sagen ikke afgjort, idet Albert Friis da faar paabud om, at lade sagen være i bero, indtil han faar nærmere besked.³⁰⁾ David Brun blev ikke præst i Farup, hverken denne gang eller senere.

Ogsaa de følgende amtmænd hævdede, at de havde ret til at præsentere præsteemnerne for menigheden. Saaledes blev Peter Petersen Wulff, der i 1646 skulde være substituert i Arrild, præsenteret af amtmanden. I begyndelsen gjorde sognemæn-

²⁸⁾ Ribe Bispearkiv: Indkomne Breve 1569—1685 (V.).

²⁹⁾ Ribe Bispearkiv: Indkomne Breve 1569—1685 (V.).

³⁰⁾ Kancelliets Brevbøger 1592 13/1, 15/12.

dene vrøvl, men tilsidst gik de dog med til at give ham kaldsbrev. Selvom kongen meddelte biskoppen, at han i henhold dertil maatte indsættes, blev han dog ikke præst i Arrild.³¹⁾

I den følgende tid stod stridighederne om de tørninglenske præstekald mere end nogensinde før paa dagsordenen. Baade i Ribe og i Haderslev sad der mænd af betydelig dygtighed og viljekraft: amtmand Cai Ahlefeldt og biskop Peder Kragelund. Den sidste var en nidkær gejstlig, der stærkt gik ind for bevarelsen af de rettigheder, der tilkom ham som biskop og ærkedegn. Hans arbejde for at bevare retten til at afhøre de tønderske kirkeregnskaber er tidligere omtalt. Ogsaa i forholdet til amtmanden i Haderslev tog han et stærkt og bestemt standpunkt.

Den 6. april 1653 befalede han præsterne i Lintrup og Rejsby at sørge for, at Peder Jordt holdt sig fra al gudstjeneste i Nustrup kirke, indtil han havde faaet speciel kongelig befaling dertil, eller det ulovlige kaldsbrev, han havde faaet, var blevet legitimeret ved lovlig proces. Brevet var kun underskrevet af een sognemand, og amtmanden havde givet provsten ordre til at beføje sig til Nustrup og høre kandidatens prædiken »... og mig derud i aldeles forbigaaet, thi præpositus at commendere in causis ecclesiasticis formener jeg superintendenten udi Ribe og ej lensmanden alene at tilkomme ...«. Peder Jordt vilde ikke møde for biskoppen, og han havde hverken testimonium fra København eller noget andet universitet. Biskoppen erklærer overfor amtmanden i Haderslev, at det ikke i loven er ham muligt at finde noget om den præsentation, amtmanden foregiver at have ret til, »... og kan falde disputerligt, hvorledes det jus præsentandi skulde forstaas, indtil Hans Kgl. Majestæt det selv forklarer ...«. Amtmandens konfirmationsret betvivler han derimod ikke. Biskoppen tabte iøvrigt i denne strid, forsaavidt som Peder Jordt blev sognepræst i Nustrup.³²⁾

³¹⁾ Ribe Bispearkiv: Reskripter 1637—1666 (V.).

³²⁾ Kragelunds Kopibog 16 ff, 22.

I et brev til kancellisekretæren om denne sag beklagede biskoppen sig iøvrigt over, at naar et kald blev ledigt, begav ansøgerne sig straks til amtmanden, som sagde, at han havde jus præsentandi, i stedet for at de, som de burde, henvendte sig til provsten. Undertiden holdt de prøveprædikener og fik kaldsbrev, uden at provsten fik noget at vide derom. Resultatet af klagen blev et kongebrev, der indskærpede bestemmelserne i brevet af 1. oktober 1629.³³⁾

En anden præstebesættelse, som voldte stor strid, var i Hygum 1654. Der var præsenteret tre Kandidater. 63 af sognemændene valgte Peter Jacobsen, de 7 udnævnte og enkelte andre en anden: Petrus Severini. Provsten var meget utilfreds med valget og hævdede, at da sognefolkene kom til det, havde de lige været til en begravelse, hvor de havde faaet for meget at drikke, og de havde givet ham mange unyttige ord, indenfor og udenfor kirken. Havde han vidst, at de havde lavet saadan en tumult, vilde han hellere have resigneret end være provst for dem. Hele valget gik imidlertid om. Kongen bestemte, at nye kaldsmænd skulde udnævnes, og at den ældste herredspræst skulde være tilstede i stedet for provsten. Den, der valgtes, skulde have kaldet, » . . . und ist hier bey nicht anzusehen, dass der eine presentatus kein attestatum und dimission von der universitet Copenhagen hat, weile solches in unseren fürstemthumber auch an fürstl. Gottorfischer Seite nicht attendiret wird. . . .«. Det var et underligt standpunkt, regeringen her indtog. Det var direkte imod det kongelige brev fra det foregaaende aar, der netop havde indskærpet, at de tørninglenske præster skulde rette sig efter ordinansen og de kgl. forordninger, der udtrykkelig forlangte testamoniet. En anden sag var det, at denne afgørelse kunde blive et farligt præcedens, der let kunde svække den kongerigske indflydelse i disse egne, blive indledningen til, at de vestslesvigske sogne gled bort fra Ribe stift, hvad der i tidens løb vilde have kunnet føre til en svækkelse af danskhedens stilling i disse egne. Det er selvfølgelig et synspunkt,

³³⁾ Kinch: Ribe Bys Historie II 485 f.

betinget af nutidens nationale opfattelse, som ikke eksisterede for datidens mennesker.

Valget gik, som man kunde have ventet. Peter Jacobsen, der netop var kandidaten uden testimonium, blev valgt. Biskoppen eksaminerede ham derefter. Han var ikke saa vel befarende i sin lærdom, men da Biskoppen mærkede, at det var kongens ønske, at han skulde have kaldet, lod han det passere.³⁴⁾

Nogle aar efter var det galt med en anden studiosus, Henning Fischer, som amtmanden agtede at præsentere til kaldet i Skærbæk, uagtet han ikke havde testimonium. Han hævdede overfor biskoppen, at sligt ikke paa de steder blev saa præcist observeret, naar de paagældende iøvrigt havde studeret andre steder og var kvalificeret. Men biskoppen mente noget andet. Der maatte handles efter de kongelige forordninger. Tidligere undtagelser havde kun været i henhold til særlige dispensationer eller i nødstilfælde.³⁵⁾ Ogsaa her trak biskoppen det korte straa. Henning Fischer blev medhjælper hos Søren Pedersen Hegelund i Skærbæk.

Den voldsomste strid, der i dette tidspunkt udkæmpedes om valgretten, gjaldt delvis spørgsmaalet om lensmandens ret til at præsentere. Det var i 1657, da Bevtoft-Tislund skulde besættes. Der var to Kandidater: Niels Rasmussen, hører i Ribe, og Jørgen Boysen. Det begyndte med, at ridefogden Hans Outzen paa lensmandens vegne udstedte en skriftlig præsentationssteddel til herredsprovsten, gaaende ud paa, at denne skulde præsentere Niels Rasmussen. Nogen tid derefter udstedte provsten og syv mand i henhold til præsentationsbrevet et kaldsbrev for N. R. Men nogle uger i forvejen havde andre syv mænd udstedt kaldsbrev for Jørgen Boysen. Sagen behandledes flere gange for landemodet, saaledes den 16/11, 30/11 og sidste gang den

³⁴⁾ Acta A. XVII. 804 (Ra.); Kragelunds Kopibog 55 f., 58 f. Det kan iøvrigt bemærkes, at Peder Jacobsen havde studeret baade i Rostock og i København (Arends: anf. værk I 373).

³⁵⁾ Kragelunds Kopibog 137 f.

2/12. To dage senere blev den afsluttet ved forlig mellem de to parter. Jørgen Boysen fik kaldet.³⁶⁾

Iøvrigt synes det efter 1660 at være blevet ganske almindeligt, at amtmanden i Haderslev præsenterede kandidaterne, undertiden kun een, undertiden flere. I 1668 meddelte han saaledes biskoppen, at han »den Herkommen nach« havde præsenteret Hr. Johannes Stuere til præst i Skrydstrup.³⁷⁾ Undertiden ser man dog ogsaa kongen gribe direkte ind. Den 21. maj 1670 befalede han saaledes amtmanden at præsentere student Petrus Kylling til det ledige embede i Højrup og meddele biskoppen det. Nogle uger efter blev Clemens Povlsen Bruun dog tilskikket og forordnet til dette kald, og den 25. august gaves der ordre til at indsende brevet af 21 maj til kancelliet.³⁸⁾

I senere tid var forholdet det, at provst og amtmand præsenterede tre personer. Menigheden valgte en deraf, og valget konfirmeredes derefter af kongen.³⁹⁾

Efter at selve valget var i orden, fandt den højtidelige indførelse i embedet sted. I 1698 beskrev kirkeskriveren i Hviding og Nørre Rangstrup herreder denne højtidelighed saaledes: »... Wann aber die Introduction geschiehet, alsdann ist gegenwertig des Hrr. Amtmanns von Hadersleben dazu verordneter Gevollmächtigter und der Harges Propst in selbigen Harde. Nach geendigter Predigt, welche von dem neuen Prediger gehalten wirdt, thut zuerst des Hrr. Amtmanns Gevollmächtigter im Nahmen seines hohen Principalen eine Rede an der Gemeine, nimbt darauf Ihro Königl. Mayestät allergn. Confirmation und verlieset selbe laut und offenbahr, und wann derselbe geschlossen, machet der Harges Probst gleichfalls eine Rede an der Gemeine und lieset darauf des Hrr. Bischoffs an Ihm ergangenes Schreiben, womit dann der Introductions actus

³⁶⁾ Ang. enkeltheder i sagen se Sønderjydske Aerbøger 1927. 157—60. Landemodeprotokollen 150 ff.; Kragelunds Kopibog 83 ff.

³⁷⁾ Ribe Bisparkiv: Archidiakonatets Dokumenter vedr. Tørninglen 1576—1778.

³⁸⁾ Acta A. XVII. 802 (Ra.). Peter Kylling blev aldrig præst, men en meget kendt botaniker (se Biografisk Leksikon XIII 477 f.).

³⁹⁾ Aagaard: Beskrivelse over Tørning Lehn 130.

zu Ende. Dem Hrr. Superintendenten wird weder wegen der Ordination, noch dem Harges Probsten vor die Introduction was bezahlet oder gegeben....«.⁴⁰⁾

I de dele af Sønderjylland, som hørte under Slesvig stift, var den almindelige regel, at øvrigheden (hertugen i den gottorpske og amtmand og provst i den kongelige del) præsenterede, og menigheden kaldte.^{40a)} Saa vidt det noget knappe materiale viser, har denne regel dog ikke i ældre tid haft gyldighed for de gottorpske sogne i Vestslesvig. Det var menigheden eller kirkeværgerne og andre repræsentanter for sognet, som valgte og kaldte den unge mand til præst. Dog skulde amtmand og provst give deres tilladelse til kaldelsen eller i hvert tilfælde til, at kandidaten holdt prøveprædiken for menigheden. Da Andreas Hansen Gaansager i 1581 blev kaldet til sognepræst i Ubjærg, hedder det i kaldsbrevet, som de to kirkeværger og otte andre mænd udstedte »wegen des gantzen Caspels Ubargh«, at disse har kaldet og æsket ham med amtmandens og provstens »vorloff, consent und bevulwordung (d. v. s. tilladelse)«. Og lignende udtryk kommer igen flere gange.⁴¹⁾ Da der i 1681 var vakance i Rabsted sogn, præsenterede hertugen Peter Petersen til det ledige embede. Amtmanden og provsten, der ønskede Tycho Thomsen⁴²⁾ som præst i sognet, protesterede herimod, da denne fremgangsmaade stred imod de regler, man ellers almindeligvis fulgte ved præstebesættelser i Tønder og Løgumkloster amter, hvor det var sæd og skik, at kandi-

⁴⁰⁾ Top. Haderslev Amt: (1434—1748) »Copiale von Priv. und Verordn. p. p....« 319 f.

^{40a)} Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins II 401 f.

⁴¹⁾ Acta A. XX. 2170 (Ra.); C. V. 145; Tønder Provstearkiv: Ubjærg: »Verwaltung des Pastorats, Vakanzen, Wahlen, Vikarierung, Emeritierung«; Acta A. XX. 2574 (Ra.); Højst Præstearkiv: B. d. 1, 1589—1900 Forskellige Breve og Dokumenter.

⁴²⁾ Født den 6. februar 1652 i Tønder som søn af Thomas Tychsen, bykæmner, deputeret borger og handelsmand i Tønder og Christina Rasch (datter af Lorentz Rasch, kirurg i Tønder), gift den 27. juni 1682 i Rabsted med Dorothea Catharina, ældste datter af pastor Tamm i Preetz. Han var fra 1681 og til sin død i 1708 præst i Rabsted. En udførlig levnedsskrivelse af ham findes i Tønder Provstearkiv: Rabsted: »Verwaltung des Pfarraamtes, Vakanzen, Wahlen, Vikarierung, Emeritierung«.

daten først henvendte sig til de to høje herrer, hvorefter han af dem blev »... mit einem förmbliehen præsentation-Schreiben an die vacante Gemeine dahin abgefertiget, dass er bey gemeiner Versammlung in einer Probpredigt an dem dazu bestimbtan Tage sich hören lassen, und dieselbe, wann sie wieder dessen Person und Gaben nichtes einzuwenden haben, ihm die vocation in Schrifften ertheilen....«⁴³⁾. I virkeligheden er denne fremgangsmaade næppe væsentlig forskellig fra den ovenfor skildrede. Om man kalder amtmandens og provstens tilladelse til at holde prøveprædiken for en præsentation eller ej, er ikke det afgørende. Det springende punkt er, om de kunde bestemme, hvem der kunde lade sig høre for menigheden. Følgende sag synes at vise, at det ikke har været tilfældet.

I 1650 søgte Paulus Petræus embede. Han blev da raadet til at holde en gæstprædiken i Højer, hvor der var vakance, »... welches der H. Amtman ungeru bewilligt wegen des H. Pastoris Sohn in Braderup, der sich hören lassen, aber mit geringer Beliebung der Zuhörer. Weil er's aber nicht abschlagen können auf mündliche Conferierung mit dem Herrn Praeposito, als habe ich den 27. Oct. meine erste Probpredigt gehalten Darauf Ich den ordentlicher Weise von allen gegenwärtigen Zuhörern zu ihrem Seelsorger ordentlich und ohne Jemandes Kegenstand bin vociret worden....«⁴⁴⁾

Menighedens Kaldsbrev skulde anerkendes af hertugen eller af amtmanden, eventuelt af amtmanden og provsten paa dennes vegne. Inden prøveprædiken skulde den vordende præst eksamineres af provsten i Tønder, og inden den endelige tiltrædelse af embedet af generalsuperintendenten.⁴⁵⁾

I det 17. aarhundrede gik udviklingen stadig henimod et stærkere centralstyre. Dette gjorde sig ogsaa gældende med hensyn til præstevalgene. Ligesom i Tørninglen søgte myndighederne at skaffe sig indflydelse herpaa gennem præsentation

⁴³⁾ Acta C. VI. 2. 666.

⁴⁴⁾ Rolfs: Geschichte des Kirchspiels und Fleckens Hoyer 91.

⁴⁵⁾ Acta A. XX. 2170 (Ra.); Rolfs: anf. sted 86, 91 f.; Feddersen: anf. sted 403 ff.; Acta C. VI. 2. 666.

tionen af valgkandidaterne for menigheden. Da rektoren i Tønder Johannes Mauritzen var blevet præsenteret til, præst i Brede, satte nogle af sognets beboere sig derimod. De vilde først høre andre kandidater og holdt paa deres valgret. Men hertug Frederik tog intet hensyn dertil. Amtsskriveren i Løgumkloster fik den 8. januar 1633 ordre til at sørge for, at præsten blev indsat i embedet, »... wann uns das jus patronatus ohne allen streit ganzig und allein zustehet...«. Nogen modsigelse hverken vilde eller kunde hertugen taale.⁴⁶⁾ Muligvis kan forholdene i Brede have været noget egenartede, idet denne kirke oprindeligt hørte til Løgumkloster.

Iøvrigt haves der allerede fra en tidligere tid et eksempel paa, at den gottorpske regering umiddelbart har besat et præstekald paa disse egne. Den 30. november 1611 udstedte hertugen et brev om, at Lorentz Boysen, præst i Løgumkloster, skulde have præsteembedet i Nørre-Løgum (»hinwieder bestellet und angenommen werden soll«.⁴⁷⁾ Forholdene var her noget særegne, idet den paagældende altsaa allerede var præst i Løgumkloster, der dog dengang ikke var et særligt sogn, men udgjorde en del af Nørre-Løgum sogn. Ogsaa denne kirke havde hørt til klostret.

I løbet af det 17. aarhundrede fuldbyrdedes denne udvikling, og omkring 1700 var forholdet nogenlunde det samme som i Haderslev amt. Det var nok sognemændene, der valgte og kaldte, men faktisk synes den frie valgret, som de tidligere havde haft, at være blevet indskrænket ved, at amtmand og provst bestemte, hvem der skulde lade sig høre for menigheden.⁴⁸⁾ Da det ikke altid er let at afgøre, hvad begrebet præsentation til de forskellige tider dækker over, er det dog vanskeligt med absolut sikkerhed at fastslaa, hvordan de faktiske forhold har været.

⁴⁶⁾ Acta A. XX. 2169 (Ra.).

⁴⁷⁾ Acta A. XX. 2170 (Ra.).

⁴⁸⁾ Se for eksempel kaldsbrev for Chr. Wegner i Ubjærg 1701 2/6 (Acta A. XX. 2574 i Ra.) og oplysningerne 1709 fra Højst (Højst Præstearkiv: B. d. 1. 1589—1900 Forskellige Breve og Dokumenter).

I de sogne, hvor en privatmand eller institution havde kaldsret, var fremgangsmaaden ved valgene selvfølgelig noget anderledes end i de kongelige og hertugelige sogne. Det var her patronatsejeren, der direkte kaldte præsten. Dog havde menighederne ogsaa en vis indflydelse paa valget, idet de almindeligvis hørte den vordende præst prædike, inden kaldelsen fandt sted. Fra Brøns sogn haves endda et eksempel paa, at 10 mænd 1628 paa sognets vegne kaldte en præst, Jens Pedersen, som nogle gange havde ladet sig høre paa prædikestolen, hvorefter de anmodede ærkedegnen om at konfirmere valget.⁴⁹⁾ Iøvrigt skulde ogsaa disse privat kaldede præster eksamineres af biskoppen i Ribe og have testimonium fra universitetet i København.⁵⁰⁾ Da Anna Rantzau i 1629 kaldte Hans Rasmussen til embedet i Visby, bad hun biskoppen, om han ikke under de vanskelige forhold maatte blive fri for at rejse til København for at faa sit testimonium.⁵¹⁾

I Vestslesvig fandtes den private patronatsret fra gammel tid i de sogne, hvis kirker var annekteret kapitlet i Ribe: Brøns, Emmerlev, Ballum, Farup og Vester-Vedsted. Det sidste embede var forenet med lektoratet i Ribe, og sædvanen var, at kapitlet kaldte byens rektor hertil. Saaledes gjorde man ogsaa ved vakancen i 1664. Rektoren mester Hans Rosenberg lod sig derefter høre af menigheden og blev eksamineret af biskoppen. Ordinationsdagen var allerede fastsat. Men inden man naaede saa vidt, kom der brev om, at kongen havde forordnet konrektor i København mester Gregers Christensen til lektoratet. Det var atter et eksempel paa, hvordan den enevældige konge greb direkte ind ved besættelsen af de gejstlige embeder. Gregers Christensen fik embedet, men døde allerede nogle faa uger senere. Hans efterfølger blev Anders Bording, digter og udgiver af »Den danske Mercurius«. Først da han, der var journalist,

⁴⁹⁾ Trøjborg Godsarkiv: Pk. 8. Kirker og Skoler; Ribe Bispearkiv: Hviding Herred: Ad Reg. Nr. 7, Capsø 16, Pk. 1 (V.).

⁵⁰⁾ For eksempel Fr. Koch 1655 (Trøjborg Godsarkiv: Pk. 8. Kirker og Skoler).

⁵¹⁾ Ribe Bispearkiv: Indk. Breve 1569—1685 (V.).

ikke præst, trak sig tilbage, fik Hans Rosenberg lektoratet og dermed præsteembedet i Vester-Vedsted.⁵²⁾

Til de fire kirker i Lø herred: Visby, Døstrup, Mjolden og Randerup fik Peder Rantzau i 1579 jus patronatus.⁵³⁾ Peder Rantzau var en af datidens stridbareste og haardeste mænd, som for voldsomt frem mod sine undergivne og stejlt søgte at udnytte alle sine rettigheder, undertiden saa stærkt, at han kom paa den forkerte side af loven.⁵⁴⁾ Hans erhvervelse af patronatet gav ogsaa anledning til strid. Kapitlet i Ribe vilde ikke finde sig i, at han skaltede og valtede med de fire kirkers indkomster, som det passede ham. Sagen procederedes for herredsting, landsting og herredag. Dommen gik Peder Rantzau imod, og han maatte give kirkerne 3300 daler og opgive ethvert krav paa dem.⁵⁵⁾

Men kaldsretten havde han i behold. Et par breve fra Trøjborg godsarkiv belyser nærmere forholdet mellem patron og præst. I 1590 blev mester Andreas Jacobsen, der havde været diakon i Skærbæk, kaldet til præst i Visby, og den 2. februar 1591 indgik han en kontrakt med Peder Rantzau. Han fik foruden de almindelige afgifter løfte om 60 mark lybsk fra Trøjborg og seks ørtug korn og en eng paa Mollerup mark samt en velbygget bolig og et fuldt gods (gaard) i mark og eng. Paa den anden side maatte han forpligte sig til ikke at modtage kald andetsteds og til selv at holde præstegaarden i stand.

Rantzauerne tilhørte en holstensk adelsslægt. Deres sprog var tysk, og præsten i Visby maatte derfor være i stand til ogsaa at prædike paa tysk. Da Frederik Koch i 1655 blev kaldet af Daniel Rantzau maatte han derfor først holde en tysk prædiken for slotsherren og hans »beihabende Gesinden« og derefter

⁵²⁾ Kragelunds Kopibog 194 f.; Arends: anf. sted III 104, I 67.

⁵³⁾ Nye kirkehistoriske Samlinger I 85 ff; jvnf. Kronens Skøder I 217 og Jyske Samlinger 4. r. IV 101 ff; Ribe Bispearkiv: Lø Herred, Ad. Reg. 17, Capsa 18, Pk. 11.

⁵⁴⁾ Se for eksempel Kancelliets Brevbøger 1586 26/6, 1587 13/3.

⁵⁵⁾ Secher: Samling af Kongens Rettertings Domme I 176 ff, 242 f.; Jyske Samlinger 4. r. IV 101 f.; Ribe Bispearkiv: 1598 21/6 (Pergamenter).

ter en dansk for menigheden.⁵⁶⁾ Tyske indvandrere til Sønderjylland har sjældent udmærket sig ved sprogtalent, og den tysktalende præst i Visby øvede tiltrækning paa de tyske adelsmænd i omegnen, der ikke evnede at tilegne sig landets sprog. Paa Søndergaard i Emmerlev boede i 1632 Caspar Rudolf Gersdorff. Han og hans kone var begge, efter hvad der oplystes, tysk fødte og ønskede derfor at blive betjent af Visby præsten, der kunde tysk, hvad hans kollega i Emmerlev ikke kunde.⁵⁷⁾

Foruden Trøjborg havde ogsaa Schackenborg og Gram kaldsret til flere kirker. Den 1. november 1661 erhvervede rigsfeltherren Hans Schack kaldsretten til Møgeltønder, Daler, Ballum, Rømø, Vesterlandsfær og Amrum kirker, og da grevskabet i 1673 erigeredes, kom hertil Emmerlev kirke, der tidligere, sammen med Brøns kirke, havde været annekeret ærkedegnen i Ribe.⁵⁸⁾ Ærkedegnen havde tidligere haft indfæstningspengene af kirketienderne og kirkejorderne i Møgeltønder, Daler og Rømø, ligesom ogsaa visse indtægter af Ballum. Overdragelsen betød derfor afgang i hans indtægter, hvorfor han af det vakante kantoratsembede fik udlagt en indtægt paa 70 tønder korn og fem fjerding smør til vederlag.⁵⁹⁾

Hans Schack ejede ogsaa Gram gods, og sammen med Emmerlev erhvervede han Gram og Fole kirker.⁶⁰⁾ Ialt 12 kirker i det her behandlede omraade har saaledes været underkastet den private kaldsret.

Landemodet:

I middelalderen indtog gejstligheden en meget fremtrædende stilling, politisk saavelsom økonomisk og kulturelt. Den var næsten en stat i staten. Det var derfor naturligt og iøvrigt i overensstemmelse med datidens synsmaade, at den hav-

⁵⁶⁾ Trøjborg Godsarkiv: Pk. 8. Kirker og Skoler.

⁵⁷⁾ Ribe Bispearkiv: Indkomne Breve 1569—1685. (V.).

⁵⁸⁾ Kronens Skøder II 110, 404 f; jvnfr. Sønderjydske Aarbøger 1910. 187, 200 og 214 samt 1930. 64; Kinch: anf. sted II 510.

⁵⁹⁾ Kragelunds Kopibog 140 f, 178 ff.

⁶⁰⁾ Kronens Skøder II 405.

de sin egen ret til at afgøre indbyrdes stridigheder eller til, at dømme folk, som var kommet i strid med kirkens bestemmelser. Selvom gejstlighedens stilling ved reformationens indførelse med et slag forandredes, blev dette forhold dog i det væsentlige ved at bestaa. I ribeartiklerne af 1542 hedder det, at kapitlet havde jurisdiktion i ægteskabssager, men der findes adskillige og uigendrivelige vidnesbyrd om, at denne til domkirken knyttede kreds af gejstlige ogsaa sammen med stiftslensmanden havde jurisdiktion i almindelige gejstlige sager.

I Sjællands stift og andre steder var der nogen tid efter reformationen blevet indført gejstlige landemoder med domsmyndighed i disse sager. Ved kongelig forordning af 1. maj 1618 indførtes der landemoder i hele landet. Ægteskabssager skulde dog stadig høre under kapitlet. I Ribe stift skulde der aarlig holdes to landemoder, det ene i Ribe tre dage før st. Hans, det andet i Varde kort før jul. I 1649 afskaffedes mødet i Varde, da man beklagede sig over vanskeligheden ved at rejse paa denne aarstid. Men stiftet var dog for stort og sagerne for mange til, at man kunde nøjes med den ene sammenkomst, og i 1655 genindførtes den gamle tingenes tilstand. Tiderne blev dog nu forandret til onsdag efter anden søndag efter paaske (i Ribe) og onsdag efter Dionysii dag, den 9. oktober (i Varde).⁶¹⁾

For landemodets medlemmer — stiftslensmanden, der førte præsidiet, biskoppen og provsterne — oplæstes formaninger til gejstligheden, de saakaldte synodalmonita. Foruden af landemodet kunde retstrætterne ogsaa, som det fremgaar af landemodeprotokollen, afgøres af biskoppen selv, eventuelt i forbindelse med Ribe bys gejstlige. Forhandlingerne kunde i saadanne tilfælde foregaa forskellige steder, ofte i kapitlets eller biskoppens hus, men undertiden ogsaa hos lensmanden, engang saaledes »in arce Haderslebiense« (paa Haderslevhus). Lens-

⁶¹⁾ Kirkehistoriske Samlinger 2. Række, VI 652 ff.; Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse II 488 ff.

manden skulde overvære behandlingen af de gejstlige sager, og flere gange fandt der udsættelse sted, fordi han ikke kunde være til stede, i andre tilfælde sendte han en repræsentant. Da Ribe stift var meget stort — det omfattede sogne fra Limfjorden til Tønder, fra Lillebælt til Vesterhavet — var provsterne ikke altid begejstret for den lange og besværlige rejse. Ofte mødte de ikke frem paa landemodet og sendte heller ikke en repræsentant i stedet. I 1662 maatte biskoppen skarpt reprimandere de herrer provster. De fik en streng paamindelse om, at mødte de ikke eller en af herredet for dem, skulde de bøde fire rigsdaler. Det fastsloges endvidere, at den ældste præst i herredet skulde være provstens stedfortræder, og at præsterne, saaledes som sædvanen var paa Sjælland og andre steder, skulde bidrage til provstens rejse, mindst med to mark hver.⁶²⁾

Trods disse bestemmelser kunde det dog ofte være vanskeligt at faa en stedfortræder til at tage afsted. I 1684 kunde herredsprovsten i Hviding herred ikke komme til landemodet i Varde. Han havde lovligt forfald. Han bad herredets præster overlægge, hvem af dem, der skulde rejse derop i hans sted. Men alle undskyldte de sig. Ingen af dem havde disponeret deres sager derefter, »... hvorfor hr. Herredsprovsten vilde os for dene vidtløftige rejse forskaane...« og undskyldte dem hos biskoppen.⁶³⁾

Et referat af de forhandlinger, der førtes paa landemodet eller synoden, som mødets navn ogsaa var, indførtes i en protokol, som for Ribe stifts vedkommende først er bevaret fra 1635.⁶⁴⁾ Synodalmonita findes ogsaa heri. Protokollen er ført paa latin og dansk og er som regel ført i pennen og antagelig ogsaa redigeret af biskoppen selv. Som oftest er monita paa latin og referaterne af sagerne paa dansk.

⁶²⁾ Landemodeprotokollen 198 f.

⁶³⁾ Ribe Bispearkiv: Indkomne Breve 1569—1685 (V.).

⁶⁴⁾ Landemodeprotokollerne findes i Ribe Bispearkiv (V.).

Gudstjeneste og kirkelige handlinger:

Altergangen har for den kristne kirke altid været af stor betydning — derfor ogsaa i kirkens historie et af de store stridsspørgsmaal. Den katolske kirke, Luther og Calvin stod her skarpt imod hinanden. Det var derfor forstaaeligt, at man strengt skred ind mod den, der ikke administrerede dette sakramente paa tilbørlig vis eller ikke viste tilstrækkelig ærbødighed over for brødet og vinen. Mester Ingvar Mulvad i Ballum maatte sande dette. For landemodet' stod han anklaget for at have brugt ukonsekret brød ved altergangen. Sagen havde være behandlet adskillige gange og ogsaa været for den verdslige ret, landstinget i Viborg. Og landets ypperste teologer, selve det teologiske fakultet og den gamle biskop Resen, landets første prælat, havde afgivet betænkning i sagen. Mester Ingvar havde været suspenderet. Men vidnerne stemte ikke overens. Saaledes svarede degnen i Ballum Jens Jacobsen benægtende, da han blev spurgt, om han med god samvittighed kunde sige, at sognepræsten havde brugt ukonsekret brød ved altergangen paa pinsedag. Det maatte »være Gud og mester Ingvar imellem.«⁶⁵⁾ Den 18. marts 1638 afsagdes kendelsen: Mester Ingvar fik atter lov at vende tilbage til sit embede og sin prædikestol, da fakultetet mente, at han ikke burde miste kaldet, naar det ikke ved vidnernes ed kunde fastslaaes, at han havde brugt ukonsekret brød, og landsdommeren ikke havde villet kende vidneudtalelserne ved magt paa grund af deres uoverensstemmelse. Dog skulde Ballums sognehyrde for sin uagtsomhed give 30 slettedaler til fattige gejstlige enker efter Kongelig Majestæts ordinans.⁶⁶⁾ Desuden skulde han alvorlig paamindes angaaende sakramentets uddeling.⁶⁷⁾

I 1647 begik den unge Hans Detlefsen Froem i Arrild et »... missetrin... med vin for brød at udgive uformodent-

⁶⁵⁾ Landemodeprotokollen 25 ff.

⁶⁶⁾ Forordningen af 16. juni 1637 (H. F. Rørdam: Danske Kirke-love III 260 ff.).

⁶⁷⁾ Landemodeprotokollen 25 f., 30.

lig...«. Hans sognebørn erklærede, at han havde forholdt sig kristelig og vel, og at de var tilfreds med ham. De bad om, at han ikke maatte blive straffet for strengt. Ved kongens brev slap han med aarlig at betale renten af 100 rigsdaler in specie til Skrydstrup kirke samt et aars suspension.⁶⁸⁾

Præsterne havde ofte et bestemt beløb eller indtægten af en eller anden jord til at dække udgifterne til brød og vin. Omkring 1600 fik præsten paa Rømø otte mark aarlig hertil, mens præsten i Abild i 1650 fik 30 mark og præsten i Visby i 1643 10 mark lybsk. I Skast havde præsten 15 skæpper byg af en af kirkens jorder, hvoraf der ialt blev givet to ørtug og tre skæpper korn.⁶⁹⁾ I mange tilfælde var en vis del af kirketienden henlagt til brød og vin. I Døstrup saaledes fire ørtug korn og i Randerup to ørtug.⁷⁰⁾ I Ubjærg maatte præsten af sin egen pung betale udgifterne til brød og vin. Først 1736 fandt man det ubilligt, at han skulde være daarligere stillet end alle de andre præster, og der blev tillagt ham et beløb paa 15 mark lybsk aarlig.⁷¹⁾ Et saadant fastsat beløb kunde selvfølgelig medføre den fare, at præsten ikke ønskede alt for mange kommunikanter. I 1647 stævnedes Thomas Høst i Hviding til biskoppens hus i Ribe efter begæring af amtmanden i Haderslev. Han skulde have sagt nogle uoverlagte og strafværdige ord til sine tilhørere: de skulde ikke saa meget og saa tit gaa til Guds bord, thi han fik kun faa penge for brød og vin. Hr. Thomas svar synes at være noget undvigende: der var ingen, der kunde bevise, at han nogensinde havde forvist nogen fra Guds bord af denne grund. Men han nægtede ikke at have søgt at faa folk til at komme til afløsning om lørdagen, ».. paa

⁶⁸⁾ Ribe Bispearkiv: Reskripter 1637—1666 (V.); Hviding Herreds provsts Arkiv: »Prouste Bog udi Huiding Herret« 1649; *Schriften des Vereins für Schleswig-Holstenische Kirchengeschichte* 2. r. VII 513.

⁶⁹⁾ Ribe Bispearkiv: Archidiakonats Kirkeregnskaber for Lø m. fl. Herreder 1554—1660; Skast Kirkeregnskabsbog 1638—1861 (Skast Præstearkiv).

⁷⁰⁾ Kirkeregnskabsbøger for Døstrup 1649—1785 og for Randerup 1649—1785.

⁷¹⁾ Ubjærg Præstearkiv: C. c. 1. 1581—1906 Kirkeinventarier og forskellige Efterretninger og Indberetninger.

det han vin og brød kunde have til nødtørftighed udi god forraad«.⁷²⁾

Iøvrigt forekommer det flere gange, at præsterne stævnes til landemodet, fordi de ikke har villet give folk adgang til skriftestolen og til sakramentet. Søren Pedersen Hegelund i Skærbæk var kommet i voldsom strid med familien Spandet, blandt andet fordi det hævdedes, at præsten ved en privat afløsning af Peder Spandet ikke havde brugt haandspaalæggelse, som han skulde efter ordinansen. Da Peder Spandet og hans kone en søndag blev afvist fra delagtighed i alterens sakramente, kom det ligefrem til oprør i Skærbæk kirke. Striden stod paa i flere aar. Først efter at et kongebrev, dateret 16. Februar 1646, havde paabudt amtmanden i Haderslev og biskoppen i Ribe at fælde en endelig kendelse i striden, saa at kongen ».... for deres daglige overløb kan være forskaanet«, lykkedes det at faa et forlig i stand. Skærbækpræsten maatte under sit kalds fortabelse love at forbedre sig og afholde sig fra klammeri og kiv, trætte og skældsord. Han skulde betale biskoppen 100 mark og Peder Spandet 30 mark for kost og tæring.⁷³⁾

Ni aar senere var han dog atter i strid med et medlem af familien Spandet, idet han holdt Karen Spandet borte fra sakramentet.⁷⁴⁾ Udelukkelse fra absolutionen og sakramentet brugtes iøvrigt overfor folk, der havde begaaet overtrædelser af kirkelig art. En mand i Randerup, der var blevet udlagt til barnefader, dømtes saaledes til at afholde sig fra privat absolution, indtil ».... han sig det lovligen fraligger, at man ikke saa løseligen med menighedens store forargelse med slige sager skal omgaaes«.⁷⁵⁾ I 1650 forviste Bertel Sture i Hjortlund-Kalvslund en mand fra skriftestolen, fordi han paa mange

⁷²⁾ Landemodeprotokollen 89 f.

⁷³⁾ Kongens brev i Ribe Bispearkiv: Hviding Herred: Ad Reg. Nr. 7, Capsa 16, Pk. 6; jvnfr. iøvrigt Sønderjydsk Maanedsskrift 1936. 109 ff.

⁷⁴⁾ Landemodeprotokollen 129.

⁷⁵⁾ Landemodeprotokollen 109.

maader havde overtraadt moralens bud. I Brøns turde præsten i 1685 ikke til privat absolution modtage en mand, der i næsten et aar ikke havde været til alters, fordi han sommeren over havde været i Grønland, som det synes paa skib fra Hamborg. Præsten raadede ham til at angive sig for biskoppen og berette sagen for denne.⁷⁶⁾

Det var i ældre tid almindeligt, at børnene blev døbt meget hurtigt efter fødslen. Ved forordningen af 23. maj 1646 blev det under 10 rigsdalers bøde til nærmeste hospital forbudt at udsætte daaben mere end otte dage.⁷⁷⁾ Anne Rantzau paa Trøjborg maa daabens vigtighed have ligget stærkt paa sinde. Den 15. januar 1641 stod Jens Andersen, kirkeværge i Mjolden, indstævnet, fordi hans barn var død uden at blive døbt af præsten. Barnet havde været raskt ved fødslen, men da det var nogle dage gammel, blev det pludselig sygt. Man kunde ikke naa at faa hentet præsten, men fik fat i nogle nabokvinder, som døbte barnet i faderens, sønnens og den helligaands navn. Fru Anne Rantzau, patron for Mjolden kirke, fik nys om sagen og lod sin delefoged befale provsten, at han skulde give biskoppen underretning om det skete, idet hun mente, at manden burde straffes, fordi han ikke i rette tid havde ladet barnet komme til daaben og ikke, da det blev sygt, havde hentet præsten, der boede i byen. Kvinden, der øste vand paa barnet, mente hun ogsaa burde straffes, fordi hun ikke havde gjort det straks efter, at barnet blev født.⁷⁸⁾ Da de nærmere omstændigheder ikke var fuldt oplyst, lod landemodet Jens Andersen slippe for straf, men en paamindelse om at have flittigt opsyn med, at der ingen forhaling skete med hans børns daab, fik han da med hjem.⁷⁹⁾

Tidligere tiders angst for indgifte, for ægteskab mellem nær beslægtede, var meget stærkt udviklet. Og saa var de

⁷⁶⁾ Ribe Bispearkiv: Indkomne Breve 1569—1685 (V.).

⁷⁷⁾ H. F. Rørdam: Danske Kirkelove III 328 f.

⁷⁸⁾ Ribe Bispearkiv: Af Archidiakonatets Breve og diverse Dokumenter 1562—1695.

⁷⁹⁾ Landemodeprotokollen 51.

strenge bestemmelser fra catholicismens tid endda blevet lempet. Dengang havde ægteskab været forbudt mellem mennesker, der havde staaet fadder ved det samme barns daab. Indtil Struensees tid var slægtskab mellem mennesker, der var beslægtet i tredie led (næstsøskendebørn), forbudt uden særlig tilladelse fra myndighederne. Præsterne maatte for ikke at komme til at forse sig have god rede paa deres sognebørns slægtskabsforhold, og let kunde de komme til at begaa fejl. Søren Hegelund i Skærbæk, landemodets smertensharn, var nær kommet galt af sted. Det var i 1663, da han havde været præst i en 34 aar og altsaa maa antages at have været fortrolig med en præsts embedspligter, at biskoppen efter amtmanden i Haderslev Cai Ahlefeldts befaling lod ham fremkalde i synodet, fordi han havde forrettet en trolovelse mellem en mand af Riberhusstavn og en kvinde af Haderslevhus stav, som var beslægtet i tredie led. Hr. Søren kunde dog klare for sig: han fremlagde en tilladelse fra grev Schacks fuldmægtig til at vie dem. Men forrette vielsen af parret maatte han ikke uden tilladelse fra øvrigheden, og denne, d. v. s. amtmanden i Haderslev, forbød, endda i kongens navn, at foretage vielsen. Grunden var, synes det, at man ikke havde ansøgt om dispensation ved Haderslev amt. Hele sagen var et udslag af de altid ulmende kompetencestridigheder mellem Ribe og Haderslev.⁸⁰⁾

I 1647 maatte præsten i Brøns give møde i Ribe, fordi han imod et forbud havde trolovet kapellanen i Hviding, Thomas Henriksen, og en datter af Hans Andersen i Havervad, herredsfoged i Hviding herred.⁸¹⁾ Grunden til forbudet var, at præsten i Hviding mente, at kollegaen kun maatte trolove sine egne sognefolk eller dem, der kom med vidnesbyrd om at maatte trolove sig med hvem, de ønskede. Dommen gik ud paa, at præsten i Brøns havde forbrudt sig mod den kongelige forordning og skulde søge Kongelig Majestæts »hyldest og

⁸⁰⁾ Landemodeprotokollen 225 f.; Kragelunds Kopibog 168 f.; Acta A. XVII. 802 (Ra.).

⁸¹⁾ Denne, der tilhørte en kendt herredfogedslægt, var svigerfader til flere præster i Vestslesvig (Sønderjydsk Maanedsskrift 1936. 106).

naade«. Sagen ordnedes dog med en bøde paa 10 rigsdaler til fattige præsteenker.⁸²⁾

Den kirkelige straf overfor dem, der havde forset sig mod religionens og moralens bud, var først og fremmest det offentlige eller aabenbare skrifte, hvor synderen i menighedens paasyn og paahør maatte fortælle om sin synder. Mest var det forseelser mod det sjette bud, som der skulde skrifies for. Overtrædelser af dette bud forekom ogsaa dengang, selv om knapt saa hyppigt som nu. Efter en beregning, foretaget af kulturhistorikeren Gustav Bang, var gennemsnitligt 8,4 pCt. af de i perioden 1645—1699 i Danmark fødte børn avlet udenfor ægteskab, i perioden 1926—1930 var procenttallet 10,9 pCt.⁸³⁾ Normalt var saadanne forseelser oplagt. Tvivl kunde dog ogsaa opstaa. I 1656 havde et ægtepar i Hviding af præsten været suspenderet fra sakramentet, fordi konen var nedkommet seks uger for tidligt. Men da de for biskoppen aflagde ed paa, at de ikke havde haft legemlig omgang med hinanden før vielsen, fik præsten paabud om at modtage dem til sakramentet.⁸⁴⁾ I andre tilfælde, som i og for sig var oplagt, gik præsten selv i forbøn for dem, der havde forbrudt sig. Saaledes engang præsten i Døstrup Mikkil Andersen. En mand var blevet gift for tredje gang. Hans kone var kommet i barselseng otte eller 10 uger for tidligt. Fruen paa Trøjborg, Anne Rantzau, viste denne gang mere menneskelig forstaaelse og medlidenhed end i sagen mod Jens Andersen i Mjolden. Hun benaadede manden, vilde ikke beskæmme og skatte ham derfor, gav afkald paa den bøde, der kunde tilkomme hende. Præsten spurgte biskoppen, hvordan han skulde forholde sig i sagen og lagde et godt ord ind for lovovertræderne. Han saa ikke gerne, at de fattige folk skulde beskæmmes. Iøvrigt oplyste han, at i biskop Iver Hem-

⁸²⁾ Landemodeprotokollen 94 f.; Ribe Bispearkiv: Hviding Herred: Ad Reg. Nr. 7, Capsa 16, Pk. 1 (V.); Indkomne Breve 1569—1685 (V.).

⁸³⁾ Gustav Bang: Kirkebogsstudier 70; Statistisk Aarbog 1935. 22.

⁸⁴⁾ Landemodeprotokollen 141; jvnf. 228, hvor en sag af samme art fra Vester-Vedsted fik samme udfald.

mets tid var en lignende sag i Randerup blevet ordnet i stilhed og uden beskæmmelse for de paagældende.⁸⁵⁾

Men ogsaa for andre forseelser kunde man blive dømt til at staa offentligt skrifte. En mand i Toftlund, som »... af overflødighed og drukkenskab i en ligprædiken haver menigheden til forargelse overgivet sig ...«, skulde med det første offentligt afbede sin synd i menigheden.⁸⁶⁾ 1637 forpligtede en anden mand sig til at indstille sig til aabenbar afløsning. Gjorde han det ikke, skulde sognepresten procedere efter kirkedisciplinen og paa tre søndage lyse ham til bands; hvis det saa ikke hjalp, skulde han endelig bandsættes.⁸⁷⁾ En mand, der af kirken var sat i band, var paa en maade en udskudt, staaende udenfor de hæderlige og agtværdiges samfund. Sakramentet var ham forment, og han maatte ikke indbydes eller komme til noget hæderligt samkvem. Han kunde faa adgang til at høre Guds ord i kirken, men skulde der »have særdeles et sted for sig«. Vilde han alligevel ikke bøje sig, skulde han stævnes for landemodet, »... og da ved dom sit herskab at overantvordes og siden af vore lande og riger at forvises ...«. ⁸⁸⁾

Præsternes moralske vandel:

Det er kendt, at man i tidligere tid drak meget stærkere end nu om dage. og drukkenskab og beruselse hørte nærmest til dagens orden. Betegnende er det saaledes, at man i Aabenraa i begyndelsen af det 17. aarhundrede fastslog, at fogden skulde holde ting »gut zeitt tages«, for at parterne kunde møde ædru paa tinge.⁸⁹⁾ Men med præster var det selvfølgelig noget andet. For deres vedkommende kunde selv en let rus ikke gaa an. De skulde staa som eksemplet for menigheden. Skete det, at »... nogen præst befindes saa beskænket, at (han) ikke

⁸⁵⁾ Ribe Bispearkiv: Af Archidiakonats Breve og diverse Dokumenter 1562—1695.

⁸⁶⁾ Landemodeprotokollen 126.

⁸⁷⁾ Landemodeprotokollen 19.

⁸⁸⁾ H. F. Rørdam: Danske Kirkelove III 149 f.

⁸⁹⁾ Aabenraa Byarkiv: Claus Esmarchs Optegnelsesbog.

kunde gøre sit embede (hvad heller han fordres til nogen eller ikke) uden forargelse, da skal han straks uden videre paamin- delse dømmes fra sit kald«.⁹⁰⁾ Det var jo haarde bestem- melser, og skulde de være opfyldt til punkt og prikke, var der sikkert mangen en god og agtværdig præstemand, der havde maatte opgive præstegerningen. Men biskop og provster var ogsaa mennesker. Ogsaa de har vel kendt lidt til de mere verdslige glæder, har vidst, at i vinen og brændevinen kunde et menneske glemme sorger og bekymringer for en stund, og erkendt, at selv en kirkens mand som menneske kunde have en ret til at søge denne trøst, naar verden stod ham for haardt imod. I den her behandlede periode var der ingen præst i Vest- slesvig, der blev dømt fra embedet af den grund. I de tilfælde, hvor sager af denne art behandlede, slap de paagældende med skarpe paamindelser. Og dog var det alvorlige beskyldninger, som i 1642 rejstes mod kapellanen i Skærbæk, Thomas Buck. Da han midt under gudstjenesten kom tilbage til kirken efter en lille udflugt paa naturens vegne, gik han ravende op ad gulvet. Senere forstyrrede han Peder Skrædder i sangen under messen. Under prædikenen havde han ikke blot sovet, men han havde snorket, saa man kunde saa godt som høre det i prædikstolen.⁹¹⁾ I 1639 var det sognepræsten i Spandet, Peter Johansen, der stod anklaget for at have været drukken ved gudstjenesten. Nu havde pastoren fornylig været syg, og han havde forskaffet tingvidne og sognevidne paa, at det var syg- dommen, der var skyld i kalamiteten. Biskoppen havde ved visitatsen selv forhørt menigheden, som alle excuserede ham. Det blev saa til, at han alvorlig og »haardelig« blev paamindet om at være ædru og afholdende, ellers vilde han snart være uden embede.⁹²⁾ Men paamindelsen hjalp ikke. Otte aar se- nere er det galt igen med Hr. Peter, og saa havde biskoppen endda selv ved visitatsen i Spandet kirke 1646 paamindet ham

⁹⁰⁾ H. F. Rørdam: Danske Kirkelove III 267.

⁹¹⁾ Landemodeprotokollen 64 f.

⁹²⁾ Landemodeprotokollen 34.

om at føre et ædrueligt og skikkeligt levned. Denne gang var det ikke blot brændevinsflasken, han kikkede for dybt i; han gav sig ogsaa hen til tobaksdrikken. Det kunde have været kulturhistorisk interessant at faa lidt nærmere at vide om, hvordan dette gik for sig. Mærkeligt lyder det i hvert fald. Den Spandet præst synes imidlertid ikke at være kommet sig af sin sygdom endnu, svag var han, og han erkendte for sin svagheds skyld at bruge for en skilling brændevin hver morgen »... og vilde forhaabe, at ingen hannem nogen overflødighed enten med brændevin eller tobak at bruge skal overbevise, lovende ogsaa herefter under sit kalds fortabelse uden videre paamindelse og foregaaende dom endelig og aldeles al brændevin og tobak drikken sig at entholde«. Forpligtelsen er indført i protokollen, og den angrende synder har egenhændigt underskrevet den.⁸³⁾ Om det saa hjalp, er det ikke let at sige noget om. I hvert fald kom landemodet ikke mere til at beskæftige sig med Hr. Peters morgenlige styrkedrikke. Senere fik han iøvrigt kapellan.⁸⁴⁾ Forhaabentlig er det ikke afholdenheden, der helt har slaaet ham ud.

De Spandet præster synes at have været lidt for sig selv. Om en af Peter Johansens forgængere, der ogsaa bar navnet Peter, fortælles det, at han paa 12 skridts afstand skal »have skudt med en flitsbue saa vis, at han aldrig fejlede.«⁸⁵⁾ Og Jens Petersen Møller, der 1660 blev præst i Spandet,⁸⁶⁾ fortælles der endnu meget mere og meget værre om. Han havde først været præst i Ensted sogn. Men det gik ikke saa godt. I 1642 blev han afsat, og grunden var, at han drak for meget og ikke

⁸³⁾ Landemodeprotokollen 89.

⁸⁴⁾ Arends: anf. sted I 288.

⁸⁵⁾ Rhode: Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse 508.

⁸⁶⁾ Den 20. juni 1660 meddelte biskoppen provsten, at sognefolkene i Spandet overløber ham om at faa Jens Møller til præst. Han har allerede erhvervet præsentatsbrev af amtmandens fuldmægtig (Kragelund Kopibog 122). Den 2. novbr. blev han i Ribe paamindet om ikke at befatte sig med kirketjenesten i Spandet sogn, før han havde faaet kollats fra lensmanden og derpaa konfirmation af biskoppen i Ribe (Landemodeprotokollen 180). Den 19. december 1660 konfirmeredes hans kaldsbrev (Kragelunds Kopibog 125).

paa tilbørlig vis overholdt det sjette bud.⁹⁷⁾ Efter at være afsat, blev han dogn i Bedsted. Som saadan kaldtes han stadig Hr. Jens og skal have faaet lov til at beholde sin præstekjole.⁹⁸⁾ Iøvrigt oplyser biskoppen i Ribe ved forhandlingerne om hans kaldelse i 1660, at han havde faaet hertugens »restitution« for sin forseelse.⁹⁹⁾ Om hans senere skæbne fortæller en af hans efterfølgere paa Ensted prædikestol, Marcus Kjær (1848—1857), følgende: sognemændene i Spandet kendte ham som en munter og lystig mand og ønskede derfor at faa ham til præst. Paa deres opfordring søgte han kaldet. Han fik det, men maatte love biskoppen, »at han aldrig mere vilde gaa i kroen«. Bønderne savnede ham imidlertid her. Men sit løfte kunde han jo ikke bryde. Bønderne var dog ikke jyder for ingenting. Raad manglede de ikke, og lune havde de. Paa hans vægning svarede de ham: »Saa kunde vi jo bære jer derhen!« — »Det gaar an!« svarede præsten, thi nu gik han ikke i kroen. Ordsproget: »Det gaar an, sagde Spandet præst, da bar de ham i kroen« stammer herfra.¹⁰⁰⁾ Omkring 1786 siges det at være i alle danskes munde.¹⁰¹⁾ Hvormeget sandt der er i historien, lader sig vel ikke mere efterprøve. Men gammel er den i hvert fald. Alle-rede 1724 fortæller Bedsted præsten i sin kirkebog, da en ung mand var død: »Samme person havde til oldefader Hr. Jens Spandet, præst, som sagde: Det gaar an, da de bar ham i kroen«.

Naar man tager Jens Møllers tidligere meriter i betragtning, kunde man have ventet at se ham som en flittig gæst hos biskoppen i Ribe. I de fire aar efter 1660, hvorfra landemode-

⁹⁷⁾ I hans efterfølgers embedsed hedder det: »successor Johannis Molleri Ripensis, remoti adulteri« (O. H. Moller: Beitrag zur Kirchen- und Prediger Geschichten der Aemter Apenrade, Hadersleben etc. 5).

⁹⁸⁾ Bedsted Præstearkiv: 1754 »Geographisk-historisk Beskrivelse over Bedsted og tilliggende Sognebyer«; C. c. 3 (1569)—1807 Ældre Papirer angaaende Kirkens og de kirkelige Embeders Indtægter.

⁹⁹⁾ Kragelunds Kopibog 122.

¹⁰⁰⁾ Ensted Præstearkiv: H. 8. ca. 1707—1874 Forskelligt. 1.

¹⁰¹⁾ Rhode: anf. sted 508. Historien fortælles her iøvrigt om Jens Møllers forgænger Frederik Knudsen, der var præst i Spandet 1616—1630.

protokollen er bevaret, staar han kun anklaget een gang. Det var i 1663, og selvom sagen ikke angik drik eller hor, var den alvorlig nok. Han beskyldtes »... for allehaande punkter udi sine prædikener, som synes farlige og den menige mand udi hans menighed til forargelse, som han efter ordinansen burde at sættes til rette for ...«. Men han nægtede at have sagt dem paa den maade, »... som de udtydes, som han og nogle af de første haver forklaret ...«. Man kunde imidlertid ikke overbevise ham, og han synes ogsaa at være blevet støttet af sin menighed, hvis vidnesbyrd han kunde fremlægge. Under disse omstændigheder blev han forskaanet og slap med en paa-mindelse om »... at have sine prædikener udi god agt og tale varligen baade om det højærværdige sakramente og det hellige kors' betegnelse, tilhørernes salighed og salighedens middel og sligt mere og lempe sig efter deres forstand og administrere sakramentet paa dansk, som det sig bør ...«. ¹⁰²⁾ Hans letsindige udtalelser har vel mere været flotte bemærkninger end kætterske meninger. Letsindig har han været, hans liv viser det fra først til sidst.

En anden præst, der ogsaa var lidt mere letsindig end flertallet af sine kollegaer, var Anders Pedersen i Rødding. Han havde engang været beskyldt for lejermaal. I 1656 havde han strid med ridefogden Laurids Pedersen. Han havde ladet falde et hastigt og ubetænksomt ord om denne. Nu maatte han tilbagekalde det. Han havde intet at beskyldte ridefogden for paa hans gode navn og rygte til hans æres forklejning, og det var heller ikke i den mening, at ordene var blevet sagt. Da amtmanden Cai Ahlefeldt havde været tilstede, da de mindre pæne ord blev sagt, skulde han ogsaa have en undskyldning. ¹⁰³⁾

Af nordslesvigske præster i denne periode var det dog vist Søren Pedersen Hegelund i Skærbæk, som havde det voldsomste sind og den dristigste tunge. Hans udtryk kan minde ikke saa lidt om de første reformatorens kraftfulde renaissancesprog.

¹⁰²⁾ Landemodeprotokollen 222.

¹⁰³⁾ Landemodeprotokollen 137 f.

I hvert fald blev han i 1643 beskyldt for at have brugt udtryk som æretyve, gudsbespottere, øretudere og skændegæster om nogle af sine sognebørn, med hvem han var kommet i strid. Og en af dem, Anna Spandet, skulde han have frataget biskoppens stævning, slaaet hende og sagt, at hun var fordømt, og dristelig svoret, at han havde fordømt hende.¹⁰⁴⁾

Den kristne kirke har altid lagt stærk vægt paa sine gejstliges sædelige vandel. Seksuel afholdenhed var den absolutte fordring til katolicismens præster og klosterbeboere. Men menneskene er mennesker, selvom de bærer præstekjole eller munkekutte, og det er en kendt sag, at et betydeligt antal af de katolske præster ikke evnede at holde deres løfter paa dette omraade. Selv efter at præsteægteskabet ved reformationen blev tilladt, forekommer det, at præster gjorde sig skyldige i brud paa de almindelige moralske læreregler. Og straffen herfor var naturligvis tab af embede. Men ofte fik naade gaa for ret. Karakteristisk er saaledes et tilfælde fra 1636. Anker Jensen, præst i Ballum, var beskyldt for at have besøvet en kvinde. Sagen var drevet saa vidt, at han var dømt til at lov-værge sig for den sag. Det kunde han ikke, selvom han paa-stod at være uskyldig. Kongen gav den 1. december 1636 til-ladelse til, at han ikke skulde tiltales videre for denne sag. Han skulde straks fratræde Ballum sognekald, men fik lov til at blive kaldet til et hvilket som helst andet embede i Dan-mark.¹⁰⁵⁾ I 1647 blev Anders Pedersen i Rødding stævnet efter Haderslev amtmandens befaling. En kvinde havde ved sit barns daab i Hammelev kirke tredie juledag 1646 udlagt ham som barnefader. Han benægtede det blankt, han havde aldrig ukyskeligen haft omgang med kvinden.¹⁰⁶⁾ Udfaldet af sagen

¹⁰⁴⁾ Landemodeprotokollen 79 f.; jvnfr. Sønderjydsk Maanedsskrift 1936. 110 f, hvor der er redegjort for en injuriersag, som ridefoged Hans Outzen i 1663 anlagde mod Hr. Søren. Bispen udtalte i den anledning, at nu maatte det være slut med hans evige trætter og stridigheder, som øvrigheden i saa mange aar havde fundet sig i (Krage-lunds Kopibog 168 f., 175).

¹⁰⁵⁾ H. F. Rørdam: Danske Kirkelove III 258 f.

¹⁰⁶⁾ Landemodeprotokollen 89 f.

kendes ikke, men afskediget blev den anklagede i hvert fald ikke. Ti aar før havde Rødding præstens kollega, den oftere omtalte Søren Hegelund, paa lignende maade staaet anklaget for lejermaal med Else Brodersdatter, der havde været amme hos ham. Præsten synes en tid at have været suspenderet, men fik dog lov til foreløbig at fortsætte »... eftersom menigheden i denne vinter ikke vel kan med tjeneste opholdes«. Sagen behandlede gang paa gang af landemodet, men til sidst lod man den falde, antagelig fordi det blev oplyst, at ammen var blevet paavirket af kapellanen Jacob Hansen, med hvem Søren Hegelund — som med næsten alle sine kapellaner — levede i det daarligst tænkelige forhold.¹⁰⁷⁾ I 1662 blev Niels Hjortlund i Mjorden suspenderet, fordi han havde besøvet sin fæstemø. Men kaldet beholdt han i hvert fald, og det samme gælder præsten i Hygum, hvis kone i 1636 nedkom ti uger for tidligt; der var nok udstedt vidnesbyrd om, at barnet var ufuld-
baarent, men disse var ikke udstedt af de kvinder, som havde synet barnet, men af deres mænd, og de var ikke taget til tinge.¹⁰⁸⁾

Kirkernes økonomiske forhold:

Kirkerne havde forskellige indtægtskilder, næsten alle af middelalderlig oprindelse. Kirkens økonomiske forhold vareto-
ges af kirkeværgerne. Efter en instruks fra 1609, udstedt af ærkedegnen og Johanns Faust, skulde de indkræve kirkens
iindtægter hvert aar før Mikkels dag og have dem parat i rede penge. Var der tale om større reparationsarbejder ved kirken eller andre udgifter, der oversteg fire eller seks mark, skulde de først indhente ærkedegnens raad og samtykke,¹⁰⁹⁾ og dette forbud indskærpedes i 1653 ved en skrivelse til provsterne:

¹⁰⁷⁾ Landemodeprotokollen 19 ff.; 28 f.; jvnfr. Sønderjydske Maa-
nedsskrift 1936. 107.

¹⁰⁸⁾ Kragelunds Kopibog 76, 145.

¹⁰⁹⁾ Instruksen er indskrevet i en række bevarede kirkeregnskabs-
bøger fra Hviding herred (i præstearkiverne).

uden biskoppens samtykke maatte de ikke befatte sig med bygning eller arbejde paa kirkerne.¹¹⁰⁾ Indsættelsen af kirkeværger førte ogsaa engang til sammenstød mellem ærkedegnen i Ribe og amtmanden i Haderslev. I 1654 afviste biskop Kragelund i et brev til kancellisekretæren Erik Kragh en klage over, at han skulde have fjernet kirkeværger, som amtmanden »for saa mange aar tilskikket.« Der var i hans tid to, som havde resigneret, begge var gamle udlevede mænd, hvoraf den ene endog lod kirken forfalde. Iøvrigt: efter Kolding recessen er det ærkedegnen, der hører regnskaberne, og amtsskriveren er kun bisidder paa amtmandens vegne. Der meldes intet om, at amtmanden har ret til at indsætte kirkeværger, og biskoppen afviser paa det bestemteste, at han skulde have en saadan ret.¹¹¹⁾

Naar regnskaberne skulde høres, fik kirkeværgerne paabud om at give møde med regnskaberne og pengene. Som regel blev alle kirkeværgerne i et herred tilsagt til at møde i en af herredets kirker.¹¹²⁾

Langt den vigtigste af kirkens indtægter var tienden. Tiendeforholdene var meget forskellige i kongeriget og i de vestslesvigske sogne. I Tørninglen var korn-tienden ligesom i kongeriget delt i tre dele: præste-, kirke- og kongetiende, mens reglen i Sønderjylland — saaledes ogsaa i det gottorpske Vestslesvig — ellers var den, at der kun blev ydet en femtendedels tiende, saaledes at præsten og kirken hver fik halvdel.¹¹³⁾ Ogsaa i Tørninglen blev der kun tiendet med en femtendedel, hvoraf præsten fik halvdel, mens kongen og kirken

¹¹⁰⁾ Kragelunds Kopibog 17 f.

¹¹¹⁾ Kragelunds Kopibog 57.

¹¹²⁾ Kragelunds Kopibog 37, 62.

¹¹³⁾ Paa Ærø gjaldt særlige regler. Der opkrævedes tienden med en tyvendedel og deltes mellem præst og kirke (Neue Staatsb. Magazin IX 173). Ogsaa paa Als deltes tienden i to dele, saaledes at kongen ingen tiende fik. Det hedder i en bestemmelse fra 1621 om tienden paa Als: »... skulde bønderne til kirke og præst tiende den tyvende kær, men i hvilke sogne den 15. kær bevislig eller brugelig er, der skulde de og tiende den 15. kær, som er i Ketting og Tuntoft (d. v. s. Nordborg) sogn«. Angaaende Oksbøl var der strid (kopi i Nordborg Præstearkiv).

delte resten. De ikke kongelige fæstere, hvad enten de nu hørte under Gram, Schackenborg eller Lindeved, betalte den herskabelige del, altsaa $\frac{1}{4}$, til godsherren. Grunden til dette ejendommelige forhold var, at biskopstienden, der i kongeriget ved reformationen var blevet inddraget under kronen og forandret til kongetiende, i Sønderjylland var blevet ophævet kort efter maj 1525.¹¹⁴⁾ Kirkens 30del blev dog i Haderslev amt delt mellem kirken og kronen. I Tørninglen blev dette forhold ved at bestaa, mens kongens andel i tienden i Haderslev provsti, bortset fra en mindre afgift,¹¹⁵⁾ paa et eller andet tidspunkt blev givet tilbage til kirkerne.¹¹⁶⁾ Kongetienden blev ligesom i kongeriget som regel bortfæstet. I 1648 fik fiskemester og ridefoged Hans Bartram koncession paa kongetienden af de tørninglenske kirker. Ofte fæstedes den af bønderne selv. 1615 havde fire mænd i Skærbæk sogn dette sogns kongetiende i fæste.¹¹⁷⁾

I enklavesognene var forholdene ikke helt klare. Paa forhaand skulde man mene, at der her herskede de samme forhold som i kongeriget. Der kan heller ingen tvivl være om, at der har været ydet kongetiende af disse sogne. Kronens tiende af Møgeltønder, Daler og Ballum sogne nævnes udtrykkelig i 1647/48,¹¹⁸⁾ og den sidste blev skødet til grev Schack i 1661.¹¹⁹⁾ Kongetienden af kirkerne i Lø herred er maaske gaaet over til Trøjborg. Om der ogsaa i enklavesognene har været tiendet med en tiendedel, er ikke helt klart. 1558—1561 var der

¹¹⁴⁾ Kirkehistoriske Samlinger 4. r. I 588; Jørgen Boetius' beretning i Nye kirkehistoriske Samlinger II 276.

¹¹⁵⁾ Angaaende den i 1649 og 1652 paalagte afgift paa $1\frac{1}{2}$ skilling lybsk af hver trav af konge- og kirketienden se: Haderslev Katedralskoles Arkiv: 1584—1790 Ældre Sager og Achelis: Haderslev i gamle Dage II 172. Angaaende den saakaldte straatiende, hvis oprindelser meget uklar: Haderslev Amtsarkiv: Kirkevisitatorialsager til den slesv. Registratur Nr. 1; Jahrbücher für die Landeskunde IV 73.

¹¹⁶⁾ Neue Staatsb. Magazin I 330; Jahrbücher für die Landeskunde IV 73; Kirke-Kalender for Slesvig Stift 1862. 155; Haderslev Lensregnskaber (Ra.).

¹¹⁷⁾ Acta A. XVII. 802 (Ra.); Haderslev Lensregnskaber 1615 (Ra.).

¹¹⁸⁾ Riberhus Lensregnskab 1647/1648 (Ra.).

¹¹⁹⁾ Kronens Skøder II 110.

strid mellem præsten og sognefolkene i Møgel­tønder angaaende tienden. To kongebreve befalede bønderne, at de i tiende skulde give hver tiende kær­v, og siden skulde tienden deles mellem præst, kirke og kronen. Bønderne klagede over denne bestemmelse, og lensmanden skrev til kongen angaaende sagen. Han hævdede, at der ikke tidligere var blevet givet saadan tiende og heller ikke blev givet det af de omliggende sogne. Han bad om, at de for fremtiden maatte give det samme, som de havde givet i gamle dage.¹²⁰⁾

Som det vil ses, var tiendeforholdene i Vestslesvig temmelig forskelligartede og udviklede. Bedre blev det ikke ved, at der fandtes ikke saa faa undtagelser fra de almindelige regler. Til Løgumkloster amtsstue betaltes der saaledes tiende af byerne i birket (Nørre-Løgum og Løgumkloster sogne samt Alslev og Vesterhøjst i Højst sogn) samt af Bodsholm i Højst sogn og af Kummerlev, Svanstrup og Trælborg i Brede sogn (før 1639 afløst med penge).¹²¹⁾ Da der i Nørre-Løgum sogn, der dengang ogsaa omfattede Løgumkloster, ingen tiende betaltes til kirken, og præsten kun fik tiende af Ellum by og to gaarde i Løjtved, maatte begge have hjælp fra Brede kirke, der var meget velhavende, samt fra amtsstuen i Løgumkloster.¹²²⁾ Disse forhold skyldes, at klostret havde ejet kirkerne i Nørre-Løgum og Brede og dermed tienderne,¹²³⁾ som da er blevet erlagt paa klostret, efter sækulariseringen paa amtsstuen. Efterhaanden er tiendefgifterne antagelig gledet sammen med de øvrige afgifter, som bønderne skulde betale. Mens erhvervelsen af tienderne af Brede og Nørre-Løgum sogne allerede var sket i det 12. eller 13. aarhundrede, var forholdet mellem Løgumkloster og byerne Alslev og Vesterhøjst først blevet ordnet paa reformationstiden. Abbeden i Løgumkloster hævdede, at Løgum kirke fra arilds

¹²⁰⁾ Tyske Kancelli. I. A. — 1670 X. »Die geistliche Jurisdiction« (Ra.).

¹²¹⁾ Løgumkloster Amtsregnskab 1639 og 1644/1645 (Ra.).

¹²²⁾ Acta C. V. 2. 182 og 3. 239; Acta A. VI. 74, Nr. 16; 87, B. 1. i. Afgiften fra Brede kirke ophævedes først ved kongelig reskript af 30. juli 1819 (Aabenraa Provstearkiv: Brede).

¹²³⁾ Scriptores Rerum Danicarum VIII 15 f, 113 ff.

tid var de to byers rette sognekirke, saa meget desto mere som byerne laa i Lø herred og Ribe stift, der gik til Arnaaen, mens Højst hørte til Slesvig stift og Slogs herred. Klostret erhvervede flere breve angaaende dette forhold, udstedt af biskop, hertug og kongen. Men i 1529 gik abbeden dog »... for Guds skyld og for velbyrdige mænds skyld, som er mester Clawes Görtssen, Mattis Görtssen og andre dannemænds bønns skyld ...« med til, at de to byer skulde høre til Højst kirke. Til gengæld skulde klostret have halvdelen af al tienden af de to byer og af Bodsholm, mens præsten og kirken skulde dele den anden halvdel.¹²⁴⁾

I Abild sogn var tiendeforholdene særligt indviklede, hvis man da kan tro præsten, der i 1648 skriver, at nogle giver en tyvendedel, nogle en enogtyvendedel, ja nogle maaske en tredivtedel, som saa skal deles mellem præst og kirke. Men de delte ikke lige: præsten fik $\frac{2}{3}$ og kirken $\frac{1}{3}$. Saadan havde det været fra gammel tid. Der førtes en lang strid mellem sognemændene og præsten Matthias Friis. Ved en kontrakt af 10. juni 1648 lykkedes det at komme til enighed om en del stridspunkter. Sognemændene gik ind paa præstens ønske om, at tienden, ligesom i andre sogne, blev delt saaledes, at præsten fik hele tienden af visse byer, kirken af andre. I Abild skulde præsten have de $\frac{2}{3}$ af tienden, det blev altsaa 14 af sognets 21 bol. Det skulde staa ham frit for at tage tienden paa marken eller modtage den af sognemændene. Præsten havde gjort krav paa, at der ligesom i de omliggende sogne skulde ydes en femtedels tiende, men han fik kun en tyvendedel af de byer, hvis tiende skulde tilfalde ham. Til gengæld gav hans Sognebørn ham forskellige økonomiske indrømmelser.¹²⁵⁾

I Sønderjylland var det allerede i det 16. aarhundrede almindeligt, at der ikke blev tiendet i kærven, men i skæppen, i rent korn efter en fast overenskomst. En saadan afløsning

¹²⁴⁾ *Scriptores Rerum Danicarum* VIII 29 ff; Tønder Provstearkiv: Højst: »Zum Kircheninventar....«.

¹²⁵⁾ *Acta A. XX. 2531 (Ra.)*.

var absolut den mest praktiske for tiendeyderen, men maaske næppe saa fordelagtigt for tiendenyderen. Bortset fra det rent praktiske ved denne ordning havde den ogsaa den fordel for tiendeyderne, at de derved beholdt straaet af tienden, hvilket havde stor gødningsmæssig betydning. I 1709 fortæller sognepræsten i Rødding, at bønderne fører tienden til præstegaarden i rent korn, »... naar han føjer samme i deres begæring, at de kan beholde deres straaefoder selv«¹²⁶⁾ Lignende betragtninger fremføres gang paa gang af tiendeyderne, da tiendeafløsningen i det 18. aarhundrede blev aktuel i kongeriget.

Øvrigheden tog som regel stilling imod afløsningen, som den flere gange udtrykkelig forbød. Den 27. december 1575 udstedte hertug Hans saaledes en forordning om, at saavel kirke- som præstetiende skulde erlægges i kærven. Præsterne og kirkeværgerne skulde selv drage rundt og udtage tiendekornet,¹²⁷⁾ og nogle faa aar efter udgik der et kongeligt brev om, at sognemændene i Ballum sogn skulde yde deres tiende i kærven, ikke i skæppen.¹²⁸⁾

Men trods de forskellige forbud, blev der indgaaet tiendeoverenskomster. I 1583 enedes man i Emmerlev om, at kirketienden for fremtiden skulde leveres i rent korn. Blev afgiften ikke betalt i rette tid, havde kirkeværgerne ret til at pante derfor. I 1615 klagedes der over, at ærkedegnen i Ribe i modsætning til, hvad der var gammel skik og brug, tvang indbyggerne i Emmerlev til at tiende paa marken.¹²⁹⁾ En lignende overenskomst som i Emmerlev fandtes med hensyn til præstetienden i Højer sogn allerede i det 16. aarhundrede.¹³⁰⁾ I Brede sogn indgik amtmanden i Løgumkloster Siwert v. d. Wisch og sogne-

¹²⁶⁾ Haderslev Amtsarkiv: Forarbejder til Jordebogen 1706 ff.

¹²⁷⁾ Rhode: Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse 13 f; jvnfr. hertug Hans' brev af 4. august 1578 (Topografica: Haderslev (1434—1748) »Copiale von Priv. und Verordn. pp« 65 ff.).

¹²⁸⁾ Corpus Constitutionum II 127; Kancelliets Brevbøger 1579 15/3.

¹²⁹⁾ Acta XX. 2539 (Ra.).

¹³⁰⁾ Rolfs: Geschichte des Kirchspiels und Fleckens Hoyer' 89 f.

folkene den 16. oktober 1594 overenskomst om, at i stedet for som hidtil at betale tienden »in garuen«, skulde der herefter betales 44 ørtug korn, halvt rug, halvt byg. Denne afgift blev dog ogsaa afløst, idet det fastsattes, at der for hver ørtug korn skulde betales tre mark og fire skilling. Overenskomsten var til evige tider uopsigelig fra begge sider.¹³¹⁾ I Højst havde præsten ogsaa været nødt til at enes med beboerne om en afgift i rent korn; men da han i 1639 beklagede sig derover, bestemte amtmanden, at tienden skulde leveres in natura. Præsten kunde ikke være bundet af de aftaler, som forgængerer havde truffet med sognefolkene. Naar der i den følgende tid blev truffet aftale om afløsning, gjaldt overenskomsten kun i et aar. I 1675 enedes man dog atter om en nyordning: præsten skulde herefter have 75 tønder rent korn.¹³²⁾

Ofte var tienden afløst paa den maade, at der betaltes en bestemt afgift af hver gaard eller hver otting. I Visby sogn saaledes omkring 1650: 10 skæpper byg og to skæpper rug i godt ydefærdigt rent korn af hver gaard.¹³³⁾ En tilsvarende ordning fandtes ogsaa i Ballum sogn 1649 for præstens vedkommende og senere i Skast for kirkens vedkommende.¹³⁴⁾ Selvom der ikke var truffet nogen bestemt overenskomst, var det dog ret almindeligt, at kirketienden for nogle aar bortfæstedes til sognefolkene eller til enkelte af dem.¹³⁵⁾ Der kunde naturligvis ogsaa godt kun træffes overenskomst med tiendeyderne i en enkelt af sognets byer. I 1636 saaledes med bymændene i Vesterbæk, Roager sogn.¹³⁶⁾

Løvrigt var forholdene skiftende fra sogn til sogn, fra egn til egn. I det store og hele synes det, som om afløsningen var

¹³¹⁾ Ribe Bispearkiv: Archidiakonats Kirkeregnskaber for Lø med flere Herrede 1554—1660.

¹³²⁾ Tønder Provstearkiv: Højst: »Zum Kircheninventar«.

¹³³⁾ Regnskabsbog for Visby Kirke 1649—1773.

¹³⁴⁾ Sønderjydske Aarbøger 1930. 63; Skast Præstearkiv: C. c. 1. 1738—1773 Kirkeinventarier.

¹³⁵⁾ Se for eks. for Mjoldens vedkommende: Kragelunds Kopibog 47.

¹³⁶⁾ Ribe Bispearkiv: Chr. Bordings Kirkeregister 1639 (V.). Senere opstod der en stor strid om denne kontrakt (Ribe Bispearkiv: Hviding Herred Ad. Reg. Nr. 7, Capsa 16, Pk. 1).

almindeligere, desto længere man kommer mod syd, og hyppigere fandt sted for kirkernes end for præsternes vedkommende. I Lø herreds seks sogne var præstetienden i 1649 kun afløst i Ballum og Visby sogne, mens Kirketienden omkring 1650 i hvert fald var afløst eller bortforpagtet i fem af de seks kirker.¹³⁷⁾

Af kirkens øvrige almindelige indtægter kan nævnes de saakaldte kopenge, i registrene ofte betegnet med hura vaccarum. Det var afgifter af evige køer eller jernkøer. Disse var, som regel i den katolske tid, blevet skænket til kirken som sjælegave. Da kirkeværgerne ikke kunde passe en større besætning, blev de sat ud til bønderne, som betalte en afgift af dem. Men afgiften varede ikke blot saa længe, koen levede, men til evindelig tid. Koen kunde ikke dø. Ved en skrivelse af 31. marts 1679 fastslog amtmanden i Haderslev udtrykkeligt, at selvom en mand overtog en øde gaard uden besætning, skulde han betale den koafgift, der hvilede paa gaarden.¹³⁸⁾ Antallet af køer var selvfølgelig varierende fra sogn til sogn, for eksempel:¹³⁹⁾

Vodder:	19	Gram:	9	Skærbæk:	6
Rejsby:	15	Randerup:	15	Spandet:	10
Hviding:	15	Døstrup:	19	Toftlund:	29
Arrild:	31	Mjolden:	13	Rømø:	44
Agerskov:	48	Visby:	30	Bevtoft:	38
Tislund:	22	Brede:	32	Nustrup:	42
Branderup:	24	Brøns:	5	Skrydstrup:	17

Afgiften var i de her nævnte tilfælde enten 1½ eller to skilling.

¹³⁷⁾ Sønderjydske Aarbøger 1930. 63 ff. I Lundtofte herred var kirketienden som regel ogsaa afløst (Neue Staatsb. Magazin II 875). I Als sønder herred, hvortil Kegnæs den gang ikke hørte, blev i 1690 saa at sige al præste- og kirketiende ydet i korn (Acta A. VI. 209 (Biskoppen over Als og Ærø)).

¹³⁸⁾ Top. Haderslev Amt: 1434—1748) »Copiale von Priv. und Verordnungen p. p.« 313.

¹³⁹⁾ Ribe Bisperkiv: Chr. Bordings Kirkeregister 1639 (V.) samt Kirkeregnskabsbøgerne; jvnfr. Sønderjydske Aarbøger 1930. 226 ff.

Foruden køer var det ogsaa i middelalderen almindeligt, at fromme folk eller folk med en lidt sort samvittighed skænkede kirken enkelte agre eller tofter. Paa denne maade er det meste af den jord, der benævnes kirkestuf, blevet til. Kirken lejede jorden ud mod en vis afgift. Det meste af denne jord blev reddet igennem de vanskelige aar under reformationen, men paa grund af pengenes synkende værdi, blev afgifterne i tidens løb mindre og mindre værd, og i det 17. aarhundrede drejede det sig ikke om ret store beløb, tit kun nogle faa mark. Bedst stillet var kirken i de tilfælde, hvor afgiften erlagdes i korn. I nogle sogne havde kirken ogsaa en eller flere gaarde, som selvfølgelig ogsaa maatte bortfæstes.

En indtægtskilde, der undertiden kunde være ret betydelig, var rentepengene af kapitaler, udlaant til private eller til andre kirker. Det kunde ofte dreje sig om ret store beløb. I 1631 havde Agerskov 2137 mark lybsk, Roager 925 mark lybsk og 1 skilling, Brøns 1156 mark lybsk, Skærbæk 1182 mark lybsk og 8 skilling, Arrild 1029 mark lybsk, 5 skilling og 6 d. paa rente. Var hus eller gaard sat til »visse og forvaring« for kirkens penge, var salg eller bortpantning forbudt. Blev renterne ikke betalt til rette tid »... paa skammel, naar regnskab gøres... da skal straks med lovmaal forfølges og udgive hovedstol og rente og have forbrudt 18 skilling til fyrstelig naade og 18 skilling til kirken...«¹⁴⁰⁾ Som oftest var disse kapitaler erhvervet ved opsparing, men tit stammede de fra gaver. Ogsaa efter reformationen forekom det ret hyppigt, at fromme sognefolk betænke kirken eller de kirkelige institutioner. I Ubjærg havde Bendix Petersen saaledes foræret kirken 88 mark lybsk, og omkring 1590 skænkede Jens Petersen den ældre 100 mark til kirken, »... dass ein Karn Haus vor der Norder Thür dafür sollte gebawet werden...«. Men døren blev muret til, og pengene sat paa rente. Hemme Fridrichsen i Sæd forærede i 1652 kirken 50 mark, hvoraf renten skulde bruges til at betale

¹⁴⁰⁾ Acta A. XVII. 802 (Ra.); Top. Haderslev Amt: (1434—1748) »Copiale von Priv. und Verordnungen p. p....« 68 ff.

skolepenge for fattige børn i sognet. Naar adelige eller de velstaaende bønder købte begravelser i kirken, maatte de betale godt derfor. Omkring 1650 gav Marrin Fridrichs saaledes 50 mark til Ubjærg kirke for en begravelse. Hver gang den blev aabnet, skulde der betales tre mark.¹⁴¹⁾ Og en del aar senere betaltes der 50 mark til Brede kirke for en begravelse i kirken til forvalterfruen paa Trøjborg.¹⁴²⁾

Kirkernes Udgifter var meget mere mangeartede og forskellige end deres indtægter. Visse poster gik igen fra aar til aar. Som eksempel kan tages Brøns kirkes ordinære udgifter for aaret 1654:

Provsten: 6 mark	studenterpenge for Vester-Vedsted
tjeneren: 8 skilling	kirke i to aar: 6 mark
skriveren: 3 mark	kirkens klæder at to: 2 mark
studenterpenge: 3 mark	de fattige: 3 mark
præsten: 3 mark	skolemesteren: 3 mark
degnen: 3 mark	til fortæring: 5 mark. ¹⁴³⁾

Af andre udgifter, der var stadigt tilbagevendende, kan nævnes katedraticum, der indførtes ved kgl. brev af 23. juni 1683, og var en afgift paa en rigsdaler af alle kirker, hvad enten de var »... under jure patronatus heller ej, med mindre det af skødene kan bevises, at de for slig cathedratico at udgive er fri og forskaanede...«.¹⁴⁴⁾ Desuden penge til voklys og til vin og brød, forsaavidt der ikke var henlagt særlige indtægter hertil.

Af de uvisse udgifter gik langt de fleste selvfølgelig til kirkens reparation og vedligeholdelse. Kirkeregnskaberne indeholder derfor værdifulde bidrag, ikke blot til kirkernes bygningshistorie, men ogsaa til datidens handelshistorie. Man faar saaledes, for at tage et par eksempler, et stærkt indtryk af, i hvor høj grad sognene i Haderslev vesteramt betragtede Ribe

¹⁴¹⁾ Ubjærg Præstearkiv: C. c. 1. 1581—1906 Kirkeinventarier og forskellige Efterretninger og Indberetninger. Angaaende legater til Højer kirke se Rolfs: anf. sted 31 f., 45.

¹⁴²⁾ Trøjborg Godsarkiv: Pk. 8. Kirker og Skoler.

¹⁴³⁾ Ribe Bispearkiv: Archidiakonats Kirkeregnskaber for Tørninglen 1625—1688; Regnskaber 1591—1654.

¹⁴⁴⁾ Top. Haderslev Amt: 1434—1748) »Copiale von Priv. und Verordnungen p. p....« 294 f.

som deres naturlige handelsforbindelse. En undtagelse danner dog tømmerhandelen, hvor Aabenraa er absolut dominerende. Denne by havde allerede i det 17. aarhundrede meget stærk forbindelse østpaa, især med Sverige, og hentede derfra en mængde tømmer, som saa — hvad ogsaa toldregnskaberne fra det 17. aarhundrede viser — videresolgtes til alle egne af Nord-slesvig. Ja helt fra den vestlige del af Mellemslesvig kom der folk til Aabenraa, som købte tømmer med hjem. Interessant er det ogsaa at se, at der ofte hentedes tømmer til de tønninglen-ske kirker fra Farris. De store skove paa dette strøg, havde man endnu ikke faaet helt udryddet.¹⁴⁵⁾

Af andre ret hyppigt tilbagevendende udgifter kan nævnes: betaling for kirkens majning til pinsefesten, forrentning af eventuel gæld, øl til bymændene, naar kirkens regnskab blev hørt, eller tienden blev afleveret, saaledes for eksempel i Højer og Toftlund, Nustrup og Skærbæk. Herom udtalte ærkedegnen i 1620, at bønderne har haft ret til »sogneøllet« fra arilds tid. Han mente, at det var bevilget for at faa bønderne til at tiende desto villigere.¹⁴⁶⁾ Nogle steder fik degnen ogsaa særlig betaling for at slaa bedeklokken. Mere enestaaende er udgifter til »... tvende drenge, som løb om udi sognet og tilsagde folkene at møde til regnskab...« (Møgeltønder 1627/28) eller fire skilling for at lade rydde møg og skarn ud af taarnet (Skærbæk 1640).

Tidens krige og den politiske og religiøse uro i Europa giver sig ofte udtryk i kirkeregnskabsbøgernes udgiftsposter. De fjendtlige tropper, som i løbet af en 30 aar tre gange væltede op gennem Jylland, huserede og brandskattede, selvom disse egne næppe led saa stærkt som østkystens sogne, der laa lige ved den store hærvej. Mange præstegaarde gik under disse krige op i luer, og mangen en præstemand maatte flygte fra

¹⁴⁵⁾ Kirkeregnskaberne findes dels i præstearkiverne, dels i Ribe Bispearkiv og Tønder Provstearkiv.

¹⁴⁶⁾ Ribe Bispearkiv: Æredegn Ægidius Laurentius: Regnskabsbog for Kirkerne i Lø Herred m. v. 1613—1620 (V.).

hjem og kald, især til Ribe.¹⁴⁷) I Hjerpsted kirkeregnskab opføres 1643/1644 en udgift paa 12 mark »... til svenskens rytter for præstegaarden, som de vilde anstunget med ild...«. Og tilsvarende bemærkninger møder man gang paa gang. I Møgeltønder klager præsten i 1649 over de ulemper, kejserkrigen og Torstenson fejden har medført. Begge gange havde der været stor indkvartering og beskatning til kvartermestre og andre officerer, »... foruden daglig skansen her paa Møgeltønder slot og berøvelse med heste og kvæg, saa præsten ikke heller blev forglemt og forskaanet (besynderlig udi svenske tid) med trusel for beskatnings skyld formedelst brand eller afbrækken, som det gik denne slot udi »aftoggen« saavel som andre fattige folk udi sognet...«. I kejserkrigen mistede han to heste og maatte kontribuere til fyrstens præst eller pater paa Haderslevhus.¹⁴⁸)

En anden følge af de mange europæiske krige — især trediveaarskrigen — var de talrige flygtninge, som, fordrevet fra hus og hjem, drog igennem landene, betlende sig fra sogn til sogn, som regel med kongeligt eller fyrsteligt brev. Snart gives der nogle skilling til en fattig præstedatter, fordrevet fra Lüneburg, snart til en fordrevet adelsmand fra Eisenach, en fordreven kvinde fra Østrig, en fattig student eller præst. Særlig godt betænkt konvertitterne. I Brøns fik en tysk mand, som havde givet sig fra den katolske til den luterske tro, i 1652 tre mark lybsk.

Præsternes økonomiske forhold:

Præsterne havde ligesaa lidt som de fleste andre af datidens embedsmænd fast løn. Deres indtægter var mangeartede og forskellige. Foruden korn- og kvægtiende havde de en del naturalydelse: smørbør, ost og brød. Endvidere offer og ac-

¹⁴⁷) Carsten Petersen: Slesvigske Præster 336, 339, 342 f.; Sønderjydske Aarbøger 1933. 236 f.; Ribe Bispearkiv: Indkomne Breve 1569—1685 (V.).

¹⁴⁸) Møgeltønder Herredsbog 1649 (i Ribe Bispearkiv).

cidenser. Til præstegaarden laa der som regel jord paa bymarken paa lignende maade som til en almindelig bondegaard. Endvidere havde præsten ofte fra katolsk tid bevaret en del enkelte jordstykker, som var givet til præstens bord: mensalgods. I mange af de nordslesvigske sogne var der efter svenskekrigene, da saa mange af landets gaarde laa øde hen uden dyrkere, blevet tillagt præsterne en ødegaard. I 1662 fik præsten i Brede saaledes en gaard i Apterp, som i fire aar havde været øde. Han skulde betale 10 rigsdaler deraf, men være fri for ægt og hoveri.¹⁴⁹⁾ En ekstra indtægt havde præsterne ofte af de kaadnere eller forbedelser, som havde bygget paa præstens jord. Foruden et mindre pengebeløb ydede de som regel ogsaa nogle dages arbejde til præsten.

I Brøns og Emmerlev sogne, der var henlagt til ærkedegnen i Ribe, var præsternes forhold ringere end i de øvrige sogne. Rent formelt var ærkedegnen nemlig sognepræst og den fungerende præst kun kapellan. Han maatte derfor yde en vis aarlig afgift til Ribe. I Brøns var det 24 Riber ørtug korn til ærkedegnen.¹⁵⁰⁾ I Emmerlev maatte præsterne indtil 1571 give to læster korn til ærkedegnen, men da Frederik den anden i 1571 skrev til ærkedegnen om at nedsætte afgiften, blev der oprettet en kontrakt mellem denne og præsten om, at der fremtidig skulde ydes en læst eller 24 Emmerlev ørtug. Senere prøvede ærkedegnen flere gange at komme uden om denne kontrakt. Den blev dog fornyet i 1598, men i 1637 gik præsten med til at forandre afgiften til 22 Riber ørtug, der skulde leveres i Ribe. Han var ikke rigtig klar over, hvad en Riber ørtug var, men opdagede snart, at forandringen ikke var til fordel for ham. Han havde desuden stor udgift til forsendelsen: skibsfragt og an-

¹⁴⁹⁾ Acta C. V. 154. Angaaende de særlige forhold i Abild, hvor præsten havde fæstet en af kronens gaarde se: Sønderjydske Maa-nedsskrift 1937. 205 ff. og Acta A. XX. 2531 (Ra.).

¹⁵⁰⁾ Hviding Herreds Provstearkiv: »Prouste Bog udi Huiding Herret« 1649.

det.¹⁵¹⁾ I Ballum sogn var forholdet et lignende. Kirken var fra gammel tid annekteret tre af Ribe kapitlets medlemmer, og til disse maatte der betales 48 ørtug korn.¹⁵²⁾

I en stor del af Vestslesvig ejedes præstegaardene i det 17. aarhundrede dels af kirken (eventuelt af menigheden), dels af præsten. Oprindeligt havde de vist helt været ejet af kirkerne, men efterhaanden gik en del af deres bygninger over til at blive præsternes private ejendom. Dette skete ikke paa een gang, men gradvis. Grunden var, at præsterne tit ikke var tilfreds med de bygninger, der var. Paa egen bekostning byggede de til og udvidede. Men naar præsten døde, og hans efterfølger flyttede ind i præstegaarden, opstod problemet, hvordan man skulde forholde sig med de dele af præstegaarden, der var præstens private ejendom. Mange stridigheder kunde dette spørgsmaal give anledning til. Men det var dog efterhaanden alle steder en fastslaaet regel, at præsten eller hans arvinger skulde have godtgørelse for den del af præstegaarden, der var deres ejendom. Iøvrigt var forholdene ofte temmeligt indviklede. I Ubjærg underholdtes 18 fag af sognet. Til bygningen af et bagerhus paa fire fag gav sognet i 1676 en vis sum penge paa den betingelse, at præsten selv vedligeholdt bygningen, dog med undtagelse af skorsten, bagerovn og vandbrønd.¹⁵³⁾ I Abild havde præsten repareret præstegaardens lade og stald. Hertugen bestemte i 1652, at der tilkom ham og hans arvinger erstatning derfor, og bygningen blev vurderet. I 1655 var præstens økonomiske forhold daarlige, blandt andet paa grund af børnenes studier. Han fik derfor hertugens brev paa, at kirken skulde erstatte ham hans udgifter og herefter vedligeholde

¹⁵¹⁾ Emmerlev Præstearkiv: B. b. 1550—1804 Tingsvidner, Skrivelser m. m. angaaende Emmerlev Sognekald; Ribe Bispearkiv: Møgeltønder Herredsbog 1649; Sønderjydske Aarbøger 1911. 200. Om forskellen mellem Ribe skæppen og Møgeltønder (Emmerlev) skæppen se: Nordisk Kultur XXX 211.

¹⁵²⁾ Sønderjydske Aarbøger 1930. 63.

¹⁵³⁾ Ubjærg Præstearkiv: C. c. 1. 1584—1906 Kirkeinventarier og forskellige Efterrretninger og Indberetninger.

bygningerne. Sagen var dog ikke hermed afgjort. Sognefolkene vilde ikke betale. Tre aar senere fik amtmanden og provsten ordre til at kalde de stridende parter for sig og overtale præsten til at opgive sit krav, saaledes at efterfølgeren skulde godtgøre forbedringerne.¹⁵⁴⁾

I enklavesognene var forholdet endnu i det 17. aarhundredes sidste aar det samme som i de sogne, der hørte til Slesvig stift. I 1690 underholdt Møgeltønder kirke saaledes 25 fag af præstegaarden og i Emmerlev 22 fag; i Daler ejedes og vedligeholdtes den af kirken og patronen »saavel som andre steder i grevskabet«. Kun nogle fag lade, nogle huse og et studerekammer paa østersiden af dørnhuset, som var blevet opsat af en af de tidligere præster, var privat ejendom og maatte købes af den tiltrædende præst. Paa Rønmø ejedes stuehuset af kirken. Omkring det 17. aarhundredes midte ejede og underholdt kirken 18 fag af Visby præstegaard, syv fag af Randerup, 12 fag af Mjolden og 18 fag af Døstrup præstegaard.¹⁵⁵⁾ I kongeriget var det siden 1661 i næsten alle tilfælde saaledes, at præsterne ejede præstegaarden. Præsterne i enklavesognene havde ogsaa været sammenkaldt i anledning af en bestemmelse i gejstlighedens privilegier, der fastslog, at præsterne skulde købe deres præstegaarde eller i hvert fald forrente købesummen. Biskoppen begærede dog ikke, at de skulde købe deres præstegaard, eller at de skulde udstede obligationer paa købesummen, da kirkerne havde ladet bygge og vedligeholde den største og bedste del af husene »... efter den brug, som her i nabolaget i de holstenske kirker af arilds tid efter fyrstelige privilegier har været vedtaget«.¹⁵⁶⁾

¹⁵⁴⁾ Abild Præstearkiv: B. d. 3. 1636—1879. Indkomne Sager vedr. Abild Præstekald; Acta A. XX. 2531 (Ra.); Sønderjydsk Maanedsskrift 1937. 208 f.

¹⁵⁵⁾ Ribe Bispearkiv: Møgeltønder Herredsbog 1649 og Kirkeregnskaber for de paagældende sogne; Sønderjydske Aarbøger 1930. 85; Trøjborg Godsarkiv: Pk. 8. Kirker og Skoler.

¹⁵⁶⁾ Ussing: Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater III. 2. 672; Kragelunds Kopibog 198 f.

Da alle kirkerne i enklavesognene var private, kunde patronen her faa indflydelse paa dette forhold. I Visby var ejeren af Trøjborg i 1653 utilfreds med, at præsten havde ladet kirken betale vedligeholdelsen af præstegaarden. I 1591 var der sluttet kontrakt mellem den daværende ejer og præsten om, at denne selv skulde vedligeholde præstegaarden, idet hans arvinger skulde have erstatning for, hvad han byggede paa den. Efter kejserkrigen bevilgede patronessen dog af sin gode vilje, at undersaatterne maatte hjælpe ham med at vedligeholde taget. Dette blev dog for meget for dem, og de beklagede sig. Der fandt saa en hovedreparation sted, hvorefter præsten selv skulde vedligeholde præstegaarden.¹⁵⁷⁾

Ogsaa paa disse egne blev der selvfølgelig ydet erstatning for præsternes private andel i præstegaarden. Den 5. april 1621 tinglystes saaledes paa Lø herredsting en kontrakt mellem Hr. Ogge Hansen, tidligere præst i Mjolden, og hans efterfølger Peder Andersen om, at for den bygning, som Hr. Ogge havde ladet bygge paa Mjolden præstegaard, og for al boskab skulde der betales 200 mark lybsk. Summen skulde dog kun udbetales, hvis Hr. Ogge absolut behøvede pengene, ellers skulde den blive staaende paa rente, saaledes at der betaltes 1 skilling lybsk i aarlig rente ($6\frac{1}{4}$ pCt.), saa længe Hr. Ogge levede.¹⁵⁸⁾

I modsætning til, hvad tilfældet var i det gottorpske Vestslesvig og i enklavesognene, var forholdet i Tørninglen i det 17. aarhundrede i det store og hele det, at præsterne selv ejede og selv maatte underholde deres præstegaarde. Allerede i det 16. aarhundrede var dette tilfældet i Hviding herred. I 1569 udstedte hertug Hans en forordning, hvori det hedder, at i modsætning til, hvad der ellers var almindeligt i fyrstendømmet, maatte præsterne i Hviding herred selv vedligeholde deres præstegaarde, uden at deres arvinger efter deres død fik nogen godtgørelse. Det blev nu fastslaaet, at de herefter skulde have godtgørelse for det, som de bevisligt havde bygget paa deres

¹⁵⁷⁾ Trøjborg Godsarkiv: Pk. 8. Kirker og Skoler.

¹⁵⁸⁾ Lø Herreds Tingbog.

præstegaarde paa egen bekostning. Vurderingen skulde foretages af otte upartiske sognemænd.¹⁵⁹⁾

I Branderup overtog præsten Thomas Petersen i 1618 vedligeholdelsen af de 10 fag af præstegaarden, som sognemændene hidtil havde vedligeholdt. Til gengæld tilhørte de ham og hans arvinger. Da præstegaarden i Hjortlund brændte omkring 1649, byggede præsten den op paa egen bekostning ved medlidende venners hjælp.¹⁶⁰⁾ I Skrydstrup ejede præsten i 1655 alle præstegaardens huse og bygninger, som han havde købt og tilforhandlet sig.¹⁶¹⁾ At forholdet i det 17. aarhundrede var det samme i de øvrige sogne i Tørninglen, fremgaar dels af kirkeregnskaberne, hvor det er en ren undtagelse af finde udgifter til vedligeholdelsen af præstegaardene, dels af den store jordebog for Haderslev amt, som blev udført i det 18. aarhundredes første Aarti og hvor der udførligt redegøres for præstegaardenes bygninger og afløsningssummer.¹⁶²⁾ Undtagelser har der dog maaske været. Præstegaarden i Agerskov skal saaledes først i 1710 helt være blevet overdraget præsten.¹⁶³⁾

Dette forhold, der iøvrigt var ganske det samme som i kongeriget, var afgjort ikke til fordel for præsterne. De unge, der tiltraadte deres første embede, blev straks fra begyndelsen spændt haardt for, og senere kunde vedligeholdelsen blive en haard byrde for de ikke altfor godt aflagte sjelesørgere. Resultatet kunde let blive, at præstegaardene blev forfaldne og brøstfældige. Man har da ogsaa et enkelt eksempel paa, at en præst har forsøgt at faa spørgsmaalet taget op til debat. Det var Ægidius Laugesen Wedel i Brøns. Han spurgte i Ribe, om det af kirkens bog fremgik, om præstegaardsbygningen tilhørte

¹⁵⁹⁾ Acta A. XVII. 802 (Ra.), trykt Aagaard; Beskrivelse over Tørning Lehn 246 f.

¹⁶⁰⁾ Grønlundske Papirer II 26 (Katedralskolen i Ribe); Ribe Bispearkiv: Kalvslund-Frøs Herredsbog 1649 (V.).

¹⁶¹⁾ Ribe Bispearkiv: Ad Reg. Nr. 7, Capsa 11, Pk. 1.

¹⁶²⁾ Haderslev Amtsarkiv: Forarbejderne til Jordebogen 1706 ff; selve jordebogen findes i Rentekammerets arkiv i Ra.

¹⁶³⁾ Aagaard: anf. sted 127.

kirken eller præsten. Ærkedegnen, biskop Kragelund, og kirkeskriveren, Hans Outzen, erklærede i 1670 under paaberaabelse af hertug Hans' forordning fra 1569, at præstegaardenes bygninger maatte tilhøre præsten og derfor skulde vedligeholdes af denne.¹⁶⁴⁾

Foruden køb af præstegaarden maatte den tiltrædende præst ogsaa ofte forpligte sig til — foruden afgiften i naadsensaaret — at give forgængerens enke aftægt af kaldet. Der blev saa som regel oprettet en kontrakt herom. Dette skete ogsaa i 1677 mellem sognepræsten paa Rømø Jens Engelbretsens enke Maren og den tiltrædende præst Søren Aagaard. Enken skulde i naadsensaaret have halvdelen af rugsæden og af al den visse indtægt, rettighedspenge, offer, smørbør og skipperlavspenge. Ved skipperlavet skulde hun dog udrede halvdelen af udgifterne. Hr. Søren skulde holde hende fri for alle udgifter iøvrigt. De huse, der tilhørte hende, skulde betales med rede penge efter uvildige mænds vurdering. Det sydligste hus blev det dog bevilget hende at flytte, hvorhen hun vilde. Hendes aarlige aftægt fastsattes til 20 rigsdaler, en tønde rug og enotting smør.¹⁶⁵⁾

Iøvrigt opstod der ofte strid om indgaaede aftægtskontrakter. Et er at love. Et andet at holde. Naar præsterne nægtede at overholde de indgaaede kontrakter, maatte de naturligvis have en grund dertil. Det havde Jens Møller ogsaa, da han i 1663 havde strid med forgængerens Hr. Krabbes enke. Han klagede over, at han i begyndelsen var blevet bedraget angaaende kaldets indtægt, som af hende var angivet højere end den i virkeligheden var.¹⁶⁶⁾ Ogsaa den stridens mand i Skærbæk, Søren Hegelund, havde disput med sin forgængers kone, Lene Iversdatter, som han havde lovet en aarlig afgift i korn, da han fik embedet, efter at forgængerens Johannes Andersen var ble-

¹⁶⁴⁾ Brøns Præstearkiv: B. b. Gamle Embedsskrivelser m. m. 1522—1782, Nr. 13.

¹⁶⁵⁾ Rømø Præstearkiv: (1628)—1846 Liber Daticus for Rømø.

¹⁶⁶⁾ Landemodeprotokollen 222 f.

vet afsat, fordi han havde dræbt sin kollega, præsten i Brøns.¹⁶⁷⁾ Flere gange fik han breve fra lensmand og biskop om at overholde sin forpligtelse, og 1645 fik han at vide, at stillede han hende ikke tilfreds, vilde han blive stævnet.¹⁶⁸⁾ I 1649 indgik de en kontrakt om betaling af restancer, men endnu saa sent som i 1661 klagede Lene Iversdatter over, at han ikke holdt den indgaaede kontrakt. Amtmanden i Haderslev og biskoppen i Ribe fik ordre til at sørge for, at han betalte, hvad han var skyldig, saa man en gang for alle kunde blive fri for overløb i denne sag. Man forstaar egentlig godt, at man i København — som vel ogsaa forlængst i Ribe — var ved at tabe taalmodigheden med den gode Hr. Søren i Skærbæk.¹⁶⁹⁾ Iøvrigt kunde det maaske virkelig knibe for den Skærbæk præst at udrede, hvad han havde lovet. Haardt var han spændt for. Over 1800 mark lybsk maatte han betale for præstegaarden, og endnu 20 aar efter forrentede han en del af denne sum hos godtfolk. Endvidere fortæller han i 1649, »... har jeg af min gode vilje udgivet til min antecessors kvinde nu saa nær 200 tønder haardt, rent korn og 200 skæpper, som jeg forrenter en stor del af endnu hos godtfolk og endogsaa har købt bygget hvert aar til hende, undtagen et aar, saa ogsaa en del af rugen, og stikker deraf i stor vidtløftighed her og der, saavelsom ogsaa førend at jeg fik præstegaarden besat med heste og øg, kreatur og fæmøn sat mig i en meget stor gæld, som straks samme aar derefter af skab og skurer og lungesot døde mig fra... og den skade, jeg i dette aar har lidt, 23 nød mig fradøde og over 60 faar...«. Aar efter anden havde vandfloden tilføjet ham skade. Og da svenskerne under Torstenson fejden plyndrende havde hjemført gnen, kostede det ham nogle 1000 mark.¹⁷⁰⁾

¹⁶⁷⁾ Nye kirkehistoriske Samlinger VI 537; Kancelliets Brevbøger 1630 23/4, 23/6; Fra Ribe Amt VII 67; Sønderjydske Maanedsskrift 1936. 106.

¹⁶⁸⁾ Landemodeprotokollen 85 f.

¹⁶⁹⁾ Ribe Bispearkiv: Indkomne Breve 1569—1685 (V.); Hviding Herred: Ad Reg. Nr. 7, Capsa 16, Pk. 6; Kragelunds Kopibog 137 f., 151.

¹⁷⁰⁾ Hviding Herreds Provstearkiv: »Prouste Bog udi Hviding Herred« 1649.

Der var ikke paa denne tid noget, som hed pension. Og da præsterne som regel ikke var særligt velhavende og ikke raadede over større frie kapitaler, som de kunde leve af i deres alderdom, blev de næsten altid i deres embede, indtil døden for evigt gjorde dem tavs. Men naar alderen meldte sig, kneb det tit med at overkomme arbejdet. Der var derfor mange, som maatte holde kapellaner. Tit blev det ordnet saaledes, at disse blev udset til præstens efterfølger. I 1670 bevilgede kongen saaledes, at Niels Nielsen Aastrup maatte være sognepræst i Roager, naar den daværende præst Søren Jensen Skive godvilligt vilde afstaa kaldet til ham. Søren Jensen havde selv tilbudt den unge mand, der da var hører i Ribe. »... at han sit kald med sin datter for mig vilde oplade og afstaa, dersom Eders Kongelige Majestæt allernaadigst det vilde bevilge ...«. I flere aar betjente Niels Aastrup kaldet, men den gamle præst vilde gerne beholde indtægterne for sig selv, selvom han kun prædikede nogle enkelte gange. Kapellanden klagede, og kongen og biskoppen formanede stærkt Hr. Søren, som iøvrigt ikke engang vilde give møde for biskoppen.¹⁷¹⁾ Forholdet mellem de to er dog senere sikkert blevet lidt mere fredeligt. Thi aaret efter, i 1674, ægtede Niels Aastrup den gamle præsts datter.

Ogsaa Søren Hegelund i Skærbæk havde faaet en medhjælper, Henning Arendson (Fischer), som blev adjungeret ham med løfte om at blive hans efterfølger. Han udstedte en forpligtelse paa at betale præstegaarden, som havde kostet Hr. Søren nogle 1000 mark lybsk. Men da det kom til stykket, vilde han ikke betale, trods det han sad inde med præstegaarden og havde pengene rede. Søren Hegelund klagede til kongen. Selvom han ikke gerne vilde trættes med medhjælperen, der var han egen dattermand, maatte han dog af hensyn til sine uopdragne børn bede om, at der blev givet svigersønnen tilhold om at betale ham hans tilgodehavende. Dette skete ogsaa.¹⁷²⁾

¹⁷¹⁾ Ribe Bispearkiv: Hviding Herred: Ad Reg. Nr. 7, Capsa 16, Pk. 1.

¹⁷²⁾ Ribe Bispearkiv: Hviding Herred: Ad Reg. Nr. 7, Capsa 16, Pk. 6.

Som i disse to tilfælde var det meget ofte saaledes, at præstens datter fulgte med i købet. Selvfølgelig var det nærliggende, at de to unge kunde fatte tilbøjelighed for hinanden, men tit har det nok mere været praktiske hensyn, der spillede ind. Var der lidt god vilje hos begge parter, var det heller ingen daarlig maade at bringe det vanskelige spørgsmaal om aftægt til den gamle præst eller til enken ud af verden paa.

En anden meget almindelig udvej var det at faa sønnen til faderens efterfølger eller medhjælper. Da Jens Claudius i Daler var død omkring 1660, anmodede hans enke Lucia lensmanden i Ribe grev Schack om at sørge for, at hendes ældste søn Johannes Daler blev faderens efterfølger. Paa menighedens vegne stillede tolv mænd den samme anmodning. Enken sad med ni børn, hendes vilkaar var vanskelige. Sønnen var baade ude og hjemme, men særdeles i Ribe skole, flittigt blev holdt til bogen og havde gode gaver dertil. De bad om, at der maatte holdes kapellan, indtil sønnen fik tilbørlig attestats fra universitetet i København.¹⁷³⁾ Johannes Daler blev dog aldrig præst i sit fødesogn, men i Braderup.

Men var der ingen søn eller svigersøn, der kunde blive kapellan eller tiltræde det ledige embede, maatte man tage en fremmed. I saadanne tilfælde blev det vanskelige spørgsmaal om aftægt til præsteenken ofte løst ved, at den nye præst ægtede forgængerens enke. Da præsten i Højer var død 1592, fik hans enke efter ansøgning hertugens brev paa, at hvis en lærd og kvalificeret mand vilde ægte hende, skulde han have embedet. En betingelse var det dog, at sognemændene ogsaa var tilfreds med ham. Den paagældende præstekone var en foretagsom dame, og da hun i 1637 atter blev enke, fik hun et nyt hertugeligt brev, der dels sikrede hende naadsensaarets indtægt af kaldet, dels lovede, at hvis der kunde findes en kvalificeret person, der vilde ægte hendes barnebarn, skulde han have fortrinsret til kaldet, dog under forudsætning af at

¹⁷³⁾ Schackenberg Godsarkiv: Breve, Resolutioner, Resolutioner n. m. samt Koncepter (1641) ca. 1660—1675.

menigheden ikke havde noget at indvende imod ham.¹⁷⁴⁾ I 1652 var Niels Christensen Friis blevet præst i Hygum. Han havde da forpligtet sig til at ægte forgængerens Peder Bertelsens enke Abel. Forpligtelsen var underskrevet af Niels Friis og hans fader. Imidlertid maa han senere være kommet paa andre tanker. Han nægtede at efterkomme sit løfte og blev truet med al landsens ulykker. Biskoppen og amtmanden fik ordre til at dømme i sagen, og 1655 skrev biskoppen til provsten, at denne sammen med en anden præst skulde gøre det klart for Niels Friis, at hvis han ikke holdt sit løfte, skulde kirketjenesten og prædikestolen formenes ham. Suspensionen hang over hans hovede. Da Abel ogsaa havde været gift med Peder Bertelsens forgænger Jørgen Clausen Stuhr, der døde allerede i 1630, maa hun jo have været en del til aars. Man forstaaer godt den ungemands betæneligheder. Ogsaa i Ribe maa man trods alle trusler have haft forstaaelse derfor, thi striden endte med, at præsten skulde ansøge kongen om at slippe fra sit løfte. Hvis han fortsat skulde betjene embedet, maatte han skaffe kongelig resolution derpaa. Iøvrigt hedder det: »... Hvis den sag om naadsens aar og andre forretninger sig belanger, han af enken beskyldes for, det kan paa sine tilbørlige steder ved lov og ret udføres...«.¹⁷⁵⁾

Degne og skoleforholdene:

Degnenes stilling var paa mange maader en lignende som præstens. Ogsaa deres indtægter bestod i det store og hele af naturalafgifter og enkelte accidenser. Degneboligerne var meget ringe, kun lige det aller nødtørftigste. Mange steder -- for eksempel i Lintrup-Hjerting -- var der ingen bolig til degnen. Dette hang dog antagelig sammen med løbedegnesystemet, og

¹⁷⁴⁾ Rolfs: anf. sted 85 f., 88.

¹⁷⁵⁾ Kragelunds Kopibog 39 f.; Landemodeprotokollen 118 ff.; Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten I 47.

reglen var, at der af menigheden var bygget et degnehus, ofte paa en syv fag, hvoraf de tre benyttedes til skole.¹⁷⁶⁾

I de nordlige sogne i Tørninglen blev degneembederne allerede før reformationen betjent af løbedegne fra Ribe skole. I Haderslev artiklerne fra 1528 bestemmes det, at i de sogne, som ikke laa over en mils vej fra Ribe eller Haderslev, skulde sognene tage deres degne fra disse byers skoler, og i kirkeordnansen fra 1539 findes en tilsvarende bestemmelse om, at sognene i nærheden af købstæderne skulde tage deres degne fra byernes skoler.¹⁷⁷⁾

Løbedegnene i Haderslev provsti forsvandt allerede i 1651, mens de i Tørninglen og det øvrige Danmark fortsatte deres tilværelse meget længere ned i tiden.¹⁷⁸⁾ I Farup var førstelektiehøreren i Ribe skole løbedegn, i Vester-Vedsted andenlektiehøreren og i Hviding tredielektiehøreren, mens disciplene tog sig af Højrup, Hjortlund, Kalvslund, Brøns, Toftlund, Øster-Lindet, Fole, Lintrup, Rødding, Hygum, Spandet, Roager, Rejsby og Vodder. Ret ofte holdt løbedegnene en stedfortræder eller substitut til at betjene degnetjenesten, og denne fik saa en vis del af indtægten. I Brøns var der 1649 en substitut, som varetog tjenesten, naar degnen fra Ribe ikke selv kunde komme til sognet »... for vandløb og uvej, besynderlig om vintertid«. Han fik 12 skæpper byg. I 1709 fik substitutten i Hviding 10 mark dansk om aaret. Iøvrigt har denne ordning med løbedegne næppe været til fordel for menighederne. Thi det var langtfra hver søndag, at degnene gav møde i kirken. I 1656 udtalte førstelektiehøreren i Ribe, at han i fem søndage ikke havde besøgt sit sogn.¹⁷⁹⁾

¹⁷⁶⁾ Ribe Bispearkiv: Indkomne Breve 1569—1685 (V.); Herredsbog for Møgeltønder, Daler og Emmerlev 1690; Haderslev Amtsarkiv: Forarbejder til Jordebogen 1706 ff.

¹⁷⁷⁾ Kinch: Ribe Bys Historie I 443; Sønderjydske Aarbøger 1889. 230; H. F. Rørdam: Danske Kirkelove I 101.

¹⁷⁸⁾ Schriften des Vereins für Schleswig-Holst. Kirchengeschichte 2. r. VII 428 ff.

¹⁷⁹⁾ Kinch: anf. sted I 443, II 731 f., 734 f., 737 f.; Hviding Herreds Provstearkiv: »Prouste Bog udi Huiding Herret« 1649; Haderslev Amtsarkiv: Forarbejder til Jordebogen 1706 ff.

I Ribe stift var det vistnok i det store og hele sognemændene, der bestemte, hvem der skulde være degn for menigheden, dog saaledes at amtmændene skulde bekræfte valget. I de sogne, hvor der var privat patronatsret til kirkerne, var det patronen, der udnævnte, selv om sognets folk ogsaa i disse tilfælde synes at have haft indflydelse paa valget. I 1689 erklærede Mjolden sogns to kirkeværger, at degnesønnen Hans Nissen fra Brede to gange havde ladet sig høre i Mjolden kirke og havde behaget præst saavel som menighed, der paa præstens spørgsmaal erklærede sig tilfreds med ham. Han var ikke blot god til kirketjenesten, »... men endog erfares om sin flittige informering ved ungdommen, som os her saavel som andre steder højt er angelegen...«¹⁸⁰⁾

I Slesvig stift var det præsten og sognemændene, der bestemte, hvem der skulde være degn, mens provsten konfirmerede valget. I Højst voldte degnene i det 16. og 17. aarhundrede menighed og øvrighed mange kvaler. Da kapellanen Claus Jensen (Schmidt)¹⁸¹⁾ var død i 1564, skulde der ansættes en degn i hans sted. Herskabet paa Solvig havde som kandidat dets gartner Jens Worm, sognefolkene ønskede Hr. Claus' yngste søn Jacob som havde en stærkere stemme end den ældste søn Jens, der var præstens kandidat. Provsten holdt med menigheden, og Jacob Clausen blev degn i Højst. Hans søn Lorens Jacobsen blev senere hans efterfølger, men menigheden blev efterhaanden ked af ham, idet han havde mere lyst til landbrug end til at undervise børnene i katekismus, læsning, skrivning og regning. I 1643 blev han derfor afsat af provsten Bernhard Mouritius, og det blev »... dem Hrr. Pastorn mit thodoen der geschwarnen und öldesten des Kirchspiels einen andern düchtigen köster, de dat gemeene beste und der Kinder

¹⁸⁰⁾ Trøjborg Godsarkiv: Pk. 8. Kirker og Skoler.

¹⁸¹⁾ Om denne mand og hans slægt se Ludwig Andresen: Geschichte der Stadt Tondern 275 ff.

wolfahrt trülicher, wo bethero geschehen, befödern, anthonehmen, heimgestellet und anbefahlen....«.¹⁸²⁾

Inden degnene tiltraadte deres embede, skulde de i Ribe stift overhøres af biskoppen i Luthers katekismus og »vores kirkesangs øvelse«.¹⁸³⁾ Hr. Jens Mikkelsen, sognepræst til Døstrup, havde undladt at sørge herfor og stod af denne grund i 1657 anklaget for landemodet. Han fremlagde herren til Trøjborg, Daniel Rantzau, kaldsbrev, som var ejendommeligt derved, at det lillod den unge degn Jens Iversen, at han for sin ungdoms skyld maatte gaa i skole et aar endnu, saa at han desto bedre kunde forestaa sit embede., Dette kaldsbrev fritog selvfølgelig ikke degnen for at stille til overhøring hos biskoppen, og Hr. Jens fik strenge paamindelser med hjem om foreløbig at forbyde degnen degnestolen og degnetjenesten. Kort tid efter fik han dog paa grund af de vanskelige tider lov til at beklæde embedet, indtil han kunde blive eksamineret og faa sit kaldsbrev bekræftet.¹⁸⁴⁾

Foruden de kirkelige forretninger var degnen ogsaa forpligtet til «... ungdommen at undervise i skolen med læsen og skriven saa og udi synderlighed udi deres katekismus og børnelærdom«.¹⁸⁵⁾

Ligesom tilfældet var mange andre steder i Slesvig skulde kapellanen i Skærbæk, der varetog degnetjenesten, ogsaa holde skole, hvad der flere gange gav anledning til strid. I 1637 fik kapellanen Hr. Jacob paamindelse om, »... at han skal holde skole og oplære børnene i deres katekismus efter hans ordinats og kaldsbrevs lydelse, eller derfor at stande til rette«.¹⁸⁶⁾ Heller ikke den næste kapellan Thomas Buck varetog sin skolegerning med den ildhu, som dette arbejde fordrer. Han havde forpligtet sig til »... en ustraffelig skole at holde, læsen, skri-

¹⁸²⁾ Højst Præstearkiv: B. d. 1. 1589—1900. Forskellige Breve og Dokumenter; Tønder Provstearkiv: Højst: »Küsterstelle«.

¹⁸³⁾ Ribe Bisparkiv: Archidiakonats Dokumenter vedr. Tørninglen 1576—1778.

¹⁸⁴⁾ Landemodeprotokollen 147; Kragelunds Kopibog 90, 112.

¹⁸⁵⁾ Jyske Samlinger VII 144 f.

¹⁸⁶⁾ Landemodeprotokollen 14 f.

ven og regnen anlangendes, og ellers derhos om ugen byerne i sognet at besøge og ungdommen saavel som og tjenestetyende, fattig og rige, ingen forbigangendes, udi godtfolks hus at samle og den udi børnelærdom kristeligen at undervise . . . «.¹⁸⁷⁾ Han holdt dog slet ikke selv skole, men havde ligefrem forpagtet den bort. Der klagedes over, at den blev forsømt, og selvom han mente, at hans stedfortræder varetog undervisningen paa forsvarlig maade, blev det dog indskærpet ham, at han skulde holde skole og undervise ungdommen, ligesom det paalagdes ham, » . . . at naar degnen af skolen ikke gør officium, at han da betimeligen lader domini episcopi (Hr. biskoppen) og rectori scholæ det betimeligen forstændige, paa det derefter ikke skal ellers følge inconvenienser enten udi en eller anden maade . . . «.¹⁸⁸⁾ Det var iøvrigt samme Thomas Buck, der optraadte saa lidet passende i Skærbæk kirke. Egentlig egnet som ungdommens vejleder og opdrager kan han næppe siges at have været. Iøvrigt var sognefolkene i Skærbæk slet ikke tilfreds med denne ordning af skolevæsenet, idet de ønskede tilladelse til at holde en særlig skolemester i Vester-Gasse, Barsbøl og Mosbøl. De hævdede, at sognet var for stort, og at de paagældende byer laa for langt borte fra kirken, hvor skolen holdtes. Denne var ogsaa for lille. Hvis alle sognets børn kom til kirkeskolen, kunde de hverken faa plads til at sidde eller staa. Kapellanen Jacob Olufsen satte sig imod denne nyordning, da den vilde betyde en nedgang i indtægter for ham.¹⁸⁹⁾

I Danmark blev den tvungne skole- eller undervisningspligt først indført ved Danske Lov. I hertugdømmet var det dog allerede tidligere fastslaaet, at børnene skulde gaa i skole. En betydningsfuld indsats i denne retning havde den kongelige superintendent Stephan Clotz gjort. I Flensborg amt fastslog en skolekonstitution, som han og amtmanden Cai Ahlefeldt havde udstedt allerede i 1643, at beboerne alle steder skulde være for-

¹⁸⁷⁾ Ribe Bispearkiv: Hviding Herred: Ad Reg. Nr. 7, Capsa 16, Pk. 6.

¹⁸⁸⁾ Landemodeprotokollen 64 f.

¹⁸⁹⁾ Ribe Bispearkiv: Indkomne Breve 1569—1685 (V.).

pligtet til, sommer saavel som vinter, at sende deres børn i skole. Hvis de ikke opfyldte dette krav, blev de truet med straf. I de følgende aar arbejdede Stephan Clotz videre med spørgsmaalet. I 1646 udstedtes en almindelig kongelig forordning, der selvfølgelig kun havde gyldighed for de kongelige dele af her-tugdømmet og kun for de dele deraf, som tilhørte Slesvig stift. Det bestemtes heri, at der skulde tillægges skolelærerne en vis, omend ringe indtægt, »... damit die Leute gleichsam gezwungen werden ihre Kinder in die Schulen abzufertigen und zu schicken«.¹⁰⁰⁾ Den 20. august 1650 og 11. januar 1651 udstedtes der nye, mere vidtgaaende forordninger, henholdsvis vedrørende skolerne i Haderslev og Flensborg amter. I disse blev skolepligten fastslaaet for skolerne paa landet. De, der ikke vilde sende deres børn i skole, skulde præsten true. Og hvis det ikke hjalp, skulde der ske anmeldelse til den verdslige myndighed. I Haderslev amt skulde der i hvert sogn kun være een skolemester, mens vinkelskolerne skulde afskaffes. Kun i de byer, der laa mere end en fjerdingvej fra sogneskolen, var det tilladt at have en særlig skolemester.¹⁰¹⁾

I de dele af Vestslesvig, der hørte under Gottorp og Slesvig stift, synes der at være indført tvungen skolepligt endnu tidligere end i de kongelige omraader, som hørte til Slesvig stift. Selve forordningen herom synes ikke at være bevaret, men kendes dog af omtale. I et brev fra 31. marts 1648 skriver præsten i Abild, Matthias Friis, til amtsskriveren i Tønder: ».. Wei-le aber, wie der Herr aus des Hern præposito mir desfalls ertheilt den testimonio sich wirt zu erinnern wissen, im Namen Ihrer Hochfürstelichen Durchlautigkeit von seligen Hern Superintendenten hin und wieder im Tunderischen Ampte Anord-

¹⁰⁰⁾ Rendtorff: Die schlesw.-holst. Schulordnungen (Schriften des Vereins für. schlesw.-holst. Kirchengeschichte 1. r. II) 239 f. og 41 ff.

¹⁰¹⁾ Afskrift i Bov sogns ældste kirkebog 60 ff.; Top. Haderslev Amt: (1434—1748) »Copiale von Priv. und Verordnungen p. p.« 201 f.; Rhode: Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse 131 f.; Th. O. Achelis: Deutsche und Dänische Schulen einer Schleswiger Grenzstadt im Wandel der Jahrhunderte 11 f.; jvnf. Stephan Clotz' udkast fra 1651 (Rendtorff 43 ff.).

nung gemacht worden, daz ein jedweder seine Kinder, so des Alters, zur Schuelen zu halten und in Entstehung dessen gleichvoll dem Schuelmeister sein Gebür zu geben sollte schuldig sein«.¹⁸²⁾ Forordningen maa antagelig være udstedt af Jacob Fabricius, der var generalsuperintendent fra 1640 til 1645, eller muligvis af hans fader af samme navn, og den tanke er nærliggende, at det er disse bestemmelser, som Stephan Clotz har efterlignet.

Den nævnte Matthias Friis laa i evig kiv og strid med sine sognebørn. Han havde energi, vilde reformere og ruske op. Men hans sognebørn vilde blive ved det tilvante og først og fremmest undgaa alle reformer, der kunde komme til at betyde forøgede udgifter for dem. Dette kom tydeligt frem i den strid, han havde med dem angaaende skolevæsenet, som han nærrede en stærk interesse for. Da han tiltraadte sit embede, var der hverken skolehus eller skolemester. Det lykkedes ham at faa bygget et lille degnehus og faa en dygtig mand til degn. Men beboerne nærrede uvilje mod denne og vilde ikke sende deres børn i skolen. De vilde heller ikke betale degnen, men mente, at præsten skulde gøre det. Nogle af beboerne holdt en privat sommerskole. Men han fandt det naturligt, at degnen besørge undervisningen af alle børnene, og at udgifterne hertil blev paalignet hele sognet. Og iøvrigt udtrykte han i et brev til hertugen ønsket om, at sognefolkene fik paalagt at holde deres børn til skole » von siebenden Jahren an bis so lange sie ihren Catechismus sampt den Fragstücken der Beicht zur Genüge gefasset (und) dem Schulmeister Winter und Sommer wochentlich Schulgebühr zu entrichten«.

Omsider lykkedes det at faa en ordning med sognebørnene. I en kontrakt, som blev indgaaet den 10. juni 1648 og konfirmeredes den 15. juni samme aar, lovede de flittigt at holde deres børn i skole og ikke sende dem i skriftestolen, før de var overhørt af præsten og fundet dygtig dertil. Endvidere forplig-

¹⁸²⁾ Acta A. XX. 2531 (Ra.). For Aabenraa amts vedkommende se: Zeitschrift der Gesellschaft für Schlesw.-Holst. Geschichte LXV 220.

tede de sig til at holde børnene borte fra vinkelskoler, dog med undtagelse af dem, der boede i de fjerntliggende byer; for deres vedkommende skulde der træffes overenskomst med degnen om en erstatning. Aaret efter indgik man indenfor sognet en forening om en vis aarlig udgift til en sommerskole. Tre aar senere blev denne overenskomst bekræftet af amtmanden.¹⁸³⁾

Som man ser, var skoleundervisningens formaal ikke saa meget at uddanne og forberede børnene til det praktiske liv, men først og fremmest at gøre dem skikket til at deltage i menighedens religiøse liv. De fleste steder blev der dog i det 17. aarhundrede skabt et grundlag, hvorpaa der senere kunde bygges videre.

Johan Hvidtfeldt.

Bemærkninger til Sønderjydske Stednavne i Aller Sogn.

Af **Hans Krog.**

Aluer, Alver, Aller:

Navnet stammer sikkert ikke fra Jordarten, Al, som nævnes. Denne Jordart findes næsten ikke i Aller Sogn. Snarere stammer Navnet fra »Alfar«, som jeg har set fremsat andre Steder. Kirken er bleven bygget ved »Alfar Vej«. Den ældgamle Hovedlandevej fra Nord til Syd —.

»Bei der Hand«. Om Oprindelsen til dette Navn gives der forskellige Forklaringer. Navnet er nok ikke ret gammelt, maa-ske 100 Aar eller der omkring. Kreaturdriverne fra Nørrejylland har ikke givet Stedet dette tyske Navn. Snarere har det tyske Militær gjort det i 1848. (Efter min Faders Udsagn). Militæret havde her paa den brede Landevej Stillingsplads, siges der, og Navnet kan saa være fremkommet paa den Maade. At nogen tysk Ejer skulde have givet Stedet dette Navn, ved jeg ikke noget om —.

Det lange gamle Bindingsværks Hus er nu forøvrigt nedbrudt, men der findes et Billede af det fordums »Bei der Hand«.

Braabek, førhen ogsaa skrevet Braabek, har sikkert Navn af den lille Bæk, som løber syd for Byen.

Højgaard i Stubbum nævnes i Kirkebogen længe før 1856—57, som er anført. I 1700 Tallet træffer man der paa Navnet flere Gange. Jeg tror dog, at Navnet er en Forvanskning af Hørgaard, som den lille Mark vest for Gaarden hedder. Kongen, hvorunder Bønderne i Stubbom hørte, havde flere Hørgaarde, der skulde dyrke Hør til Flaadens Brug af Tovværk og Sejl. Hør dyrkning kræver god Jord, og denne fandtes her som faa Steder.

Kobbersted er en gammel Kongsgaard, hvorpaa der har været Forpagtere med tyske Navne (En gammel Bjælke

med Indskrift viser dette). Landingsplads, som nævnes, kan godt passe, da Tapsaadalen her har været en Fjord i Oldtiden (jvnf. det nærliggende Skipperbjerg) en lille Mark med en brat Banke ud til Dalen.

M e n g. At Meng skulde have faaet sit Navn efter Indsøen Hejlsminde, troer jeg ikke er Tilfældet.

Denne har været kaldt Hejlsø d. e. Helligsø. Meng betyder noget, der er blandet f. Eks. Mengkorn eller at m e n g e noget sammen, som man siger endnu paa Sønderjyds. Blandet Jordegods fra den ældre By Stubbom.

S k a h u s, et Hus paa Grænsen mellem Aller og Tyrstrup Sogne, er nedbrudt for ca. 50 Aar siden. Navnet har vel nok Forbindelse med den nærliggende Mark, S k a v e i Hvinderup. En anden Mark er Skatoft.

S k o v h u s. Oprindeligt sikkert Skove, der har tilhørt Kongsgaarden Kobbersted. Husene har efterhaanden ved Rydning af Skoven faaet mere Jord og er bleven til Gaarde.

S l u s e n: Ved denne, som Bebyggelsen paa begge Sider af den gamle Grænse kaldes i Folkemunde, (Hejlsminde), er der flere Huse, men ingen S l u s e, som anført. Historien fortæller, at der engang har været en Pælebro med en Sluseport over Løbet. Deraf Navnet.

S t u b b u m er et af de ældgamle Bynavne, der ender paa »um«. Der er bare kommet et »b« mere ind, og det skulde egentlig skrives »Stubum. Mange har været tilbøjelige til at skrive Navnet Stubbom (og sagt, at det var den danske Form). Dette er forkert. Langt tilbage i Tiden — ogsaa i Kirkebogen — finder vi Skrivemaaden Stubbum. Endelsen um er meget gammel for Bebyggelser. Forstavelsen »Stub« bliver til Gætteværk at udrede. Stub er Betegnelsen for Resten af et afhugget Træ, og man kan derved tænke sig en afhugget Skov med Stubbe fra Egnens mange Skove, hvorom flere Smaaskove endnu minder.

S t u b b u m g a a r d er den gamle Frigaard, som havde Friheder helt fra Erik af Pommerns Tid. Der findes mange Dokumenter herom i Arkiverne. Der anføres (efter Oldekopp), at

Stubbumgaard er nedbrudt i det 17. Aarhundrede. Det passer ikke helt. Gaarden blev i 1665 delt i 2 eller maaske 3 Gaarde. Stamgaarden, en gammel Gaard med Fjællelader, blev udstykket og nedbrudt 1884. Paa Stuehuset fandtes da Aarstallet 1670. Det er muligt, at det helt gamle Stubbumgaard ved Deling dengang er bleven nedbrudt, men de to Gaarde beholdt Frihederne, der dog efterhaanden blev beskaarne, helt til 1848 —.

Stubbum kaldes i Folkemunde »St a u m«.

B ø m h o l t i Aller kaldes til daglig Bemholt. Det er flere Marker nord for Aller ned mod den gamle Grænse. D a v i d s t o f t i Aller har utvivlsomt Navn efter en Bonde ved Navn David —.

I Stedfortegnelsen har man medtaget Navnet «S i n a i». Det er dog en Fejltagelse, naar man anfører, at dette bibelske Navn staar i Forbindelse med den nærliggende Mark »Hellet«, som man mener betyder Helvede. Sinai-Navnet er opstaaet i den Tid, jeg husker, paa Grund af, at der paa en lille Høj i et Anlæg ned mod Tapsaaen, blev afholdt kristelige eller gude- lige Møder. Saa gav én eller anden Højen dette bibelske Navn. Hellet betyder ikke Helvede, dette sidste udtales paa Egnen som det staves, men det betyder Helligt. I Aller har der været flere hellige Kilder, saaledes ved Aller Mølle og bag Kirkegaarden. Banken fra Aller ned mod Taarning kaldtes af de Gamle »Hellet Bjerg« og Smeden i Taarning »Hellet Smed«. Disse to Navne Hellet og Sinai har ingen Forbindelse med hinanden. T e g l o v n s b j e r g e t er det samme som Kjællingbjerg. Førstnævnte Navn er efter en Teglovn, som fandtes der paa Marken endnu i Slutningen af forrige Aarhundrede. Om Oprindelsen til Navnet »Kjællingbjerg«, vides ikke noget.

B o l m e r s t o f t i Meng kender jeg ikke. Navnet er nok uddøet. H a l v o t t i n g s h a v e kaldes nu Lyngager. Oprindeligt $\frac{1}{2}$ Otting Jord. K n a r s t e d kaldes nu Knagsted.

M e n g s h e d e h a v e kaldes blot »e Hee«, P u s a g e r blot »e Puus« og F i c k h a v e blot »e Fik«.

Aftægtsdørns. Her har vist aldrig ligget et Hus som anført, da det er langt uden for Byen. Antagelig er det en Aftægtsmand, der har faaet det lille Jordstykke tildelt i Aftægt til Græsning af en Ko eller et Faar. **A s k h ø j** kaldes i Udskiftningsbogen ogsaa **A n s h ø j**. Ans. (jvf. Ansager, Andst og Anslet). Jeg har en Formodning om, at Anshøj Navnet staaer i Forbindelse med Navnet paa det nærliggende Anslet —. Navnet er undergaaet forskellige Forvanskninger i Tidens Løb, saavel som saa mange andre —.

Blærre kender jeg ikke. **Broager** i Stubbum heller ikke.

Bygested skal sikkert være **Bøgested**. En Mark, hvor der har staaet en Rest af Bøgetræer. At her skulde have ligget Bygninger og været et Byggested, tror jeg ikke —.

Boyhøj (Boy-hy i Udtalen). Denne Mark ved Vejen efter Aller tilhørte den gamle Frigaard Stubbungaard. Forstavelsen kan være et Mandsnavn. Vejkrumningen der, hvis der er Tale om en saadan, stammer fra Tiden efter Udskiftningen. Man ser tydelig paa Hegnene at Marken er overskaaret af Vejen ned til Broen, der blev bygget i 1700-Tallet. Den ældgamle Vej til Aller gik over Marken til Aller Mølle, hvoraf der endnu ses Spor —.

Igmosehave (Egemosehave) kaldes nu »Fenne«, og tilhører min Fødegaard. Der findes midt i Marken i en »Sig«, noget Mosejord, her af Navnet —.

Faarehave kender jeg ikke. Skal sikkert være »Forhave«. Firestugeteng, der skal ligge ved Aaen er vist en Fejlskrivning eller Forvanskning, som saa ofte er sket. Engene (Maderne) blev aldrig benævnt efter, hvor mange Kreaturer der kunde græsses derpaa, men i Reglen efter hvor mange »Karls Slet« der var, d. e. hvor mange Karle med Leer, der skulde til for at slaa Engen en Dag.

Godhave tilhørte før min Fødegaard. Den kaldtes »Guhav« d. v. s. en god Mark, hvad den ogsaa er. »Hejselkrog« og

»Danielskrog« er Betegnelser, som ikke bruges mere. De kaldes under Et »Bagmarken«.

»Holm« er Navnene paa flere Marker mod Vest for Stubbum efter Aller Mølle. De gamle Navne Stensager og Jultoft der bruges ikke mere.

Hyldebuskager findes ikke mere. Er maaske sammenlagt med et andet Areal og Hegnene ryddet, som saa mange Steder.

»Kirketoft« eksisterer ikke mere. Omkring Aar 1800, blev der bygget et Landboelsted paa samme Mark, som igen senere blev delt i to Steder, der ligger ved Smedegyden. Det første kaldes forøvrigt »e Vinkel«, fordi det var bygget i en Vinkel, netop hvor Vejen ogsaa dannede en Vinkel. Kirketoft er noget af den Jord i »Øvre Stubbum«, som Ejerne af Stubbungaard processede med Kirken om. Herom findes der Optegnelser blandt Frigaardens Dokumenter. Resten af Kirketofte ses paa Kortet fra 1794 at være lagt ind under Marken »Kragtorn«.

»Knæk«, er en Skov beliggende i Tyrstrup Sogn, der som anført tilhører Aller Præstegaard. Navnet har før været skrevet »Knik«.

»Koldkilde« er nogle Moseparceller paa Aakær Mose, »Laasbjerg«. Navnet bruges ikke mere. Marken kaldes nu Højbjerg (Hybjerg), som Nabomarken. »Kragtorn« er en af Byens bedste Marker tilhørende min Fødegaard, men før hørte den til Højgaard. Navnet kommer formodentlig fra en Bevoksning med Tjørn, hvor Kragerne holdt til. Tjørnene — gamle Hvidtjørn — er endnu ualmindelig stærke og kraftige i Hegnene. »Lyngager«, paa Kortet fra 1794, Møllevejshave er aldrig bleven benævnt med det sidste Navn. Marken øst for Stubbum synes langt hen i Tiden at have henligget i Lyng, hvad en tilgrænsede Mark »Hedehave« ogsaa tyder paa. Forøvrigt Navn paa flere tilgrænsende Marker.

»Markenskel Have«, kender jeg ikke. Nødhav heller ikke. Det sidste skal antagelig være »Nørkær«. »Rivesig«. Navn

paa en Mark sydfør Højgaard. Det bruges ikke i Folkemunde. Marken kaldes nu »Søndermark«. Et lavt Sted (en Sig) i Marken er nok Oprindelsen til Navnet.

»Skrejbjerg«, som anført en Bakke paa Vejen mellem Stubbum og Aller. Navnet er uddød. Jeg har aldrig hørt det omtale —.

»Stakketblok«. To Kobler i Stubbum, som ikke grænser sammen. Udtydningen af Navnet er noget svævende. At »stakket« betyder kort er vist rigtigt nok. Men Markerne er ingenlunde korte eller smaa. I Folkemunde kaldes de »Stangeblok«. Men hvad betyder »Blok«? »Skallebjerg«. To Marker, der støder sammen. Udtydningen kan nok passe. Det er høje Marker, der nøgne og »skallede« (uden Skov) har henligget langt frem i Tiden. »Stenbjerg«. I Folkemunde »Stangbjerre«. To Kobler paa det højeste Sted i Byen, hvor Generalstaben har sit Mærke. Navnet efter de utallige Rullestene som Landet i sin Tid var belagt med.

Stensvang. Dette Kobbelt er nu sammenlagt med Marken Boyhøj og findes ikke mere. Navnet ogsaa efter Stenene.

Tang, Taske og Tenbjerg kender jeg ikke i Stubbum. I Aller hedder et Stykke Skov, Taske og i Meng en Eng »e Tang«, som ogsaa er anført i Beskrivelsen. »Torrehave«. Til daglig kaldet, Torre. Lavagtig liggende Mark ned til Anslet Skel, der i gamle Dage har været bevokset med »Torr« (Padderokke).

»Trædeng« grænser ind til ovennævnte. Ogsaa en lav Mark, der har henligget i en Slags Eng. Forstavelsen kan godt have sin Oprindelse som anført i Beskrivelsen, men kan ogsaa betyde det samme som Haardeng. En Mark ned til Fjelstrup Skel. Haard som Træ. Det saakaldte Trykler.

Vendskrog kendes ikke mere. Navnet er uddød.

»Voldbæk«. Navn paa baade en Bæk og en lille Mark. Bækken udmunder i Tapsaaen, hvor der findes et gammelt Voldsted. Sagnet nævner dog ogsaa en Mølle, maaske den første Mølle i Aller Sogn. Jeg mener, at Bækkens Navn er oprindelig »Voldbæk«. »Rohm« en Eng i Kobbersted. Navnet udtales som

»Rum« gør i sønderjydske Dialekt. En ret stor og god Eng, der er rummelig »Torning Ellehave« i Aller. Jeg forstaar ikke, hvorfor man i den danske Tid har forandret Bynavnet, Taarning, til »Torning«. Er det monstro blot, fordi der findes et tilsvarende Navn i Nørrejylland? Taarning eller Taarnum findes saaledes skrevet langt tilbage i Tiden f. Eks. i Kirkebogen. Jeg tror, at Navnet har Forbindelse med Tapsaaen, hvortil Taarning Mark gaar. »Torning« figurerer nu paa Vejviserne til stor Forundring for mange. Taarning, oprindelig Aaning eller Aanum. »Aakær«. Enge langs Tapsaaens Sydside. Paa det gamle Kort skrives Navnet »Akier«. En mærkelig Forvanskning af Kærene langs Aaen. Tyske Skrivere har besørget dette. »Hindsted« eller Hindsti: Flere Udmarker til Stubbum har dette Navn. Antagelig kan det udtydes med, at Vildtet (Hinderne) har haft deres Gang her mellem Skovene i Fjelstrup og Faustrup.

»Bleggaardshave« eller Blegaashave, som det ogsaa skrives. Mark i Stubbum ned til Aaen. I Nærheden har ligget en Gaard, der blev nedbrudt i 50erne. Hvis man i gamle Dage har haft en Bleggaard til Blegning af Lærred, saavel som man havde Kaalgaard, Abildgaard og Hørgaard kan man tænke sig Navnet stammer derfra. »Skovrøj«. Paa Marken »Skovrøj« blev der bygget en Gaard i Slutningen af det 18. Aarhundrede. Den findes endnu ikke paa Kortet for 1794. Skovrøj er i Nærheden af Skoven, Kærskov, og Navnet kan sikkert udledes fra ryddet Skov. Endelsen »røj« findes paa flere Marker, men skrives noget forskellig, røj, ry, rød. (Det sidste især paa Sjælland). »Myrøj«. Mark før tilhørende den gamle Frigaard. Ogsaa ryddet Skov.

»Bredrøj«. Mark ved Vejen efter Meng. En bred Mark temmelig stor, nu delt i to saadanne.

»Hundet« flere Marker i Aller. Om Oprindelsen til Navnet er ikke let at sige noget. Det gamle Husdyr, Hunden? »Raus« eller Ravs i Aller. Betydningen af dette Navn er dunkelt.

»Luklejhave« i Meng, (Lockleyhave). Stammer antagelig fra

den Tid, da Vejen fra Meng til Slusen endnu var med Led, der skulde oplukkes og lukkes. »Luk e Lei«.

»Mengstof« i Stubbum. Navnet menes i Beskrivelsen, at stamme fra en Mand med Efternavnet Meng i Stubbum. Ved mine Efterforskninger af de gamle Slægter i Aller Sogn, har jeg ikke fundet det omtalte Navn, men det maa vel være rigtigt, som man skriver. Bønderne havde ellers almindeligvis ikke Stamnavne endnu den Gang. Marken, Mengstof, kunde ogsaa f. Eks. ved Arven Overgang have tilhørt en Mand i Meng. Nu tilhører den Peder Boesens Gaard og kaldes Lykken »e Lyk«. Brænstykker. (Breenstücker) lille Mark i Meng ned til Hejlsminde Søen. Har antagelig som ogsaa anført været bevokset med Bregnearter.

Præsthholm. Temmelig stor Eng paa den flade Tange ved Slusen. Denne synes ikke at være medtaget i Beskrivelsen. Paa det gamle Kort for 1794 betegnes den som tilhørende Hejls Sogn. Grunden hertil er, at Løbet ved Slusen har flyttet sig, efter Sigende to Gange, i Tidens Løb Præsthholm med Omgivelser tilhører nu Aller Sogn. Navnet tyder paa, at den i sin Tid kan have tilhørt Præstekaldet i Hejls.

Sildborghave (Sildborrelück). Har Navn efter et paa Slotsbjerget der, før beliggende Slot eller en Borg. Der findes herom dunkle Sagn, og man har fundet Munkesten i Bjerget. Ifølge Marknavnet har man Lov til at tro, at Borgen har været kaldt Sildborg efter Silden i Lillebælt, hvortil den grænser.

Med den gamle Borg paa Slotsbjerget, hvorom Sagnet siger, at den sank i Jorden paa Grund af Slotsherrens Ugudelighed, vil jeg slutte mine Bemærkninger til Stednavnene i Aller Sogn —.

Ovenstaaende er et Udpluk af de mange Stednavne i Aller Sogn, som man nu har udgivet og dermed gjort tilgængelig for Offentligheden. Jeg maa sige, at jeg ikke er bleven skuffet med Hensyn til Omtalen af mit Fødesogns Mark og Bynavne. De er i Hovedsagen rigtige. Det jeg har bemærket, er nærmest sup-

plerende Oplysninger og Tilføjelser, som ogsaa strejfer ind paa det historiske Omraade —.

Det er et stort, ja mægtigt Arbejde, der er udført med at definere og udtyde de Tusinder af Navne fra hele Landet. Jeg synes ikke, der er glemt eller udskudt noget Navn. Jeg synes snarere, der er medtaget for mange. Enkelte Navne har i hvert Fald ikke gammel Hævd —, men disse bliver selvfølgelig ogsaa gamle med Tiden —.

Mange Navne er uddøde og bruges ikke mere, og andre vil følge efter. Det sker især ofte, naar en Slægtsgaard ved Salg gaar over i andre Hænder, hvad desværre saa mange er i de senere Aar. En Mands Sønner véd fra Barnsben af, hvad denne eller hin Mark kaldes. Saaledes er Navnene gaaet i Arv fra Fader til Søn fra langt tilbage i Tiden. En ny Ejer fra en anden Egn, maaske endda fra en anden Landsdel, ved intet herom, og kan ikke hitte Rede paa disse Navne, der forekommer ham mærkelige og sære. Han ved intet udover, hvad maaske en Nabo eller en gammel Daglønner kan fortælle herom —.

En Ting bidrager ogsaa væsentlig til, at mange Marknavne forsvinder. Det er Bæstræbelserne for at samle en Gaards Jorder til et sammenhængende Hele. Hegnene bliver da ofte ryddede, og efter en Tids Forløb gaar saa denne eller hin Marks Navn, i Glemmebogen.

Derfor er det godt og glædeligt, at disse gamle Navne fra vore Forfædres Tid nu er samlede og optegnede til Efterslægten.

En Del af Betegnelserne har jeg ikke syntes, det var værd at røre ved. Marknavne som Østerhave, Vesterhave, Sønder eller Nørremark, siger intet ud over i hvilken Retning de ligger for Byen eller Gaarden. Navne, der ender paa Kjær eller Skov taler deres eget Sprog og mange andre lignende. Enhver Gaard har haft sin Toft eller Hustoft, som de ogsaa benævnes, og denne er det allerældste dyrkede Areal, hvormed det dybe Muldlag, der findes i Toften ved Gaarden, vidner. Et mindre Jordstykke ved Gaarden kaldes undertiden ogsaa en Hok, hvor

Kalve og Gæs græssede —. Derimod kendes Betegnelsen »Stakhave« ikke her, men mange Steder var der før i Tiden en **A b i l d g a a r d** ved Gaarden.

I Tidens Løb er der sket store Forvanskninger af Marknavnene og mange ere fortyskede. Efter Udskiftningen for snart 200 Aar siden blev Navnene indskrevet af tyske Skrivere, og det samme skete igen efter Omboniteringen i 1870erne. Al Ære og Respekt for den tyske »Mutterrolle«, der da fremkom. Det er et fint og grundigt Arbejde. Men nogen Navnefortyskning er der kommen ind den Gang —.

I gamle Dage tog man det ikke saa nøje med Retskrivningen. Et Sted er et Navn optegnet saadan, et andet Sted anderledes. Nogen af dem er ligefrem Skrivefejl og ved en Omskrivninger der igen fremkommen Læsefejl. Derfor er Stednavnene ofte saa forvanskede, at det oprindelige Ophav er udvisket —. Jeg har nævnt i mine Bemærkninger, at man i vore Dage har forandret Bynavnet **T a a r n i n g** til Torning. Ligeledes har man siden Genforeningen forandret **R i s** til Rise, **F o l** til Fole, **M a s t r u p** til Marstrup og flere andre. Er de to første forandret, fordi de bestaar af Enstavelsesord? I Nørrejylland har man mange af den Slags, fm. Eks. **H e** og **N o**, **L e** og **L e m** og flere. Man har dog ikke hørt, at **H e** og **N o** er forandret til **H e l e** og **N o s e**, **L e** og **L e m** til **L e s e** og **L e m s e l**! Og er **M a s t r u p** ikke et ligesaa godt Bynavn som **K a s t r u p**? Man har paa Fornemmelsen, at en Del Navne hernede var **u ø n s k e d e** og derfor blev forandrede. Det forstaar man ikke —.

Lad os holde fast ved de gamle Betegnelser. De er udgaaet fra Folket og har deres Berettigelse og — deres Historie.

Noget andet er, som Hejselbjerg Paulsen paapegede i sin Kritik af Stednavnene i Ø. Løgum Sogn, at man næppe, ved Forarbejderne til det store Værk om vore Stednavne, henvendte sig til de rette stedkendte Folk. Saavidt jeg ved — det er i hvert Fald sket her — søgte man den Gang Oplysninger hos Degnen eller en Lærer i vedkommende Sogn. Disse har ikke alle Steder haft den fornødne Forstaaelse og Interesse for et saadant Ar-

bejde, især da de som oftest ikke er barnefødt i Sognet, men stammer maaske fra en helt anden Egn eller endog Landsdel.

Folk, der har levet hele deres Liv paa Stedet, kendte disse Marker og Skove, disse Veje og Stier og havde hørt Fædrene og andre Gamle tale derom, havde sikkert været bedre egnede til dette Hverv. —

Herved er der bagefter intet at gøre.

Beskrivelsen af Aller Sogns Sted- og Marknavne er efter min Mening god. Jeg synes ikke, at noget videre er glemt. Forfatterne har haft mange og rige Kilder at øse af. Hvad der lever i Folkemunde om dette eller hint, kan disse ikke være vidende om. Det er et vægtigt Bidrag i vor Hjemstavns topografiske Historie til Oplysning for kommende Slægter. — —

H a n s K r o g.

Dagbog-Optegnelser

fra Krigen 1864.

Af **J. Raben.**

Gaardejer Henrik P. Hansen, Trovshøjgaard paa Dybbøl Mark, født paa Nørremølle den 21. Marts 1823, død paa Trovshøjgaard den 18. April 1916, har i 1864 ført en Dagbog under Titlen: »Dagbog fra den Tid, vi drog fra Dybbøl«.

Bogen ejes af Sønnen, Købmand Hans P. Hansen i Sønderborg. Foruden Optegnelser vedrørende Familien og om Landbrugsarbejde o. a. indeholder Dagbogen en Mængde Notitser om Indkvartering og militære Begivenheder, der ikke er uden Interesse.

Optegnelserne begynder den 6. Februar 1864, da de første danske Tropper kom tilbage fra Dannevirke. Samme Dag begyndte han at rømme sin Gaard, der kun ligger smaa 200 Meter vest for Skanse III. Indboet blev kørt dels til Nørremølle, dels til Snogbæk.

Familien tog den 7. Februar først til Nørremølle, den 9. Februar flyttede de til Mattesens Bol i Snogbæk,¹⁾ hvor de blev til den 23. August. Trovshøjgaard var da atter genopbygget efter Branden og saavidt færdig, at Familien kunde flytte tilbage til Dybbøl Mark.

Dagbogen.

1864.

Februar.

6. — »Idag begyndte vi at flytte vort Tøj fra Hjemmet til Nørremølle og Snogbæk. Broder Christen²⁾ kom over, men gik straks igen for at faa Vogne til Tøjet.

¹⁾ »Mattesens Bol« laa lidt nord for Nørremølle og hørte til samme Ejendom.

²⁾ Christen Hanssen, Nørremølle, H. P. Hanssens Fader.

7. — Vi fik det meste Tøj bort, som ogsaa vi med de mindste Børn og de to unge Heste drog bort. Om Aftenen lod Broder vore Køer samt et Læs Tøj, for det meste Sengetøj, afhente.

8. — Opholdt vi os endnu i Nørremølle. Jeg var en Tur hjemme og fik Hans til Nørremølle med de to Heste, og et Læs Tøj, som var det sidste vi fik. Jeg tog P. Vogd's de sidste Køer med, den 8. kom Vogds ogsaa til Nørremølle.

9. — Flyttede vi op til Mattesen, Christen og Jacob kom til Svoger Hans Jørgen, Anna og Dorthe blev i Nørremølle.

Fra den 9. til 18. levede vi roligt hos Mattesen, men der brændte ikke saa faa Steder i Dybbøl, men dog af dem, som laa foran Skanserne, deriblandt ogsaa vor Gaard, som vistnok brændte den 18. Februar. Da kom ogsaa de første store tyske Patrouiller hertil, af hvilke mange var inde hos os. Idag har de taget Pastor Bülow og Inspektøren til Fange.

19. — Her var tre Mand om Morgenen, store Patrouiller er gaaet forbi. Om Aftenen kom igen tre Mand.

20. — Var vi fri for Patrouiller. Om Aftenen kom tre Mand ind til os, den ene var fuld, Broder Christian var her og tog dem med hjem til sig.

21. — Søndag. Idag var vi fri for Patrouiller. Jeg og Moder fulgtes ad til Nørremølle for at gratulere til Konfirmation og Hans Peters¹⁾ Fødselsdag. De sloges igen ved Forposterne, som de havde gjort i de sidste Dage, og der kom her forbi en Død og en Saaret. I Dybbøl brændte det igen et Sted. Gud ved, om det ikke var P. Vogds. V. H. st. d.²⁾

22. — Idag hørte vi at det var H. Hanssens (der var brændt d. 20.). Om Morgenen tidlig kom en stor Patrouille med to Kanoner og greb Forposterne an. De brændte Sandbjerg Vejrmølle af og toge nogle Danske til Fange.

23. — Der var 6 Dragoner inde i Gaarden, men de rede straks igen. Vi fik vort Flask i Røg.

24. — Om Eftermiddagen Kl. 3 kom en stor Patrouille forbi, da den kom tilbage, var en Officer inde i Gaarden og fik et Glas Vand. De havde kørt deres Medicinsvogn itu.

25. — Der brændte flere Steder i Dybbøl, det er sikkert alle dem ved Chausséen fra Frydental til Bøffelkobbøl.

¹⁾ H. P. Hanssen-Nørremølle, født 21. Februar 1862.

²⁾ Skal betyde: »Vor Herre straffe dem«.

26. -- Imorges var her to Dragoner, som vilde have Kaffe, men fik ingen Tid. Der var gaaet to Patrouiller forbi. Den første kom tilbage med 5 Fanger eller Overløbere, og to Overløbere var her og spurgte Vej til Flensborg. Broder Jørgen har faaet Ordre til at rømme Huset, som tillige hele Ragebøl By. Gud give det ikke maa ske! Det brændte igen i Dybbøl, men der var tykt i Vejret og ikke noget at se. Det brændte hele Natten.

27. Branden den 21de var hos Jørgen Marcussens. Om Morgenen gik jeg til Nørremølle; da jeg kom til J. Jensens Led, stod Broder Jørgens Hus i lys Lue.¹⁾ En stor Patrouille kom om Eftermiddagen ad Aushøj-Vejen. Om Aftenen, da jeg var gaaet i Seng, kom tre Mand og spurgte om Vej. — Alle Huse ved Sundet ved Sønderborg skulle ogsaa være borte.

28. -- Søndag. Gud give, at denne Uge ikke maa blive saa rædselsfuld som sidste Uge, og lad begge Parter snart enes om en lykkelig Fred! — Denne Dag gik, Gud være lovet, hen uden mærkelige Begivenheder. Her kom blot en Prøjsler, som fik Smørrebød.

29. -- Efter Broder Christens Efterretninger gik det ikke bedre igaar. Der brændte et Sted paa Stenderupmose, og de havde nær skudt Manden. De vare i Sottrup igaar for at fourere efter Straa og Brænde, men toge ogsaa Kartofler, Flæsk og Havre. Idag var de her, men de var rimelige. De fik 2½ Trave Klap og ingen Favnebrænde. I Aften havde de Danske et stort Blus paa Skanserne.

Marts.

1. -- Den Dag gik rolig hen for os. De sloges igen ved Forposterne og der brændte vistnok igen paa Stenderupmose. Disse Huse skulle alle være borte.

2. -- Imorges var her fire som fik Smørrebød. De fortalte, at deres Folk havde besat Stenderup og Nybøl i Nat, thi de Danske vilde brænde Byerne af. Men dette var vel nok ikke Grunden, thi i Midt-dags kom der mange forbi med den hele Oppakning, som de ellers aldrig har paa, hvoraf jeg straks dømte, at de vilde flytte Kæden. Hen paa Eftermiddagen kom ogsaa deres hele Bagage og de fik Indkvartering her i Snogbæk. Broder fik Ordre at tage imod 180 Mand med 5 Officerer, men da de havde deres Mad paa Høden, kom der igen Ordre, at bringe deres Mad til Sottrup. Vi slap endnu i Dag.

3. -- Idag var alting rolig og stille her. Vi fik ingen Indkvartering, og Broder heller ingen. Prøjslerne forskanser sig stærkt ved Sottrup i Dag.

¹⁾ Jørgen Hansens Gaard i Ravnskobbøl.

4. — Imorges kørte Hans i Krigskørsel til Flensborg. Alle de Sottruper: Smaafolk var paa Skansearbejde i Dag hos Prøjserne og skal igen paa Arbejde i Morgen.
5. — Hans kom hjem idag fra Flensborg og havde et Læs Varer med.
6. — Søndag. Idag er vor Jens paa Krigskørsel til Flensborg, Mathias paa Skansearbejde. Broder Jørgen er kørt til Flensborg efter Varer for Christen. Han solgte idag 27 Køer til Slagter Paulsen. Mod Aften kom 2 Dragoner her ind, de fik Kaffe og 2 Pund Flæsk, men havde ingen Penge idag.
7. — Idag fik vi 44 Mand af 15. Regiment med 2 Løjtnanter, 1 Feldwebel, to Underofficerer og to Foermænd fra Bovrup. Jens kom hjem fra Krigskørsel, Broder Jørgen kom ogsaa tilbage fra Flensborg.
8. — Samme Indkvartering. De (Prøjserne) forskanser sig ved Broder Christen. Vor Vogn kørte til Aabenraa.
9. — Idag kom den anden Vogn bort; første kom hjem og den ene Hest var syg; den havde ogsaa været i Flensborg.
10. — Idag kom den sidste Vogn hjem, den havde været i Sottrup og kørt ved Forposterne.
- 11.—12. — Ikke noget af Interesse.
13. — Idag brændte det igen nogle Steder, nemlig P. Johansens, J. Jers, J. Moos og paa Stenderup Mose.
16. — Idag brændte sikkert Paul Paulsens og Philipsens Steder paa Dybbøl. Endnu samme Indkvartering.
17. — I Middags fik de (Indkvarteringen) Ordre til at rykke ud. De skulde paa Forpost, men de Danske greb an forinden. Husene i Baadslund og Staugaard blev brændt af og vist et eller to i Stenderup. Om Eftermiddagen brændte Randersgaard og flere Steder i Dybbøl, om Aftenen flere Steder i Ragebøl og maaske H. P. Jahnsens. Der var en haard Kamp den hele Eftermiddag, baade med Geværer og Kanoner. Vore kom igen hen paa Aftenen og blev til Kl. 12, da droge de bort og vi havde ingen i Nat.
18. — Om Aftenen kom her igen 70 Mand af 55. Regiment med to Officerer. Vi maatte koge Kaffe til dem. De var saare gode. I Eftermiddag skød de igen fra Skanserne, men vist uden Resultat.
19. — Samme Indkvartering. Vi fik i Formiddags 6 Heste og 3 Mand, de drog dog straks videre. Der blev skudt paa og fra Skanserne.

20. --- Søndag. Indkvarteringen, undtagen tre Mand var om Eftermiddagen paa Skansearbejde. De kom hjem igen Kl. 2 om Natten. Der blev skudt med Kanoner paa begge Sider.

21. --- Om Eftermiddagen kom Indkvartering bort, vi fik igen 60 Mand og 2 Officerer af 15. Regiment.

22. --- Samme Indkvartering; de er ikke gode. Mathias maatte køre efter Levnedsmidler for dem, om Aftenen maatte han køre en Marketerske til Kasmusmølle.

24. --- Skærtorsdag.

25. --- Langfredag.

26. --- Jeg var til Broager og gik over Dybbøl hjem. Der var det ingen Fornøjelse at komme; jeg var hos Svoger Vogd's, men det saa slemt ud. Der laa en Prøjsjer begravet i Vejkastet tæt ved Bakkehuset. J. Marcussens, (ved Frydendal), J. Andersens, L. Tyksens, N. Nørballes, Smedens, Thysens, (i Dybbøl By), Lie, J. Mikkelsens, (Dybbøl), Hvilhøj, Ny Frydendal, C. Smeds (Dybbøllund), er brændte. Den nedre Ende af Byen, nemlig J. Møllers, N. Bruns, H. Kirkemands og Kryhlmands er nedbrudte. P. Staadsens (den yngre) er ogsaa brændt. P. Jensens (Langdamsgaard), Philipsens og det meste af Paulsens (nu Skansegaarden) er ogsaa brændt. Da jeg gik hjem, kunde jeg nær være bleven skudt af en Granatkugle. Den sprang næsten over mig, og et Stykke deraf slog ned tæt ved mig, saa at Dyndet oversprøjtede mig. Jeg var inde hos J. Bonefeldt og Svoger Kunz paa Hjemvejen. Man skød fra begge Sider med Kanoner, fra Dynt efter Nr. 2 og fra Nr. 2 efter Dynt, som ogsaa fra de andre Skanser efter en Skanse paa Ragebølmark, mellem Ragebøl og Dybbøl.

27. --- Paaskedag. Der skydes med Kanoner i Dag. I Aften, da vi var gaaet til Sengs havde de (de prøjsiske Soldater) antændt en stor Ild i P. Petersens Løkke. Vore Piger kom og sagde, at der var Ildebrand her tæt ved. Jeg løb derud, men saa straks, hvad det var. Jeg gik imidlertid ud ved Dammen, hvor jeg rendte et Bajonet i det ene Kind og fik et slemt Stød.

28. --- I Morges greb de danske an og drev de tyske tilbage. De (Indkvarteringen) var alle rykket ud, men kom om Middagen igen tilbage. Der brændte igen et Par Steder i Dybbøl (N. Christensens og H. Jahnsens). --- Det hedder at Prøjsjerne igen har indtaget deres Stilling.

29. --- --- --- det ser snart ud til et Slag en af Dagene.

30. --- Vore Soldater var meget urolige i Aften, de mente de skulde angribe i Nat.

31. — Samme Indkvartering. De var meget slemme i Aften, de havde vistnok sviret. Jeg var urede med dem. De slog nogle Vinduer ind i Karlekamret og Mælkekamret, hvor de stjal et lille Stykke Smør. I Nat er der falden mange Skud fra Skanserne.

April.

1. — Om Eftermiddagen fik vi endnu 16 Mand og 14 Heste fra Artilleriet. De gamle er endnu ikke gode, de har ogsaa været i Røgekamret. G. g. d. s m. f. s.

2. — Artilleriet rykkede ud Kl. 5 om Eftermiddagen og Infanteriet om Natten. Der blev skudt meget fra begge Sider om Eftermiddagen og der brændte ogsaa mange Steder paa Dybbøl Mark. — Idag kom alle de Sandbjerge, Fuglsanger og alle de deromkring i Arrest i Kirken, de blev udløste igen den 4de.

3. — Søndag. De (Indkvarteringen) kom alle igen om Morgen; de skulde have gaaet over ved Hardeshøj, men der blev intet af. Der skydes endnu, især fra præjsisk Side. L. Nielsens Hus (nu Harald Jalmsens Gaard) brændte om Formiddagen, og i Aften brænder vistnok Sønderborg.

4. I Aften var der en af vore, som var beruset og gjorde sig saare grov og vilde slaa mig. Jeg maatte ind til Løjtnanten, for at faa Fred.

5. — I Morges kom Artilleriet bort. Foermændene kom ogsaa bort, men der kom andre i Stedet for dem. Den Soldat, som var fuld og grov, faldt af en af Foermændenes Heste og stødte sig slem.

6. — Der var mange af dem (Indkvarteringen) paa Skansearbejde inat, og vi maatte levere dem det Tøj vi havde tilbage. Vi har leveret til de første, som laa her i Kvarter 2 Jernskovle og en Spade, som ikke kom tilbage, de fik 1 Spade og 4 Skovle, 1 Jern, en med Jern for og to gamle af Træ. — I Aften brænder det igen i Sønderborg.

7. — Det ryger endnu i Sønderborg.

8. — Der brændte et Sted i Ragebøl, ogsaa vistnok en Barakke ved Dybbøl Mølle. Om Aftenen brændte et endnu i Ragebøl.

9. — Idag kom vor Indkvartering paa Forpost og vi fik igen omtrent ligesaa mangan af det 53. Regiments 10. Kompagni med 1 Løjtnant og 1 Doktor. Det lader til, at disse er mere rolige.

10. — Søndag. Hele Natten har de skudt med Kanoner. Om Eftermiddagen kom her yderligere 12 Dragoner med 14 Heste, 2 Officerer, 1 Vagtmester og 9 Meninge. — Idag har Prøjserne skudt Dybbøl Mølle ned.

11. — Dragonerne drog bort i Eftermiddag.
12. — Der brændte igen et Sted paa Langbro. Vore kom paa Vagt hen paa Eftermiddagen.
13. — Imorges kom der 14 Heste og 8 Mand af Artilleriet, om Eftermiddagen kom der 4 Heste og 2 Mand til. Den gamle Indkvartering kom bort og vi fik 60 Mand og to Officerer af 15. Regiments 1. Kompagni. — Der er idag brændt flere Huse paa Als.
14. — Idag har de skuddt snart rundt om os. Paa Als er idag brændt Skovfogdens, Rønhave og et Par Steder efter Sønderborg. Hoffmanns Hus brændte i Formiddags.
15. — Ny Indkvartering, vi fik 50 Mand med to Officerer af 15. Regiments 4. Kompagni. Skydningen vedvarer og har været meget streng sidste Nat. Der er brændt flere Steder paa Als, og vist H. Østens i Staugaard. Vi har saæet den første Havre idag.
16. — Kanonskydningen vedvarer.
17. — Søndag. De skyder endnu, og især i Nat.
18. — Idag kom Infanteriet bort. Der kom 3 Foermænd om Morgenen, som drog bort om Formiddagen igen. De har været her med Baade. Fra imorges tidlig har der været et haardt Slag ved Skanserne. I Aften kom de og sagde at de havde taget Skanserne. Vi fik i Eftermiddags 40 Mand Jægere.
19. — Disse kom bort idag og vi fik 70 Mand Jægere med 3 Officerer af 13. Regiments 1. Kompagni. Mathias maatte sidste Nat til Brobøl med nogle Soldater og i Dag til Graasten med danske Fanger.
20. — Artilleriet med de 18 Heste og Infanteriet ligger her endnu, der kom omtrent 20 Mand bort i Eftermiddags.
21. — Svoger H. Jørgen, Christian og vor Christian var ovre ved vort Sted (Trovshøjgaard) idag. Det var meget ødelagt.
22. — Bededag. Den gamle Indkvartering. De er alle til Parade for den præjsiske Konge, Trainkonstablerne ogsaa. Da de kom igen, maatte de straks paa Forpost. Artilleriet kom igen om Aftenen.
23. — I Aften kom der 60 Mand med 2 Officerer af 13. Regiments 3. Kompagni.
24. — Søndag. Jeg var over hos Præsten, for at faa Tilladelse til at komme til Dybbøl, for at se hvorledes det ser ud.
25. — Ny Indkvartering, 34 Mand og en Officer af 13. Regiments 11. Kompagni.

26. — Jeg var til Dybbølmark idag, at se mig for. Infanteriet kom bort og vi fik 8 Heste mere af Pionererne med 6 Mand. Tillige fik vi 2 Foermænd.
27. — Artilleriet endnu. Der kom endnu 10 Hestet fra Pionererne.
28. — Ved det Gamle.
29. — Vi fik 30 Mand Infanteri med to Officerer. Jeg var idag til Dybbølmark. Alle vore Brædder var stjaaalne.
30. — Igen til Dybbøl at saa Havre. Vi saaede to Tønder. Hans var med, vi fik 2 Harver og to Spader med hjem.

Maj.

1. — Søndag. Samme Indkvartering.
2. — Jeg var til Egersund, at høre om Sædekorn. Der blév mig tilstaaet 15 Tdr. Havre, 10 Tdr. Byg, og 60 Pund Kløverfrø. Vi fik 9 Tdr. Havre og to Sække Kartofler med til Broder Jørgen. De Danske har skudt dygtig fra Arnkil og Kjær over til Sandbjerg efter Pionererne, som kørte Baadene fra Storskoven.
3. — Jeg var igen i Egersund, men vi fik kun 13 Tdr. Havre i Stedet for 32 Tdr. og saa fik vi ogsaa 40 Pund, 60 Pund og 80 Pund Kløverfrø. Idag kom Pionererne bort og Artilleriet ogsaa, men der kom andre Artillerister i Stedet, nemlig 13 Heste med 12 Mand.
4. — Idag kom Infanteriet bort, men vi fik andre 70 Mand med 3 Officerer af 10. Kompagni. — Vi saaede Havre i Nedreløkken idag.
5. — Himmelfartsdag. Vi var i Egersund efter Havren og vi fik den. (I Tiden fra 5.—12. Maj nævnes ikke noget af særlig Interesse. Hver Dag har de været paa Trovshøjgaard og saaet Havre m. m.)
11. — Indkvarteringen er her endnu, men i Aften tales der om Vaabenstilstand.
12. — Idag kom der nogle af vore Infanterister bort, nemlig 28 Mand. Vi var igen til Dybbøl og kørte Træ og Brædder.
13. — Igen til Dybbøl. Vi kørte vort Egetræ op til Svoger P. Vogd. Om Eftermiddagen harvede vi Byglandet. Idag er Tyskerne næsten alle marcheret fra Dybbøl.
14. — Imorges marcherede Infanteriet bort.
15. — Imorges marcherede Artilleriet bort. De kastede først vor Kaffemølle og Puster paa Ilden, som jeg meldte til Underofficeren,

der blev meget opbragt derover. Om Formiddagen kom der igen 3 Mand af 15. Regiment, som skal have Forplejning. Den ene var Sergent.

16. — Idag flyttede P. Vogds til Dybbøl. Vi kom i Kørsel til Aabenraa med en syg.

17. — Vi begyndte at saa Byg; og blev færdig den 18.

19. — Var jeg til Træauktion ved Byllemoses, hvor jeg købte en Del Træ.

20. — Kørte vi Træ hjem, 18 Læs (til Genopbygning af Gaarden). — De følgende Dage blev der saaet Byg i Dybbøl.

23. — Jeg var i Nybøl for at se om en Vogn, som var bleven stjaalen, men fandt den ikke. — I de følgende Dage blev der arbejdet i Dybbøl.

27. — Herredsfogden var hos os (paa Dybbøl) for at taksere og han gik med op til en Marketender, som har mine Brædder, men Manden var der ikke.

De følgende Notitser drejer sig om Landbruget og Forberedelse til Genopbygningen af Trovshøjgaard. Den 8. Juni kom atter 30 Infanterister og 3 Ulaner til Indkvartering. De var »saare stortalende, men ellers flinke«.

Juni.

12. — I Nat drog vor Indkvartering bort. De har haft saa travlt med at gøre Arrighed i Nat. Saaledes har de slæbt en Vogn op paa Huset og sat en Gryde og en Spand paa Skorstenen, Bryggerkedlen paa Vogne, slaaet nogle Potter itu, revet Vognkurven i Stykker paa Kørevognen og flere Uartigheder, men de var meget beruset.

Notitserne fra Dagene indtil den 22. Juni omhandler hovedsagelig Arbejdet paa Gaarden i Dybbøl.

22. — Idag kom Tyskerne igen til Bøffelkobbøl og lagde dem i Lejr, der kom ogsaa en Del til Blans.

25. — Vi fik idag 29 Mand og en Feldwebel af 64de Regiments 9. Kompagni. I Nat er Vaabenstilstanden udløben.

26. — Søndag. Tyskerne begyndte straks imorges at skyde fra P. Nissens Batteri og fra Randersgaard. Vore drog bort i Middags til andre Kvarterer. Vi fik i Eftermiddags 1 Hauptmann, 1 Løjtnant og 8 Mand Sygebærere, eller Staben for Sygebærere, med 6 Heste, nemlig 4 Officersheste og to Vognheste. De har idag stillet Telegrafan her lidt nordlig forbi.

27. — Der var stærkt Røre i Indkvarteringen i Aftes, desuagtet har alt været rolig i Nat. I Formiddags fik vi 22 Mand af 35. Regiments 7. Kompagni, de var alle Skippere og samlet fra de andre Kompagnier. Hele Sottrupskov er fuld af Baade og en stor Mængde Artilleri er forsamlet ved H. P. Skovs. Der vil vist snart ske noget. Vore Infanterister gik i Aften Kl. 8, vistnok paa Arbejde.

28. — Infanteriet kom først igen Kl. 10 i Formiddags. Det blev dem forelæst, at de straks skulde faa dem noget at leve af og derefter gaa til Ro, for at de kunde have Kræfter til i Nat, det vil sige: Gaa løs paa Als. — Lorens var i Krigskørsel til Stenderup efter Sengsteder.

29. — Ganske rigtig. Vore gik ikke i Seng. Infanteriet drog bort Kl. 12 og Krankentrægerne Kl. 2. Tyskerne satte over med Baade og det varede ikke længe inden de var derover og havde Als i deres Magt. Der er vist mange falden og saaret, mange gjort til Fanger. — Jeg var i Middags nede ved Kysten at se paa Overfarten. Der var fuldt af Artilleri og Kavalleri og alle Vaabenarter, fra Havet til H. P. Skovs, baade paa Vejen og i Lykkerne ved Siden af; alt Korn og Græs i disse Marker var ødelagt. I Aften slaar de Bro ved Sønderborg.

30. — I Morges drog Infanteriet bort, det kom til Als, de andre er her endnu. Alle de døde ligger endnu ubegravede paa Marker omkring paa Als. Om Eftermiddagen var jeg til Sønderborg og hjemme. I Sønderborg var der næsten ingen Folk foruden Militæret. Der brændte et Par Huse der igaar. Hjemme havde man græsset vor ny Kløver af. Inspektøren (fra Sandbjerg), Andreas Paulsen, Jørgen Jepsen, Svendsen, Jørgen Hansen paa Dybbøl Mølle og Johannes Jørgensen ved Sønderborg, som alle var arresteret af Prøjserne og sendt til Flensborg, kom hjem i Eftermiddag.

Juli.

1. — Imorges gik jeg til Nørremølle, hvorfra der kom en dobbelt Ligskare, nemlig to af Pionererne, som var faldne. De var smukt smykkede, og begge Kompagnier, der laa der, fulgte dem med Musik i Spidsen. — Mod Aften fik vi 10 Mand af 15. Regiments 12. Kompagni.

2. — I Eftermiddag drog Kranketrægerne bort. Infanteriet kom paa Vagt, men om Aftenen fik vi 30 Mand, en Feldwebel og 3 Underofficerer af samme Regiment og Kompagni.

3. — Søndag. Om Eftermiddagen paa Dybbølmark. De fleste Tropper trækker fra Als, vistnok nordpaa. Her (Snogbæk) ligger for-

uden Krankentrægere og Lasarettfolkene et Kompagni, og i Dybbøl et, som vistnok er det meste her paa Sundeved, foruden Artilleriet.

I Dagene efter 3. Juli er der kun Tale om private Forhold, Landbruget og Opbygningen af Gaarden etc. Den 8. Juli var der Forsamling i Skolen, vedrørende Indkvarteringen.

9. — Idag i Graasten. Da jeg kom hjem var der en Arrestbefaling til mig fra den Hauptmann, der havde samlet os i Skolen igaar. Jeg skulde nemlig have sagt ham Sandheden for meget, hvorover han er bleven vred. Jeg maatte ned til ham om Aftenen og blev bragt i Vagten, hvor jeg maatte sidde, til der kom Bud efter Chr. Dall. Han (Officeren) truede med at sende mig til Flensborg. Jeg kan ikke sige, at jeg brød mig stort derom, men min Familie var saare urolig. Da Chr. Dall kom, blev det dog ved en god Gardinprædiken og jeg gik derpaa hjem, glad blev Moder og Børnene.

11. — Til Dybbøl. Christian og jeg samlede Kløver. Vi kunde ikke holde Foermændene borte fra Kløverne om vi endog var derved. — Vor Indkvartering kom bort, og vi fik ingen igen.

14. — Idag kom 4 Murmænd foruden Mesteren og begyndte at lægge Grund. I Jesu Christi Navn lad dette Hus staa med det gode og vare til Gavn for mig og min Familie. Gud, at vi ikke endnu en Gang skal blive husvilde, kære Herre Gud!

Tiden indtil den 20. August gaar med Bygningsarbejde og Arbejde i Marken. Gaarden var ved at blive saavidt færdig, at Familien kunde komme hjem igen.

August.

22. — Jeg flyttede Tøj over til Dybbøl og kørte Sand til at lægge Gulv.

23. — I Guds Navn lad det gaa os godt! Idag flyttede vi tilbage til Dybbøl med hele Familien.

Den 22. Oktober skriver Henrik Hansen: Idag fik vi Laden rejst i G. F. N. (= i Gud Faders Navn). Gud lad den staa til Lykke for mig og mine i mange Aar. — — —

Trovshøjgaard, der har sit Navn efter »Trovshøj«, den store Langdysse, der laa, hvor der nu er Parkeringsplads paa Dybbølbanke, staar endnu, som den blev opført efter Krigen 1864.

Dens gamle Ejer, Henrik Hansen, har med sine jævne Dagbogsoptegelser overleveret os et Stykke Hjemstavns-historie, der er værd at gemme.

Spredte Notitser fra Broager 1864.

I Arkivet paa Sønderborg Slot gemmes et Ark Papir, skrevet af Kristen Karstensen, »Als Sangen«s Digter, da han i 1864 var Provst

og Sognepræst i Broager. Notitserne omfatter Tiden fra 6. Februar til 18. Marts 1864.

Februar.

6. — Ved Middagstid modtog vi Underretning om vore Troppers Tilbagegang fra Dannevirke.

7. — En Søndag var Landevejen fuld (af Soldater etc.) ad Sønderberg til. En Løjtnant Jacobsen kom her igennem med en Del Telegrafredskaber og trætte Soldater. De fik den ene af mine Vogne, da den de havde, var gaaet i Stykker.

7.—14. var alt roligt. Tyskerne opkastede Skanser ved Holdnæs og tværs paa den anden Side ved Egersund. Den 15. toges Færgen og kort efter Færgemanden, som dog Dagen efter kom tilbage. Den 16. om Aftenen var der en tysk Patrouille i Skodsbøl.

17. — Onsdag, henad Kl. 10 blev Pastor Schleppegrell¹⁾ afhentet og ført til Egersund (hos Fru Schlaikier) og samme Dag om Aftenen blev Husfoged Bülow og Tingskriver Hansen ligeledes afhentet. De førtes derpaa til Graasten, og siden til Flensborg, hvorfra de den 22de blev frigivne og kom hertil igen den 23.

21. — Søndag, var der umiddelbar efter at jeg havde endt min Konfirmation, Militærgudstjeneste i Kirken; og var der dengang allerede begyndt paa at indrette en Militærtelegraf paa vort Kirketaarn. I denne Anledning blev først 3 store Træer samme Dags Eftermiddag omsavede, og atter næste Dags Formiddag den 22de tre andre.

22. — Mandag, var der en Forpostfægtning, hvori ca. 150 danske (Sydslesvigere) løb over og gav sig fangen. Hvor mange Tyskerne mistede, vides ikke, men en højere Officer i det mindste skal være falden.

18. — Stor Idkvartering her, efter, at om Formiddagen »Esbarn Snare«²⁾ havde været inde ved Egersund og allarmet. Vi fik 60. Regiment. Staben, Major Stülpnägel etc., laa hos Kancelliraadens. En Hauptmann Caspari etc. laa hos os.

19. — Om Aftenen fik vi 3. Jægerregiment (Bataillon). Stab: Major Witzleben med Østerrigeren Grev Caranini og Laueborgeren Baron

¹⁾ Pastor Julius Carl Gerhard Schleppegrell, født i Slagelse den 17. Novbr. 1811, udnævntes til Diakon i Broager 1. Novbr. og indsattes 28. November 1852. Han blev afskediget den 28. April 1864. Hans Efterfølger var Pastor L. A. Reuter, † 12. Septbr. 1905.

²⁾ Det var ikke »Esbarn Snare«, men »Rolf Krake« der den 18. Februar var i Fægtning ved Egersund.

Bruxelles — hos Kancelliraadens. Hauptmann v. Hennings, Gotha og Leutn. Forstner, Berlin, samt en Læge Grosser af Prenzlau, hos os. — Nu for Tiden skal der i Broager ligge rigelig 1000 Mand.

Løjtnant Hoffmann fra 8. Marts. Den 10. Marts Omkvartering Major v. Stülpnagel, Adjutant v. Stutterheim, Stabslæge v. Asten og Løjtnant v. Kaminitz af 60. Regiment, hvilke blev hos os til den 14. Marts, da vi fik vor forrige Indkvartering igen.

Paa Broager Mølle laa General v. Castein. Møller Clausen var flere Gange sat fast, først fordi han lod Møllen gaa, tre Gange, fordi han havde faaet et Brev fra Kongeriget, hvori Tyskerne, og navnlig Prøjerne var udskaeldt for noget Røverpak, som Brevskriveren ønsker, Møller Clausen snart maatte vorde befriet for.

Marts.

15. — Begyndte Bombarderingen fra Dynt Bakke.

17. — Stærk Bombardering og almindelig Udrykning til Bestormning af Skanserne. Flere Gaarde brænder i Dybbøl, formentl. Hans Jahnsen, Tofts og Smedens, ogsaa nede ved Sandbjerg og i Ragebøl brændte det. Paul Paulsens Ladebygning brændte ogsaa, Vaaningerne var brændt d. 16. Blodig Fægtning.

18. — Begravedes 5 tyske Lig (Prøjsere).

Videre er Provst Karstensen ikke kommet. Han blev suspenderet og afsattes senere af de præjsiske Myndigheder (den 28. April 1864). Kresten Karstensen, født den 25. April 1809, Søn af en Gaardejer i Kær ved Sønderborg, var siden 1839 Præst i Dybbøl, hvorfra han udnævntes til Sognepræst i Broager den 6. December 1857, mens han 28. Maj samme Aar var blevet udnævnt til Provst over Sønderborg Provsti og konstitueret Provst over Aabenraa Provsti. — 1865 blev han kaldet til Sognepræst for Gelsted og Rørup Menigheder paa Fyn. Her døde han den 1. November 1882.

C. H. Clausen, Broager Mølle, (1805—1883), har skrevet sit Livs Erindringer. Her gives et Udtog af hans Optegnelser fra Krigstiden i 1864:

»— — — — Jeg var Lørdag før Faste kørt til Graasten med nogle Breve, hvor jeg hørte at Tilbagetoget fra Dannevirke var i Gang. Da jeg kørte tilbage mødte jeg paa Vejen til Sønderborg de første Tropper. Derefter kom de, uafbrudt Dag og Nat. Allerede Lørdag Eftermiddag begyndte Beboerne i Dybbøl at bringe deres Indbo og Kreaturer til Broagerland. Fra Christensen i Ragebøl fik

vi 16 Køer og 4 Heste og en Del af Indboet, men kun lidt Foder. Paa denne Maade blev næsten alle Beboere betænkt med Gods og Kreaturer. Ogsaa mange af Beboerne kom herover. Det varede heller ikke længe før Prøjserne var der. Først kom de til Graasten. Den næste Dag slog de en Bro over Egersund. Til Broager kom der først Partouiller, der straks havde et vaagent Øje for Vejrmøllen. De kaldte min Søn Christian og forbød ham, at ændre noget ved Sejlene paa Vingerne. Endnu samme Dag kom en Officer ridende i Galop foran min Dør og spurgte mig: »Sind Sie der Müller hier?« Jeg sagde ja. Officeren bad mig straks følge med. Jeg spurgte, om jeg skulde langt med, for saa vilde jeg gerne have Støvler paa. Officeren svarede, at den korte Tid jeg endnu have at leve, kunde jeg godt gaa med Pantofler. »Skal der være Krig, saa lad det være Krig«, svarede jeg, og gik med. Vi kom ud paa en nærliggende Kobbel, hvor der stod en Afdeling Soldater. Her blev jeg underkastet et Forhør og fik saa Lov til at gaa med den Formaning, at jeg skulde holde mig rolig og ikke ændre noget ved Møllens Sejl.

Da »Rolf Krake« engang kom ind i Egersund¹⁾ kom en Adeling Soldater med den Ordre, at Møllen øjeblikkelig skulde sættes i Staa. Sejlene blev skaaren af og taget med.

En Søndag kom en Officer med to Mand ind til mig i Stuen og erklærede, at jeg var hans Arrestant; jeg skulde med til Graasten. Hvis jeg havde en Vogn kunde jeg køre, ellers maatte jeg gaa. Da jeg aabnede Køkkendøren, for at sige min Søn Besked om Vognen, raabte Officeren: »De bliver her!« — »Nu ja, hvis De vil«, var mit Svar, »men saa kommer vi jo ikke til Graasten«. Sluttelig maatte jeg foretage det nødvendige og kørte saa, bevøgtet af to Soldater, til Graasten.

I Graasten blev jeg ført frem for Major v. Blumenthal. Han sagde, at der var kommet et Brev til mig, og han bød mig at læse det. Da jeg tog det i Haanden, bemærkede jeg, »ja det er fra min Kommissionær i København, som har sendt Penge til mine Søstersønner, der tjener i den danske Hær. Blumenthal svarede: »Læs videre. stik Brevet i Lommen, og saa skriver De til Deres Kommissionær, at han i denne Tid kun skriver i Forretningsanliggender, ellers vil Følgen være, at De bliver arresteret, hver Gang De faar et Brev fra ham. Og nu kan De gaa, de to Mand kan gaa med, for at De kan komme over Broen (ved Egersund)«. I det omtalte Brev havde min Kommissionær udtalt sig meget forbitret over Prøjserne.

Møllen med tilhørende Bygninger og den i Nærheden beliggende Hørfabrik var stærkt belagt med Militær. Først havde vi Jægere og en Major von Witzleben i Kvarter, det varede ikke længe. En Dag kom General v. Canstein's Adjutant og besaa Kvarteret og Staldene,

¹⁾ Den 18. Februar.

som han rekvirerede for Generalen. Generalen kom med sin Stab, den bestod foruden Generalen og hans Adjutant af Kuske, Tjenere, 5 Skrivere, Ordonnantser, Kurerer o. s. v., ialt af 17 Mand.

Denne Indkvartering varede 12 Uger. Desuden havde vi i Hørfabriken i de første Uger 100—150 Heste. Saa kom der en hel Artilleripark med 300 Heste med tilhørende Mandskab, en Gang imellem en Ekstraindkvartering af 50—70 Mand. Iblandt Artilleristerne var 4 Sadelmagere og 4 Smede, de var slemme Brødre. I laasede Rum var Indboet af de fra Dybbøl flygtede Beboere opbevaret, men Smedene var frække nok til at bryde Døre op, endskønt det var Jerndøre, for at se, om der var noget de kunde bruge. Der blev ogsaa stjaalt Lærred. Der laa meget Brændsel, som de uden videre brugte. Dag og Nat havde de Ild, for at kunne vaske, koge o. s. v. Halm og Brændsel blev ikke leveret, vi maatte forsyne Soldaterne dermed, saalænge vi havde noget. Da Brændselet var ved at slippe op, tog de Brædder og Maskindele, uden at vi nogensinde har faaet Godtgørelse derfor.

Generalen var en elskværdig Mand og meget underholdende. Hver Morgen kom han ud i Køkkenet og fortalte et og andet. En Morgen sagde han til min Datter: »Har De allerede hørt, at Deres Præst*) er løbet bort i Nat?« — »Ja«, svarede hun, »det undrer mig at De med alle Deres Soldater ikke har passet bedre paa«.

Da jeg kom fra Graasten, lykønskede han mig til, at jeg var bleven saa hurtig fri. For Soldater er det ofte nødvendigt, at være mistroisk. Jeg sagde, at jeg i denne Tid ikke godt kunde være længe hjemme fra, og sørgede derfor at jeg hurtigst kom hjem!

Adjutanten var mere krads og en Gang blev vi uenige. Halmen var sluppet op og vi skar utærsket Hvede til Hakkelse. Knappt var vi færdig dermed, kom Artilleristerne fra Fabriken og hentede den. Jeg henvendte mig til Adjutanten og bad ham om at varetage mine Rettigheder, men jeg kom til den forkerte. I Stedet for at finde Støtte hos ham, blev vi meget uenige og skiltes i Uvenskab.

Efter at Skanserne var erobrede kom Hans Petersen's Hustru fra Mølmark og anmodede mig om, at bede Generalen om at sætte hendes Mand, der var arresteret paa fri Fod, da han nu dog ikke kunde være farlig mere. For nogle Uger siden var hendes Ansøgning bleven afslaaet. Jeg havde ikke Lyst til at gaa ind til Generalen, da Adjutanten var hjemme, og lod derfor min Datter gaa ind, men ikke igennem Adjutantens Værelse. Da hun havde forelagt Generalen hendes Anliggende, kaldte han paa Adjutanten og sagde: »Hvad, er Gaardmand Hans Petersen ikke frigivet endnu? Ordren er dog givet for nogle Dage siden!« — Adjutanten saa lidt histert efter den Dør,

*) Pastor Schleppegrell, som blev arresteret den 17. Februar.

igennem hvilken min Datter forsvandt, denne Gang kunde han ikke vredes paa mig.«

Kort efter¹⁾ at Krigen var brudt ud, kom min Søn Jørgen hjem fra Hildesheim. Da hans Rejsepas først udløb i Januar (1865) blev han ikke indkaldt til dansk Militærtjeneste. Han var og til stor Nytte hjemme. Min Søster, Enkefru Ernstedts havde en Beværtning med et lille Høkeri i Broager,¹⁾ som hun drev sammen med et Par voksne Døtre. Desuden var kun en Huskarl i Huset. Lokalet var dengang det største i Byen og det besøgte meget af Militæret. Broager var den eneste By i Nærheden af Dybbøl, hvor Soldaterne kunde faa Forfriskninger. Hver Dag var Huset fuldt, til Tider kom der 24 højere Officerer til Aftensmad, ligeledes Feldwebler og Underofficerer, som vilde have varm Mad. Det var ikke altid saa let at tilfredsstille dem, da vore Vogne næsten altid var paa Krigskørsel. Undertiden var det ikke muligt, at faa Øl og andre Varer hentet fra Flensborg. Foran Huset stod en Række Sten, forbundne med Jernkæder. Derfor blev den af Soldaterne kaldt »der Kettenkrug« (= »Kædekroen«).

Jørgen hjalp ved Betjeningen. Det varede ikke længe, før Soldaterne havde lært en god Grog at kende og yndede den meget. Naar Glassene ikke var helt fulde, protesterede de. Jørgen løb saa med Tablettet ud i Køkkenet og fyldte Vand til, og Soldaterne var tilfredse. — —

II. Mahler beretter i sin »Kriegstagebuch« om »Kædekroen« i Broager. Han skriver om den smukke Gæstgivergaard med de propre Gæstestuer. Lokalet til venstre bar Paaskriften med Kridt »Grenadier-Ressource«, til højre »Officers-Ressource«. Her drak Majoren sit Glas, her kom Mr. Hartmann fra »Times«, Maleren Günther, Tegneren for »Illustr. Zeitung«, »Ueber Land und Meer« og »Gartenlaube«. — —

¹⁾ Nu Central Hotellet.

Forfatteren Hother Tolderlund.

Af **August F. Schmidt.**

I den Litteratur, der forefindes om Treårskrigen og om sydslesvigsk Folkeliv i 1850'erne. indtager Hother Tolderlunds Bøger en ret smuk Plads, hvad denne Afhandling antagelig vil vise.

Hother Hakon Viggø Tolderlund blev født 2. December 1820 i Nakskov. Hans Forældre var Proviantforvalter Jørgen Tolderlund (døbt i Odense 4/1 1778, død 22/8 1845) og Hustru Christiane Sofie v. Flindt, født Tolderlund (f. 9 11 1784, d. 31/8 1835). Da Hother Tolderlund var fire År gammel, kom han til Sjælland, hvor Faderen fik Ansættelse som Godsforvalter ved de Scheel-Plessenske Godser Saltø og Harrested. I Godsforvalterboligen på Saltø ved Næstved voksede Hother Tolderlund op. I sit 13. År blev han sat i det v. Westenske Institut i København. Fra denne Læreanstalt blev han dimitteret til Universitetet i 1838. Til Studentereksamen nævnte År erholdt han 2. Karakter. En Sygdom, som havde udviklet sig under hans Opvækst, afbrød hans Studeringer. Efter en længere Tids Ophold på Landet kunde han i 1841 underkaste sig den philologisk-philosofiske Eksamen (haud. ill.), hvorefter han begyndte at studere Jura. Heri afbrødes han også af Sygdom og kunde først optage sine Studier igen i 1844. Han helligede sig nu Lægevidenskaben, som han var optaget af de følgende fire År, indtil han i 1848 afbrød dette Studium for at blive Underlæge ved Armeen, en Stilling, han godt kunde bestride, selv om han ikke havde taget medicinsk Embedseksamen. Han kom til at deltage i flere Træfninger i 1848 og 1849. Sine største Oplevelser havde han dog i 1850 under Slaget ved Isted, hvor han ved Oberstløjtnant Henckells Bataillon var med til at storme Stolk. Senere var han som eneste Læge til Stede ved Frederiksstads mindeværdige Bombardement 1.—5. Okto-

ber 1850. Forplejningen af de sårede i Byen var ene betroet ham. Som Påskønnelse for sin dygtige Færd i disse Dage blev han Dagen efter Bombardementets Ophør, 6. Oktober, udnævnt til Ridder af Dannebrog.

Efter Fredsslutningen blev han stationeret forskellige Steder i Sønderjylland, fra 1852 som Militærlæge på Gottorp Slot, en Stilling, han først forlod ved Dannevirkes Rønning den 5. Februar 1864. I den sidste Krig forrettede han Tjeneste på Lasareterne i Augustenborg og Odense og ansattes derefter ved 20. Infanteri-Bataillon samt ved Garnisonssygehuset i Århus 14/3 (fra 20/4) 1865. I sidstnævnte By oprettede han i 1867 et Institut for medicinsk og orthopædisk Gymnastik. I 1868 fik han Jus practicandi (dog ikke som Fødsels-hjælper), men allerede i 1870 flyttede han til København, hvor han nu helt ofrede sig for sit Forfatterskab.

*

Som 21-årig debuterede Hother Tolderlund med en nu glemte Samling »Lyriske Digte« (1841), som han udgav under Pseudonymet Viggolund. Senere, da der rigtig kom Gang i hans Skribentvirksomhed, offentliggjorde han mange af sine Arbejder under Forfattermærket Dr. H.

Treårskrigen var den store Oplevelse i Hother Tolderlunds Liv. Hans Skildringer fra denne Krig hører derfor også til hans bedste litterære Frembringelser. Adskillige af dem er nedskrevet under selve Feltoget, hvorfor de har mere Friskhed og Flugt over sig end Hovedparten af hans øvrige Produktion. Tolderlunds bedste Stykke i det hele taget er således uden Tvivl Brevfragmentet »I et nyt Quarter« (Skizzer 1855), hvor han morsomt fortæller om sine angelske Værtsfolk, der af lutter Venlighed ikke lod ham være ene noget Øjeblik. Bortset fra Digtsamlingen 1841 var Tolderlunds første Bog det i 1851 udkomne Arbejde: »Fortællinger fra Felten«. Det indledes med seks Afsnit »Erindringer fra 1850«. Først fortæller han underholdende om Marchen fra Als 15. og 16. Juli 1850. Man

får heri et ret levende Indtryk af den ikke modløse danske Hærs Tur sydpå forbi Flensborg og ned gennem det vestlige Angel, hvis landskabelige Skønhed, Tolderlund berømmer. I næste Kapitel hører vi så om Istedslaget 25/7 1850. Det er lykkeligvis Forfatteren at gengive en Del af Oprimmene og Kamp-tummelen (S. 22—28) temmelig virkningsfuldt, hvorfor det nok kan lønne sig at stifte Bekendtskab med den unge Læges Krigsoplevelser under det største Slag, der er udkæmpet på dansk Jord.¹⁾ Ikke mindst den morderiske Kamp i Stolk er der anskuelige Oplysninger om, endskønt Tolderlund ellers bedst formår at gengive Felittogets mere fredelige Oplevelser, hvad bl. a. Afsnittet »Bivouak og Forpost« viser. Slaget ved Isted gjorde den danske Hær til Herre over Sønderjylland med Undtagelse af de allersydligste Egne. Derfor blev betydelige Troppestykker beordrede ned til Egnen ved Ekernefærde. Her lå Hæren i Telte i længere Tid. Det kedsommelige Ophold her fortæller Hother Tolderlund godt om. Det er også værdifuldt at læse hans Skildring af Byen Slesvig i Krigssommeren 1850, selv om man må foretrække Beretningen om Frederiksstad og denne Bys Bombardement. Efter nogle historiske og topografiske Oplysninger meddeler Tolderlund sine Indtryk og Oplevelser fra den belejrede By. Det er mest Stadens Indbyggere og deres Adfærd i den vanskelige Tid, der har hans Interesse. Oberst Hans Helgesen nævnes ikke med et Ord. Om Marsken og Husum er der også et Afsnit i »Fortællinger fra Felten«.²⁾ Marsken kedede Tolderlund, og Husum fandt han var en styg By. Derimod synes han naturligvis godt om Sønderborg, hvor han en Tid lå indkvarteret. I Skitsen

¹⁾ En litterær Skildring, der også omtaler Kampene ved Stolk, findes i Henrik Scharlings Roman fra Treårskrigen: »Uffe Hjelms og Palle Løves Bedrifter« II (1866), 428—444. Præget af en Realisme, der er ret usædvanlig i Erindringer fra Treårskrigen, er Fr. Hammerichs Fremstilling af sine Oplevelser under Istedslaget (se Fr. Hammerich: Et Levnedsløb I—II [1882], 108—114).

²⁾ Flere Afsnit af denne Bog findes optrykt i »Folkelæsning«. 3. Hefte (1867), 51—76. I »Folkelæsning« 2. Hefte (1867), 91—101 findes en god lille Skildring af den tyske Skoleundervisning i Mellemslesvigs danske Egne (af en Mellemslesviger).

»Udsigt fra min Værts Have« er der Småtræk fra denne Stads Borgerliv, som han fik Lejlighed til at iagttage. I »Depotsergeanten«, »Marketentersken« og »Tambourens Giftermaal« har Tolderlund med et skarpt Blik for Pudsigheder og naiv Optræden hos »Militaire« af lavere Grader fortalt fornøjelige Træk fra Hæren på Feltod.

I Tidsskriftet »Nord og Syd« 1851, 269—303 er det Erindringer om Vinterlivet 1850—51, Tolderlund offentliggør. Under Skildringen af Baraklivet i Sydslesvig finder han Anledning til at udtale sin Beundring for de danske Soldater, for den Fålmødighed, hvormed de udholdt et Vinterfelttogs Strabadser, og det gode Lune, som dette Livs dræbende Ensformighed og Kedsommelighed ikke kunde berøve dem.

Dr. H.'s næste Bog: »Skizzer« (1855) har også Bidrag om Krigen 1848—50. I et Indledningskapitel om Angel og Angelboerne giver Forfatteren en smuk Skildring af det frodige angelske Landskab, som han betragter under en Køretur igennem de Egne, hvor han et År tid tidligere var til Færds, men da som Læge ved Hæren. Fornøjeligt er det her at læse om et Soldaterbal en Skærsommerdag, da Angelboerne holdt en Landsbyfest, medens — som tidligere nævnt — Beretningen om det nye Kvarter særlig er vellykket.

Om Treårskrigen findes der også Oplysninger i Tolderlunds bedste Fortælling, Landsbyhistorien »Stille Vand« (Fortællinger, 2. Række 1863). Heri har han udnyttet af sin Viden fra Frederiksstads Belejring og Kampene ved denne By. Hovedhandlingen i »Stille Vand« er ellers henlagt til Sydsjælland. Endelig kan i denne Sammenhæng nævnes, at Tolderlund i Illustreret Tidende I (1859—60), S. 4—5 har offentliggjort en livlig Skildring af Kongerevuen 20/9. 1859 ved Flensborg, hvor der da var mange Soldater samlede, — og at han i Fortællingen »Niels Rytter« (i Bogen Fra Syd og Nord 1876) har Optrin fra Krigen med England 1807—14.¹⁾

*

¹⁾ Fortællingen »Blomme« (Hjemmefra 1873) indeholder Oplysninger om Rekrutmånederne på en Kaserne i Fredstid.

Det andet Område af Hother Tolderlunds Forfatterskab, der endnu har Krav på Interesse, er hans Meddelelser om topografiske og kulturhistoriske Emner. Indenfor denne Genre er hans bedste Bidrag at finde i Bogen: *Skizzer* (1855). Heri har han i »Frieriet«, på Grundlag af Iagttagelser under Felttoget i Angel 1850, givet en både kulturhistorisk og psykologisk værdifuld Skildring af et Frieri i en velhavende Bondegård. Man får her en Del at vide om Levemåden og om de forskellige Personers Optræden ved sådan en højtidelig Anledning, hvor adskilligt flere end de to særligt implicerede var til Stede og fremkom med Udtalelser. — Et Bryllup har Tolderlund også givet en god Fremstilling af (*Skizzer*, 108—121), vist ikke fra Angel, men antagelig fra en Landsby på Sliens Sydside, idet der omtales Skikke, som fortrinsvis er af tysk Oprindelse, således »Polteraabend« eller »Brutlagaabend«, en Lystighed i Bryllupshuset Aftenen før selve Brylluppet. Pulteraftenen fandt der en Del støjende Løjer Sted, bl. a. blev — som en Nytårsaften — Potter slået på Dørene og Bøsser afskudte. Endvidere var det Skik, at en Pige trådte ind og fremsagde et plattysk Polterabenddigt (hvoraf Tolderlund meddeler en Oversættelse bag i Bogen), hvorefter hun overrakte Brudeparret Gaver. »Pulteravden«-Skikken er nu nået så langt Nord på, at man i Store Solt Sogn i Nordvestangel kender både denne tyske Skik så vel som den danske Bryllupstradition. Fredags-Søndagsbryllupper.¹⁾ Bryllupsdagen i Landsbyen ved Slien var naturligvis en betydelig Fest. Mad og Drikke var der rigeligt af, Dansen gik godt Natten igennem, og unge Par i Byen talte om, hvor prægtigt det skulde gå til, når de selv skulde holde Bryllup. Selv om Tolderlunds Frieri- og Bryllupsskildringer har et skønlitterært Anlæg, indeholder de, som man vil forstå, dog Enkeltheder af folkløstisk Værdi. De bør

¹⁾ Fra Dansk Folkemindesamling VI (1938), udg. af Hans Ellekilde, Optegnelser af Andreas Lorenzen fra 1931. Jfr. Tolderlund i Folkekalender for Danmark 1858, 109—118, hvor et Bryllup i Ostenfeld-egnen omtales. Bedst er dog her Tolderlunds Skildring af en Begravelse i Ostenfeld.

læses i Sammenhæng med H. F. Feilbergs Bryllupsafsnit i Fra Heden (1920), 128—135 (V al s b ø l — S t. V i — F j o l d e) og Andreas Lorenzens Optegnelse om Bryllup i H a v e - t o f t Sogn i Vestangel (Fra Dansk Folkemindesamling VI, 149—151).

Hother Tolderlund har også leveret Bidrag til Oplysning om Byggeskikkene i Mellem- og Sydslesvig. Under sit Ophold på Gottorp Slot fik han Stunder til at gøre sig bekendt med Slesvigegnens Landsbyer. Han er på sine Udflugter kommet i sydlig Retning og har fået Lejlighed til at studere det s a c h s i s k e H u s, saaledes som det i modificeret Form fremtræder i Sydslesvig. I »Skizzer«, 103—107 har han meddelt en ret grundig og instruktiv Fremstilling af sådan et Hus' Indretning. I Kapitlet om Angel og Angelboerne giver Tolderlund (S. 9) en Omtale af Byggemåden i Angel. Gårdene dér »ligner Gaardene i Nordslesvig og paa Als«. De »bestaar af en lang Bygning med en Port paa Midten og som oftest en lille Sidefløi, der danner en Vinkel med Hovedbygningen . . .«. I »Dagbladet« for 1861, Nr. 42 resumerer Tolderlund sine Iagttagelser over Bygningsskikkene i vort Grænseland.

Det er værd at notere, at den lægeuddannede Skribent er en af de første, der har skrevet om et så etnologisk vigtigt Emne som den danske og den sachsiske Bygningsmåde og om dennes Tilsynekomst i Landsbyerne Nord og Syd for Slien.¹⁾ En meget stor Litteratur er om dette Spørgsmål fremkommet både

¹⁾ Her må det ikke glemmes, at Dialektforskeren Folmer Dyr- l u n d (1826—1917), der var med i Treårskrigen, også har skrevet om den sydslesvigske Byggeskik. Han lå en Tid indkvarteret i Egnen lige Nord for Dannevirke, i Ellingsted, Hollingsted m. fl. Byer. Den dér herskende Bygningsmåde fangede hans Interesse. Efter Hjemkomsten udgav han et lille Skrift: »O m B y g n i n g s m å d e n p a a d e n s y d s l e s v i g s k e L a n d r y g« (Holbæk 1853). Heri beskrives det »nedersaksiske« Hus (med Hovedindgangen i Gavlenden), som det forefandtes Nord for Dannevirke. Ved at betragte Stednavnene kom Dyrlund til det Resultat, at denne Bygningsmåde er en tysk Kile, der er drevet ind i oprindeligt dansk Land. I Forordet til Bogen giver Dyrlund et levende Indtryk af Treårskrigens Idyl (jfr. K r i - s t e n M ø l l e r s Biografi af F. Dyrlund i »Fra Rask til Wimmer« 1937, 64).

på Dansk og Tysk, hvad man bl. a. kan få et stærkt Indtryk af ved at læse Ernst Schlee's bibliografiske Oversigt¹⁾ over Landsbybygningernes Historie og Arkitektur i Sønderjylland. Ernst Schlee anfører også en hel Del dansk Litteratur om Bønderbygninger, bl. a. Claus Eskildsens Dansk Grænse-lære (1936), hvori man nu kan finde de bedst mulige Oplysninger om Grænsen mellem dansk og sachsisk Bygningssskik.

I Ángel var førhen det største Marked: »Brarup Uge«, der holdtes i Landsbyen Brarup (Slis Herred), hvor der har været en hellig Kilde. Det er altså et Kildemarked, vi her finder knyttet til Brarup. Markedet »holdtes Tirsdagen, Onsdagen og Torsdagen efter Jacobi«, og den dermed forbundne Kirkemesse holdtes Sct. Jacobs Dag den 25. Juli. Markedet var en stor Folkefest for hele Angel, hvad vi får et levende Indtryk af ved at læse Hother Tolderlunds Skildring af det i »Skizzer« (1855), 38—46. Tolderlund har selv overværet Brarup Marked, derfor har det været ham muligt at give sin livfulde og indholdsrige Fremstilling af denne Folkefest. Hans »Brarup Marked« hører ikke til de ringeste i den Række af skønlitterære Bidrag, der i vor Litteratur forefindes om de gamle, nu forsvundne Kildemarkeders Historie og Folkeliv.²⁾ Brarup Marked stod i Flor til hen imod 1914.³⁾

Til de gamle Arbejdsgilder hørte Brydningen af Hørren og Hørgarnets (og Uldgarnets) Henbringelse til Væveren. Ved Brydningen skulde Hørren tørres over en rask Ild i en Brydegrav eller Brødekule. Hørbrydningen samlede adskillige Arbejdsfolk, der havde travlt Dagen lang ved Brydegraven udenfor Landsbyen. Under dette Arbejde gik Snakken lystig, og efter endt Dagsgerning samledes Folkene til et

¹⁾ Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Bind 66 (1938), 347—387.

²⁾ August F. Schmidt: Danmarks Helligkilder (1926), 157. Sønderjydske Aarbøger 1926, 127. Hejmdal 20/5 1926.

³⁾ Fra Dansk Folkemindesamling VI (1938), 146 (Ellekilde og Andr. Lorenzen). — I »Stoplidt« (Fortællinger 1860) har Tolderlund skrevet om et Efterårsmarked i en Købstad, vistnok Næstved. — I »Sent mødt« (Hjemmefra 1873) findes også en — sjællandsk — Markedsskildring.

lille Brydegilde, hvor der vankede et godt Traktement. Arbejdet i Brydegraven har Hother Tolderlund set en skøn Efterårsdag i en sydslesvigsk Landsby. Det interessante Indtryk af et sådant særegent Stykke Bondearbejde har han så snildeligt fundet Anvendelse for i sin Fortælling: »Synsmandens Pibe« (Fortællinger 1860, 158—59), hvori der også er Oplysninger om det gammeldags Høstarbejde. Hvad sidstnævnte Skildring angår, så er det mere Stemningen fra Høstmarken, det har været Forfatterens Hensigt at give, end Meddelelser af konkrete Enkeltheder, som kunde have indeholdt ønskelige Kundskaber om sydslesvigske Høstskikke, hvorom der nu forefindes Arbejder af Arkivar Hans Ellekilde.¹⁾ I »En Tour til Væveren« (Fortællinger 1860, 111—120) læser man om nogle Herregårdsbørns store Forventning den Dag, de måtte køre med deres Moder og Husjomfruen til Væveren med Garn. Turen var en hel Oplevelse for Børnene, der hos Væveren fik Kaffe sammen med de voksne; »thi Herregaardsfolkene maae altid drikke Kaffe, naar de sætter Garn i Væv, men Brød føre de selv med«. De førte vist endnu flere Fødevarer med til Væveren; men da disse var indhyllet i et Klæde, kunde Drengene ikke se hvormeget og af hvad Slags. Efter Kaffedrikningen løb Drengene ud i Skoven, indtil de skulde hjem, så man får ikke mere at høre om Vævearbejde etc. i Fortællingen, hvis Handling lige så godt kan have fundet Sted i Angel som i Sydsjælland, da Vævergildet holdtes ligedan i Danmarks forskellige Egne.

I »Brudetræet« (Fortællinger 1860, 185) omtaler Tolderlund et Humlegilde i en sydslesvigsk Landsby. Da man kun har ganske få Optegnelser om dette Arbejdsgilde uden for Fyn, skønner man på, at der også foreligger en Oplysning om Afpilning af Humleknopper fra vort Folks sydligste Egne. Tolderlunds Fremstilling er i Overensstemmelse med de virkelige Begivenheder, man ser Arbejdsflokken for sig i Dielen, og man

¹⁾ Se Henvisninger i Fra Dansk Folkemindesamling VI, 6 og passim.

hører deres Snak og Latter. I øvrigt indeholder »Brudetræet« nydelige Genrebilleder fra Landsbyen; Småskikke, Børns Leg (Efterligning af et Bryllupsgilde), Remser, Kukmandstale o. s. fr. liver op i Fortællingen, der ligesom »Mølleslumpen« (Fortællinger 1860) er af mere end ren litterær Værdi. I »Mølleslumpen« hører man om Skeltrætte, Byhyrde, Fattigkonen Trutmaren, der ansås for at være en Heks, Børneremser, Småkårsfolk og Storbønder m. v., så det er nok ikke med Urette, at denne Fortælling sammen med »Synsmandens Pibe« af C. Rosenberg i Illustreret Tidende I, S. 107 er blevet sammenlignet med Værker af den hollandske Skole, idet de er udarbejdede med så megen Omhu, at alle Detailler står Læseren klart for Øje, og Indtrykket af et landligt Stilleben bevares i Erindringer længe efter Tilegnelsen af disse Skildringer af sydslesvigske Almuoliv.

I et Par mindre Skriftstykker har Hother Tolderlund givet Naturstemninger fra og historiske Oplysninger om Slien og Gottorp Slot (Skizzer 1855, 89—102), sidstnævnte Opsats er angivet som forfattet i 1853. Det er naturligvis let forståeligt, at en skriveøvet Mand som Tolderlund har fået Lyst til at meddele Læseverdenen journalistiske Indtryk af den skønne og historisk interessante Egn, han var kommet til at bo i efter Treårskrigen's Slutning. Da han ikke af Drift var historisk Forsker, har han ikke leveret dybtgående Undersøgelser om Slesvig-egnens Historie således som de to Lærere ved Slesvig Domscole J. N. Schmidt (Lærer der 1851—52) og C. C. Lorenzen (Adjunkt i Slesvig 1856—1861.)¹⁾ Tolderlund har antagelig ikke kendt nogen af de to Mænd personlig; Schmidts tidlige Død kunde i givet Fald ikke have fået et Bekendtskab til at vare længere end nogle Maaneder. Det er imidlertid ret ejendommeligt at tænke på, at tre af Sønderjyllands flittigste Skribenter i 1850'erne omtrent samtidig havde deres Gerning i den berømte gamle By ved Slien.

*

¹⁾ Sønderjydske Aarbøger 1937, 112, 211.

I 1852 foretog Hother Tolderlund en Rejse ud til Vest-slesvig og Vesterhavsøerne i den sydlige Del af Vadehavet. Hans Rejsebeskrivelse herude fra er ikke ilde.¹⁾ Han fortæller (i Skizzer 1855, 49—85) på sin jævne og hyggelige Façon om Postillonsturen tværs over Sønderjylland fra Flensborg over Læk og Nibøl til Dagebøl, hvorfra der er Overfartssted til Føhr²⁾, hvor han straks aflagde Flækken Wyk et Besøg. Efter Omtalen af Wyk fremkommer Tolderlund med en Del Oplysninger om Føhrs Historie og Topografi, hvorefter han fortæller om Bønder og Søfolk, om Kvinderne, der må forrette Markarbejdet, medens Mændene er borte på Havene — mest som Hvalfangere i Nordhavet — ligesom han med vågen Sans beskriver Nationaldragten på Øen.³⁾ Under Omtalen af Næringslivet på Føhr får Forfatteren Lejlighed til at fortælle om Jordens Dyrkning og om de hjemvendte Hvalfangere, der har indhegnet deres Haver med store Hvalbarder, medens man inde i Husene finder adskillige Vidnesbyrd om Mændenes Rejser til fjerne Egne af Kloden. Trods Øernes Fattigdom længes de søfarende Mænd dog altid tilbage til deres Hjemstavn, hvor de i Beskedne Kår hygger sig på de gamle Dage.⁴⁾

A m r u m har Tolderlund også en smuk Skildring af; ikke mindst denne Ø's Sandbjerger har gjort Indtryk på den Tilrej-

¹⁾ Man læser dem gerne og afholder sig fra Sideblik til H. C. Andersens »Mit Livs Eventyr« I (Udg. 1926), 273—281 og »De to Baronesser« (med Oplysninger fra Føhr). St. St. Blicher har ligeledes skildret Halligerne og Føhr (»Vestlig Profil af den Cimbriske Halvø 1839), se St. Blichers Samlede Værker, Bind 23 (1929), 91—97. H. C. Andersens Oplevelser stammer fra hans Rejse i 1845 i Christian VIII's Selskab til Føhr og Halligerne, der af Eventyrdigteren træffende kaldes »Græsruner i Havet«.

²⁾ I Tilslutning til Køretursskildringen af Marsken kan nævnes Tolderlunds nyttige Artikel i Illustreret Tidende I (1859—60), S. 152 om den sønderjydske Marsk.

³⁾ Jfr. hermed Tolderlunds Omtale af Folkedragten i Ostenfeld (Folkekalender for Danmark 1858, 111—112). Sammesteds 1861, 42—43 er Ostenfelddragten ogsaa omtalt i en illustreret Artikel. Klæddragten i Angel er omtalt i »Skizzer«, S. 9.

⁴⁾ Udførlige Oplysninger om alt herhenhørende kan man nu finde i Wanda Oesau's store og smukt illustrerede Værk: Schleswig-Holsteins Grönlandsfahrt auf Walfischfang und Robbenschlag vom 17.—19. Jahrhundert (1937). Jfr. Grænsevagten 1938, 149—50.

sende. Han fortæller derfra et godt Sagn om Klitten O l u f s - d y n e (S. 71) og meddeler Oplysninger af folkepsykologisk Værdi vedrørende Folkets Syn på Strandinger og farefulde Situationer. — H a l l i g e r n e giver han forskellige Oplysninger om især i naturhistorisk og topografisk Henseende. Nævnes må her særlig hans Omtale af O l a n d s gamle Kirkegård.¹⁾ Fra Halligerne vendte Tolderlund tilbage til Føhr, som han får set det meste af, hvorfor hans Turistiagttagelser herfra ikke er uden Værdi. Bedst er dog her hans Omtale af et Besøg ved en F u g l e k ø j e, hvor Fuglefangstmanden Jan Johannsen giver ham god Vejledning i den på Vesterhavsøerne anvendte ret sindrige Måde at fange vilde Svømmefugle på. Øboerne har lært Fangstmetoden fra Holland. Til sidst fortæller han et og andet om Badelivet på Føhr og om de Forlystelser, der var for Bade-gæsterne at deltage i Aar 1852. Her nævnes først Jagtpartier, Udflugter til Halligerne og lange Spadsereture, »eller man ligger og strækker sig, lader Bølgerne kysse sine Fødder og Øine- ne tankeløst svæve hen over Havet, der blinker i Solen, som regnede Sølvdraaber ned paa dets mørkeblaae Flade. Isandhed, det er kun tarvelige Forlystelser. Og dog flyve Dagene altfor hurtigt forbi; naar man skal forlade den venlige By [Wyk], seer man med Forbauselse, at en tre, fire Uger ere gaaede hen, siden man kom der; man veed ikke hvorledes; man pakker sin Kuffert og sukker: »Allerede« — man befinder sig godt paa Føhr, man driver saa mageløst.«²⁾

Dermed forlader Tolderlund Vesterhavsøerne. Sild besøgte han ikke, men derfra er vi også så heldige at besidde Jør-

¹⁾ I Folkekalender for Danmark 1857, 30—33 har Tolderlund offentliggjort en Skildring af den lille Ø B e n s h a l l i g, hvor der i sin Tid boede et enligt Ægtepar, der fik Idyllen ødelagt, da Manden i Smugtømte et Anker Vin, som en venlig Bølge havde skyllet i Land. Herover blev Konen naturligvis vred. »Beens Hallig« er optrykt i Tolderlunds »Udvalgte Fortællinger« (1916).

²⁾ En hel anden Stemning fra Vesterhavsøerne har Valdemar Rørdam givet et Indtryk af i sine Rejseoplevelser blandt Nordfrisere ved Verdenskrigens Udbrud 1914 (se Rørdam: Hjemme i Sønderjylland, 2. Oplag 1919, 82 ff.).

gen B. Høyers Rejseskildring fra 1908,¹⁾ og den står fuldt på Højde med, hvad »Dr. H.« kunde have skrevet om denne lange Ø's Natur og Historie.²⁾

*

Vi har nu omtalt alt det væsentlige af Hother Tolderlunds Forfatterskab, hvor det er sønderjydske Emner eller Begivenheder knyttet til Sønderjylland, der optager Hovedpladsen. Derudover har han skrevet endnu en Del Bøger og Artikler, således »Fortællinger«, 2. Række (1863), »Fortællinger og Skildringer« (1868), »Hjemmefra« (1873) og »Fra Syd og Nord« (1876). Da Tolderlund var en temmelig berejst Mand, omfatter en ikke uvæsentlig Del af hans Forfatterskab Rejseoplevelser og Fortællinger med Motiv hentet fra fremmede Lande. Dette gælder således Fortællinger i Bøgerne »Fortællinger« (1860) og »Fra Syd og Nord« (1876), der ikke indeholder direkte Rejseoplevelser, således som hans Bøger »Rejsebilleder« (1855) og »Billeder fra Orienten« (1875) gør det.³⁾

I 1854 foretog han en Fodrejse i Harzen, besøgte 1857 og 1863 for sit Helbreds Skyld Franzenbad i Bøhmen og 1862 af samme Grund Vandkuranstalten ved Gadersberg og forbandt med disse Rejser Udflugter til adskillige Steder i Tyskland. I Sommeren 1865 foretog han en Rejse til Sverrig og i 1873—74 en Rejse til Orienten, hvorom hans fortræffelige Bog: »Billeder fra Orienten« indeholder Oplysninger.⁴⁾ Også til Frankrig og Schweiz foretog Tolderlund Rejser.⁵⁾ Det var nok ikke alene for sit Helbreds Skyld, han rejste meget; også for at adsprede

¹⁾ Se Sønderjydske Aarbøger 1938, 55, 60.

²⁾ Om Vesterhavssøerne, deres Natur og Historie m. v. se N. H. Jacobsen: Skibsfarten i det danske Vadehav (1937).

³⁾ Af hans indenlandske Rejseoplevelser udenfor Sønderjylland fortjener at nævnes hans Rejseskildring: »Himmelbjerg og Bovbjerg« (Fortællinger og Skildringer, Ny Samling I, 1868).

⁴⁾ Th. H. Erslew: Supplement til »Almindeligt Forfatter-Lexicon« III (1868), S. 447—49. L. Tolderlund-Hansen: Meddelelser om Slægten Tolderlund (1915), 9, 12, 43—44.

⁵⁾ Glemmes må det ikke, at Hother Tolderlund leverede en Mængde Oversættelser til forskellige Blade, bl. a. til »Fædrelandet«s Feuilleton.

tunge og triste Tanker drog han ud. På sine ældre Dage var han stærkt angreben af Melankoli, vistnok en Følge dels af en ulykkelig Ungdomskærlighed, der lod ham forblive ugift, dels af at han ikke syntes, han havde nået det Mål, han i sin Ungdom havde sat sig. Nicola i Bøgh omtaler Hother Tolderlund som en skattet Selskabsmand, en meget nobel og tiltalende Personlighed, hvis fine Dannelse, forenet med et elskværdigt og behageligt Væsen, afspejler sig i det Forfatterskab, han efterlod sig.¹⁾ Som en ensom Mand døde han efter 8 Dages Sygeleje den 9. April 1880 i København.²⁾

*

Hother Tolderlund nød i sin Samtid en vis Anseelse. Flere af hans Folkelivsskildringer var kendt af de fleste læsende Mennesker i vort Land, bl. a. Landsbyhistorien »Stille Vand«, der blev optaget i en Skolelæsebog, hvor nærv. Forf. som Barn første Gang stiftede Bekendtskab med »Dr. H.«. I denne Fortælling, der er skrevet i et godt Sprog, viser Tolderlund, at han besad god Iagttagelsesevne og ejede et menneskekærligt Sind.

Tolderlund havde ingen kunstneriske Pretentioner, ligesom han ikke var i Besiddelse af noget dybt og omfangsrigt Skabertalent, men han havde gode Kompositionsevner og kunde fortælle med Lune og Smag. Hans nærmeste litterære Forbillede og åndelige beslægtede var Carl Bernhard. Bedst er Tolderlund, hvor hans Karakterer er grebne ud af det virkelige Liv, som Tilfældet oftest er i hans sydslesvigske Arbejder (jfr. hermed hans Juleaftenshistorie »To Brødre«, i Folkekalender for Danmark 1866, 37—66). Han havde et skarpt Øje for det ejendommelige og poetiske i Naturen og Menneskelivet, og man føler sig tit under Læsningen af hans Bøger underholdt på en berigende og værdifuld Måde. Hans humane Dannelse og Tankesæt virker velgørende på ligestemte Sind.

¹⁾ Dansk biografisk Lexikon XVII (1903), 429—31. Jfr. Oluf Friis i Dansk biografisk Håndleksikon III (1926), 590 med Tolderlunds Portræt.

²⁾ Berlingske Tidende 12/4 1880 (Nekrolog).

Et smukt Udtryk for Tolderlunds Evne til at omtale almindelige Oplevelser på findes i hans Fortælling: »Fra en Sommerreise« (Skizzer 1855, 126 ff.), hvor en Rejseskildring sætter Læseren i en Stemning, der ikke er ulig den, man føler i sit Sind, når man læser F. C. Sibberns Beskrivelse af en Spadseretur i Fåborg en Sommermorgen (i Gabrielis' Breve¹⁾), men når denne Sammenligning er draget, må det ikke lades uomtalt, at Sibberns Kapitel i Gabrielis' Breve er et af de ypperste og tankerigeste Stykker Prosa, vor Litteratur besidder, medens Tolderlunds »Sommerreise« mangler Sibberns Dybde.

Tolderlund er nu en så godt som glemt Forfatter. Hans Bøger kan ikke længere regne med noget større Læsepublikum, dertil er de for lidt effektfulde. De indeholder kun Beretninger fra de »gode, gamle Dage«. Det var derfor sikkert et økonomisk Vovestykke for J. L. Lybeckers Forlag i 1916 at udgive »Udvalgte Fortællinger« af Hother Tolderlund (ved Alexander Schumacher). Man tør dog håbe, at Forlaget fik Glæde af sin fortjenstfulde Publikation, der indeholdt »en smagfuld og elskværdig Buket« af den gamle Skribents bedste Arbejder, nemlig Fortællingerne: Udsigt fra min Værts Have, Frieriet, Synsmandens Pibe, Beens Hallig, En Tur til Væveren, Svigerinden, Stille Vand, En Kop Kaffe, Galocherne. De hører til den Litteraturgenre, der egnede sig så passende til Højtlesning i Privathjem, men nu hører denne Form for Aftenunderholdning jo Fortiden til.

Da imidlertid Tolderlunds krigshistoriske og kulturhistoriske Skildringer fra Landet mellem Skelbækken og Ejderen stadig kan gøre Gavn ved det Indhold af autentiske Oplysninger, de er forlenede med, er det formålstjenligt at henlede Opmærksomheden på dem, hvilket har fundet Sted på de foranstående Sider.

12./5. 1939.

August F. Schmidt.

¹⁾ Gabrielis Breve, udg. af Poul Tuxen 1927, 164 ff.

Fra Kongeaaen til Ejderen 1695.

Af **Thade Petersen.**

Omtrent der, hvor man allerede i Fjor begyndte at bygge den Rampe, ad hvilken Færdslen til Rønø i Fremtiden skal klartre op til Kammen af Diget, stod den 8. August 1695 tre Mænd og vidste ikke deres levende Raad til at komme over Aaen med deres Heste og Køretøj.

Det var Danmarks første Søkortdirektør Jens Sørensen, hans Broder Peder, der fulgte ham som hans Skriver, og hans Kusk Jens.

Jens Sørensen er den første, der i større Stil har tegnet et nogenlunde rigtigt Rids af Danmarks Kyster og et brugbart Kort over vore Farvande. Hans betydeligste Forgænger i den Henseende var vel nok Bagge Jensen Wandel, Søn af Pastor Jens Wandel i Magstrup, men det var Jens Sørensens Arbejde, der lagde Grunden til Danmarks Søkortlægning. Han fortjener med Rette det Navn en sen Eftertid har givet ham: »Den danske Hydrografis Far«.

Et af de Krav, som et Søkort naturligt maatte stille var Tilvejebringelsen af et Kort, der viste Landets Omrids. Til Opmaalingen af Kyststrækningerne konstruerede Jens Sørensen selv et Apparat, der viste sig at være ret brugbart, selv om det langtfra ikke maalte med den minutiøse Nøjagtighed, som nuværende Landmaalere stiller til deres Apparater. Han lavede en Vogn, der slog et Slag paa en Klokke for hver 61 Alen den kørte.

Med denne sin »Milevogn« kørte Jens Sørensen i Sommeren 1695 langs med Stranden fra Skagen til Hamborg.

Den 5. August var Jens Sørensen naaet til Kongeaaen. Han stod her ved Vilslev Kirke, der ligger lige ved Kongeaaen. I sin Journal skriver han: »Her ved Vilse Kirke gaar Aaen dicht S. ved Kirken, som adskiller Jylland og Holstein«, og han kunde ikke kommen over Aaen her. Der var ganske vist en smal Fjæl, den bekendte Vilslev Spange over Aaen, Halvdelen af

Sognet ligger jo Syd for Aaen, men ad denne Spange kunde Jens Sørensen jo ikke komme over med sin Milevogn. Han maatte køre til Gredstedbro 72 Klokkeslag, rigelig 4 klm, for at komme over den. Her ved denne »Græstæ Bro«, som han skriver, noterer han som et Forhold, der interesserer ham ved Siden af sin Landmaaling: »Ved denne Græstæ Bro er en Toldsted, som tages Told af alt det, der over passerer i Købmandskab fra Jylland og ad Holstein, og tages udenrigs Told af Øxen, Hester og andet«. Her naaede han altsaa ind paa det Omraade, hvor kongeligt og hertugeligt Styre brødes og ogsaa tidt skulde komme til at volde ham Vanskeligheder.

Det første Sted, han syd for Kongeaen gjorde Holdt, var Ribe, og selvfølgelig maatte han her til Tops i Domkirkens Taarn, hvis Højde han maalte til »76 Al. sælandsk, og Brystværket eller Rækkerne oven omkring er af idel Sten og Stenpillerne høje op 2 Al. sæl., overalt ovenpaa bedækt med Bly, ingen Spir paa, mens berettes at Spiren der før var paa meget høj faldt ned«. Her oppe fra tog han 16 Pejlinger fra »Esbjerg Klint i N V 2 V« og »Nilse (Vilslev) Kirke in N N V«, »S. Hoved paa Fanø lige over Aamyndet in V 5 N«, »Mandø By in V S V 5 V«, »til Vesteds (Vester Vedsted) Kirke in V S V 6 S« og »Darum Kirke in N N V 4 V«, altsammen misvisende. Misvisningen maa den Gang have været 8° mens den nu er 7 Grader. En Efterprøvelse af et større Antal af disse Pejlinger har ganske vist vist, at de ikke er saa nøjagtige, som de kan gøres med vore Tidens Instrumenter, men for de flestes Vedkommende er Fejlene kun ret smaa.

Onsdag den 7. August var han naaet ned til Rejsby og tog her ind hos Sognefoged Hans Andersen. Denne synes at have taget gæstfrit imod ham og hans Hjælpere, men stille Køretøj til hans Raadighed vilde han dog ikke. Han hørte nemlig under Haderslev Hus, altsaa Hertugdømmet, og saa kunde det ikke nytte, at Jens Sørensen havde en kongelig Ordre i Lommen, i Følge hvilken alle Embedsmændene skulde være ham behjælpelige og stille Køretøj til hans Raadighed. Hans Andersen henviste ham derfor til de Riberhus Tjenere, »og som vi der i Byen fandt nogle af dem, fik vi Skyds af dem efter Anitmanden hs. Exc. Ordre« skriver Jens Sørensen.

8. August om Morgenen klatrede Jens Sørensen saa op i Rejsby Kirketaarn og tog Pejlinger til Manø Kirke, Rømø Kirke, de nordligste Huse paa Rømø, Ballum Kirke, Kirkerne i Brøns, Hvidding og Vester Vedsted samt Ribe Domkirke. Saa var det Punkt da forsvarligt fastlagt, og i Forhold til de simple Midler, som Jens Sørensen raadede over, kunde det næppe ventes at blive bedre. Kun Nabokirken, Hvidding viser saa stor en Afvigelse fra det rette, at der aabenbart maa foreligge en Fejlskrivning, vistnok N V t V 3 N, mens det skulde have været N V t N 3 N.

Aaer havde Jens Sørensen mødt saa mange af paa sin Vej fra Skagen. Den største af dem, Skernaa, havde han maattet sejle Hest og Milevogn over. De fleste havde han vel kunnet køre over, om ikke andet saa ad den Revle, der gerne har dannet sig uden om Udløbet. Sidst var han kommen over Brøns Aa, uden at han saa meget som nævner hvordan. Men Brede Aa var ikke saadan at komme over. Han kalder den Mist Husum Aa. Det var ikke saa underligt, da »Mist Husum Bondebys 6 Gaarder« var den eneste Bebyggelse i Nærheden af Aaens Udløb.

Fra Aaens Udløb er han »kørt skraas langs op ud med Aaen til Mist Husum Bys sidste Hus i S. t. V. 55 Kl. Sl.« De 55 Klokkeslag = 2074 m. Nu er der jo kun en død Gren af Aaen, der gaar i Retning Syd til Vest hen til den sydligste Pold af Misthusum. Den er imidlertid ikke bare 2074 m lang men omtrent 2700 m, altsaa næsten 500 m længere end i 1695.

At Aaen ved sit Udløb under Pres af Flodstrømmen fra sydvestlig Retning mødte en Hindring, har man længe vidst. Det er den, der er Skyld i dens ualmindelig snørklede Løb gennem Engene, og det er især den, der i Hundreder af Aar har tvunget den til at løbe i nordlig ja endog i nord til østlig Retning, inden den kunde naa ud til Havet.*) Her kommer Jens Sørensen nu og siger os, hvor Udløbet var i 1695 og dermed ogsaa hvor langt det er bleven presset Nordpaa siden da. De 526 m, der nu er fra Bohovedet, (omtrent der, hvor Vejen til Ballum Sluse gaar over det gamle Aaløb) til »Gammel Værre«, den

*) Se Geografisk Tidsskrift 1926 S. 223—25.

sydligste af Misthusum Polde, er Udløbet flyttet fra 1695 til 1919, da det gamle Udløb blev lukket.

Hvordan Jens Sørensen kom over denne Aa, vil vi lade ham selv fortælle om:

»Denne Mist Husum Aa gik dyb ud ad Stranden med Blaaler, at vi kunde ikke køre uden om den. Aaen i sig selv var med Udfalds Vand en smal dyb Strøm og Blaaler paa begge Sider, at man kunde ikke komme nær Vandet. Her var ingen Bro, som berettes, paa nogle Mile nær op ad Landet over Aaen, og ingen Baad saa stor og dygtig, der kunde føre vor Milevogn over. Og ingen By var paa andre Side Aaen nembre end som Ballum By. Thi fandt vi nede Aaen en Mand fra Øerne kommen med sin Baad at hente Tørv, fik vi saa 2 Mand af Mist Husum Folk, som hjalp os med samme Tørvebaad over Aaen med Milevognen, og hjalp os paa andre Siden paa Marken at tage to Heste og sætte for Milevognen med al vort Pagagie paa, og det med største Hastende., saasom Vandet begyndte at flove og voxte, at vi kunde køre frem langt ude paa Stranden, mens Vandet var ude, fordi vi kunde ikke komme frem paa Landet eller i Landbredden for Strømme og bløde Grøfter. Selv gik vi til Fods barfodet, nogle Steder maatte vi spænde fra Heste først at bringe ledige over de bløde Aaer og drage Milevognen ledig over og bære Pagagen over«.

Jens Sørensen fik altsaa at vide, at der ikke var nogen Bro over Aaen »paa nogle faa Mile nær op ad Landet.«*) Det var nu vist at slaa til med den store Hammer. Der var jo da i lige Linje ikke mere end 3 Kilometer op til Færgegaarden, og der var vel den Gang næppe mange Grøfter, der kunde hindre ham i at køre lige til. I alle Tilfælde maatte der være Vej fra Højbjerg op til Færgegaarden. Ja havde det været en Del Aar før, kunde Mændene fra Midthusum maaske have givet ham Anvisning paa at køre den Vej. Da var der endog en Bro over Aaen omtrent paa det Sted, hvor Færgegaarden ligger, men den var for nogle Aar siden bleven reven bort af en Isstormflod som den i 1839, og der var nu slet ingen regelmæssig Overfart, vel i det hele ingen, der havde Baad til det. Først tre Aar senere, 1698, fik Grev Hans

*) Johannes Knudsen: Søkortdirektør Jens Knudsen S. 146.

Schack i Følge et Dokument, der opbevaredes i Arkivet paa Trøjborg, Lov til at indrette en Færge med Baad og Pram i Stedet for den bortskyllede Bro og tage 4 Skilling for at føre en Vogn over Aaen, 1 Skilling for en Okse eller Ko, 1 Skilling for Parret af Smaafæ (Faar, Svin og Kalve) og ligeledes for en Person. Indtil 1801 havde Folk fra Egnen haft en billigere Takst. Den daværende Færgeejer Mads Bruun satte den imidlertid op i Højde med, hvad andre betalte. Det kom til Retssag om Spørgsmaalet. Udfaldet af denne kender jeg dog ikke.

I 1878 blev den nuværende Bro bygget og dermed faldt Færgen bort. Ogsaa Færgekroen har tabt sin fordums Betydning. I gamle Dage, da man skulde med Færgen over Aaen, gav det jo ret naturligt et Ophold i Kroen, vist tit noget længere end strengt nødvendigt. Nu er Kroen Afholdsbeværtning, og Bilerne suser forbi den.

Kunde Jens Sørensen saaledes ikke komme over Aaen ved Færgegaarden, saa var der ganske vist »nogle Mile« til det nærmeste Overfartssted nemlig Bredebro eller Brewadt som det tidligere hed. Der kunde Isfloden ganske vist ogsaa nok være naaet op til, men dog næppe med saadan Styrke, at den rev Broen om. Den vides da heller ikke at have gjort det. I lige Linje blev der vel næppe mere end et Par Mil, men i lige Linje gik der heller ingen Vej. Der kunde derfor godt siges at være nogle Mil derop, og det var et Held for Jens Sørensen, at Manden fra Rømø kunde sætte ham over Aaen ved Misthusum.

Manden, der førte ham over Aaen, traf han for Resten senere paa Rømø. Han hed Petter Tagholm og boede i Tagholm.

Det blev Aften, inden Jens Sørensen fik tilbagelagt de fire Kilometer langs det uvejsomme Havbryn og naaede til Balum, hvor han »losseret ind hos sl. Herredsfogdens Enke Dorthea sl. Jens Aagesens, som var et meget prægtigt Lossement, og bleve vi af samme Enke meget høflig og vel begejnet. Hans Majestæt haver selv losseret udi samme Hus tilforn.«

Det er ikke umuligt, at den Majestæt, Fru Dorthea med Stolthed har omtalt som Gæst paa sin Gaard, kan have været Christian IV., der vitterlig var i Byen den 7. September 1642. I min Artikel her i Aarbøgerne 1935 om »Kristian IV og Hav-

nen ved Ballum« antog jeg det for givet. Der har imidlertid senere været Kongebesøg i Ballum.

Den 8. Oktober 1689 rejste Christian V efter en Revu i Ribe over 7000 Mand, der skulde sendes til Skotland, om Aftenen til Ballum. Det er da ikke usandsynligt, at det er ham, der har boet der. Det har i saa Tilfælde sikkert nok været, mens Fru Dorteaa selv var Kone i Huset. Hun var altsaa ikke uvant med fornemt Besøg.

Den næste Dag, den 9. Oktober, kører han med Skyds fra Ballum, der var kongerigsk Enklave, til Hjørpsted og øjensynlig videre til Højer. Naar han nemlig i Hjørpsted bemærker: »alt er fyrstelig« ligger der deri sikkert et Suk over, at han ingen Befordring kunde faa paa det Sted. Men det blev værre endnu. I Højer tog han ind »udi Hamborger Herberg hos Værten Hendrik Simonsen ved Torvet«. Ogsaa her mødte han Vrangvilje med Hensyn til at skaffe sig Skyds, han finder det endog nødvendigt at lade sit kongelige Rejsepas oversætte til Tysk og sende en tysk Ansøgning til Amtmanden i Tønder »om at faa nyde fri Skyds paa det fyrstelige«, saadan som han havde det paa kongeligt Omraade. Den fik han imidlertid straks tilbage. Ansøgningen skulde sendes til »hans fyrstelige Durchlauchtighed«. Det vilde naturligvis i bedste Fald give stor Tidsspilde. Imidlertid kører han til Møgeltønder og klager sin Nød for Greven — her var han jo igen paa kongerigsk Grund. Greven gav ham da fire Heste og en Vogn til at køre ham tre Mil.

Han mødte imidlertid her ogsaa noget andet end hertugelig Vrangvilje eller Smaalighed, hvad det nu har været. Her støder han første Gang paa det, at Mennesker har taget Kampen op mod Havet, idet de ved at bygge Diger har sat Grænser for dets Eneherredømme. Især er han optaget af de Sluser, der byggedes for at give Indvandet Afløb.

Man var netop ved at bygge en Sluse ved Rudbøl. Der gjorde han sig gode Venner med Lederen af Arbejdet, Johan Andris, som »tog os med sig, og med en Baad fore vi ind udi alle Slysserne at bese dem, de var meget kostbar bygte, med 3 Tomme Ege-Planker under og over og paa alle Sider beklædte,

meget tæt sammenfugtet, med Bøge Bundstokker, grønne og meget stærke, 1 Kvarter nær hverandre, Opstandere af fint Egetræ, stod en paa hver Ende paa Bundstokkene, og Overtræ af Egetømmer oven paa hver to Opstandere; dette Tømmer var mest 3 Kvarter tykt i hver Kant og 4-kantigt. Diget var højt efter Vaterpasset 11 Alen; oven paa, som Vejen gik langs ad bredt 6 Alen; under i Grunden bredt med Jord tilfyldt, paa begge Sider skraas op tilfyldt, var vel 30 Alen. Disse Slysse synes at være et stort kostbart Værk, og berettes at hver Slysse koster over 15,000 Rd. Udi hver Slysse hænger 4 Halvporter, som Vandet, naar Floden kommer, selv slaar til, meget tæt fugede, og naar Ebben gaar ud igen, at Vandet udentils falder fra, saa trænger Vandet, som indentils er og af Landet haver derigennem sit Udløb, Portene selv op igen og flyder ud. Portene staar paa meget store Kobbertappe udi Kobberpander, og oventils med store Jerntapper«.

Da den ny Christian Albrechtskog endnu ikke var inddiget, har han maattet om over Deedsbøl. Her vendte Kudskene fra Schackenborg om. Jens Sørensen maatte saa leje en til at køre til Opholm for to Daler. Ogsaa senere havde han nu og da Besvær med »fyrstelig« Vrangvillighed, saaledes især i Husum, hvor han den 16. August skriver:

»Som hs. fyrstl. Højhed*) selv var der til Stede og havde ladet sig hyllige i Gaar, som var den 15. Augusti, gik vi op paa Stottet, der mangfoldige af Landets Indbyggere og Sollicitanter vare forsamlede inde paa en stor Sal, som Hr. Secretærer og Geheimeraad Wedderkopp**) stod ved et Bord og tog imod alle Supliker og igennemlæste dem og gav straks derpaa Resolutioner; leverede vi og hannem vor Supplik, som Hr. Amtmanden i Tonderen havde paaskreven og remitteret til hs. fyrstl. Durchlaughtighed selv, med hosfølgende Kopi af hs. kongl. Majtts. allern. med givnee fri Rejsepas paa Tysk udsæt. Naar han samme Breve havde læst, leverede han os dem igen og sagde: Naar hs. Maj. skrev Fyrsten til og begærede noget, saa fik han det. Som vi formærkte, vi havde ingen Befordring af

*) Hertug Frederik IV.

**) Holsten-Gottorpsk Minister (1637—1721), ivrig Fjende af Danmark.

dem at forvente, gik vi saa ud om Husum Stads østre Port, og maalte Gaden fra det yderste Hus indad«.

Den 18. August var Jens Sørensen imidlertid naaet til Tønning. Han havde nogen Vanskelighed ved at komme over Ejderen, men hans videre Rejse til Hamborg interesserer os ikke i denne Sammenhæng. Det har Udgifveren af hans Op-tegnelser ogsaa fundet.

Den 21. September er Jens Sørensen igen i Husum for paa Tilbagerejsen at besøge Vesterhavsøerne og beskrive dem og deres Farvande. Mærkeligt nok har han fuldstændig ignoreret Nordstrand og Pelworm, tillige med de Smaahalliger omkring ved dem og er sejlet lige til Før, hvor han landede ved »Dorpet Wik, som er fyrstelig«. Baaden havde taget Grund omtrent 50 Favne fra Landet. Men der kom straks en Vogn »kørendes ud til os som kørte vos og vort Tøj i Land«. Vyk har aabenbar overrasket ham. Den »ser ud i alting som en liden Købstad med Købmænd, Kræmmere og alle Slags Haandværkere udi og Rebslagere«.

Før har da aabenbart, som naturligt er, været stærkt præget af sine Indbyggerses Søfart. Vi behøver da ogsaa kun syv Aar længere frem for at finde den første Meddelelse om, at Øens Søfolk ikke alene var med i Grønlandsfarten, men selv udrustede og bemandede Skibe til den,*) og omtrent en Meneskealder før vides de at have ført Grønlandsfangere fra Hamborg.**)) Jens Sørensen kunde da heller ikke undgaa at lægge Mærke til, at der laa mange Smakker og Bøjerter, en Del med lavt Vand paa tørre Sanden, en Del flot«.

Efter at Jens Sørensen et Par Dage havde maalt og pejlet Øen paa alle Kanter og derefter et Par Dage var bleven opholdt af Storm, sejlede han Søndag den 29. Sept. »saasnart Prædiken var ude« til Amrum, som han maalte og pejlede paa langs og tværs. Derfra sejlede han til List, som han baade pejlede og maalte meget omhyggeligt uden at foretage sig noget paa selve Sild.

At han gjorde denne Forskel paa List og det øvrige af Øen laa maaske til Dels i at List »hørte Kongen til« mens paa Sild

*) Provinzialberichte 1827. S. 661.

**)) Wanda Oesau: Schlesw.-Holst. Grönlandsfahrt S. 217.

var »alt fyrsteligt« men Hovedsagen var vel nok, at han paa hele sin Rejse fra Skagens Gren til Altona ikke havde fundet Mage til Indsejling fra det aabne Vesterhav til den sikreste Ankerplads paa dybt Vand bag Klitterne paa List. Christian IV havde godt nok haft Øje for Listerdybs strategiske Betydning*) og Skibe søgte tit Læ bag List.**) Fejlen ved det var imidlertid, at der var for langt og for daarligt Farvand ind til Fastlandet og dets Havnepladser. Der var jo den Gang ikke nogen Hindenburgdæmning og ikke Udsigt til en Dæmning fra det Udløb af Bredeaa, der voldte Jens Sørensen saa stor Vanskelighed, til Odden paa Rømø.

Den 4. Oktober »om Morgenen imod Døgningen« gik han »til Sejls« ad Rømø til og kom til Havneby »om Middags Tid«. Paa Rømø opholdt han sig i 4 Dage og tog Pejlinger til mange forskellige Punkter samt udførte med sin Milevogn en Række Maalinger, der bidrager til at give rigtig Forstaaelse af mange Ting paa Øen for lige ved halvtredje Hundrede Aar siden, men »det er en anden Historie«, som jeg tænker at gøre nærmere Rede for i min »Rømøs Historie«, der forhaabentlig snart kan udkomme.

Thade Petersen.

.

*) Se Sønderj. Aarbøger 1935 S. 263—73.

**) Jacobsen: Skibsfarten i det danske Vadehav S. 187.